

Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae Mephato ya 11 le 12

ka

Bodibadi Dorothy Mokgoko

E neetswe go kgotsofatsa ditlhokego tsa dikerii ya Bongaka (*PhD*)

mo Lephata la Dipuo tsa Bantsho

Lefapha la Dithuto tsa Bantsho

Mo

Yunivesithi ya Pretoria

Mofatlhosi: Ngaka M.C. Makgabo

Mothusa-mofatlhosi: Ngaka R.M. Ramagoshi

Ngwanaitseele 2024

MAIKANO

Nna, Mokgoko Bodibadi Dorothy, ke ikana gore tlhotlhomiso e ke e neelang fano go fitlhelela dikerii ya Bongaka ya Dipuo tsa Seaforika kwa Yunivesithi ya Pretoria, ke tiro ya me mme ga ke ise ke e neele gope pele go amogela dikerii kwa yunivesithing eno kgotsa kwa setheong sepe se sengwe sa thuto e kgolwane. Ke ikana gape gore:

- (i) Dipatlisiso tse di begilweng mo tlhotlhomisong eno, kwa ntle ga fa go lemogilwe ka tsela e nngwe, ke tiro ya me ya ntlhantlha.
- (ii) Metswedi yotlhe e e dirisitsweng kgotsa e e nopotsweng mo tlhotlhomisong e, e tlhagisitswe le go lebogwa mo lenaneong la metswedi. Ga go na karolo epe ya patlisiso e e nopotsweng ntle le go neela motswedi wa mokwadi.

Tshaeno: *BDMokgoko* Letlha: 27 Ngwanaitseele 2024

Mofatlhosi:

Mothusa-mo

DIMAMETLELELO

Lekwalotetla la Boiphapho

UNIVERSITEIT VAN PRETORIA
UNIVERSITY OF PRETORIA
YUNIBESITHI YA PRETORIA

Faculty of Education

Ethics Committee
4 July 2022

Dear Mrs BD Mokgoko

The application for ethical clearance for the research project described below served before this committee on 15 June 2022:

Ethics Protocol No:	EDU062/22
Principal Investigator:	Mrs BD Mokgoko
Student/Staff No:	86189168
Degree:	Doctoral
Supervisor/Promoter:	Dr MC Makgabo
Department:	Humanities Education

The decision by the committee is reflected below:

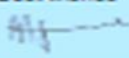
Decision:	Approved
Comments:	
Period of approval:	Three years

The approval by the Ethics Committee is subject to the following conditions being met:

1. The research will be conducted as stipulated on the application form submitted to the Ethics Committee with the supporting documents.
2. Proof of how you adhered to the Department of Basic Education (DBE) policy for research must be submitted where relevant.
3. In the event that the research protocol changed for whatever reason the Ethics Committee must be notified thereof by submitting an amendment to the application, together with all the supporting documentation that will be used for data collection namely; questionnaires, interview schedules and observation schedules, for further approval before data can be collected. The changes may include the following but are not limited to:
  - Change of Investigator,
  - Research methods any other aspect therefore and,
  - Participants.

The Ethics Committee of the Faculty of Education does not accept any liability for research misconduct, of whatsoever nature, committed by the researcher(s) in the implementation of the approved protocol.

Best wishes

Prof Funke Omidre
Chair: Ethics Committee
Faculty of Education

Room 5-03, Level 5, Alfred Duttler
University of Pretoria, Private Bag X20
Hatfield 0005, South Africa
Tel +27 (0)12 420 2656
Email eds.ethics@w@up.ac.za
www.up.ac.za

Faculty of Education
Fakaliteit Opvoedkunde
Lefapha la Thuto

ETHICAL CLEARANCE CERTIFICATE

FACULTY OF EDUCATION
Ethics Committee

RESEARCH ETHICS COMMITTEE

CLEARANCE CERTIFICATE

CLEARANCE NUMBER: **EDU052/22**

DEGREE AND PROJECT

Phd

Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba

Setswana Puo ya Gae Mephato ya 11 le 12

INVESTIGATOR

Mrs Bodibadi Dorothy Mokgoko

DEPARTMENT

Humanities Education

APPROVAL TO COMMENCE STUDY

04 July 2022

DATE OF CLEARANCE CERTIFICATE

22 November 2024

CHAIRPERSON OF ETHICS COMMITTEE: Prof Funke Omidire

Mr Simon Jiane

Dr Connie Makgabo

Dr Refilwe Ramagoshi

This Ethics Clearance Certificate should be read in conjunction with the Integrated Declaration Form (D08) which specifies details regarding:

- Compliance with approved research protocol,
- No significant changes,
- Informed consent/assent,
- Adverse experience or undue risk,
- Registered title, and
- Data storage requirements.

DITEBOGO

Ke leboga bafatlhosi ba me, Dingaka M.C. Makgabo le R.M Ramagoshi thata, ba kaelo ya bona, botlhale jwa bona le go nkema nokeng ga bona go ileng ga nthusa thata mo loetong lwa me lwa go nna fitlhelela maemo a bongaka. Go tloga fela kwa tshimologong, lo ne lwa dumela gore ke na le bokgoni mme lwa ntlhotlheletsa gore le fa loeto lo, lo ka nthatafalela jang, ke se ka ka latlhela teu. Dikakgelo tsa lona tsa maitemogelo a a kwa godimo le tse di agang di thusitse go dira gore tiro eno e nne sengwe se ke leng motlotlo ka sona.

Ke a lo leboga go bo lo le karolo ya loeto lono. Tlhotlheletso ya lona e tlaa tswelela go nkaela mo maitekong otlhe a me a mo isagong.

Go Tlhogo ya Lefapha, Professor Johan Wassermann, ke lebogela boeteledipele jwa gago le ka go bo o dirile gore go nne le tikologo e e rotloetsang kgolo le tirisanommogo ya boakademi. Go bo o ne o dumela gore ke na le bokgoni le go nkema nokeng go ne ga nthusa thata go fitlhelela katlego e. Ke go leboga tota go bo o ne o tlhaloganya, segolobogolo ka nako ya fa go ne go le thata go lekalekanya tiro le go ithuta ga me.

Go badiramongo ka nna, botsalano jwa lona le tshegetso ya lona e ntse e le selo se se neng se ntlhotlheletsa ka metlha. Mongwe le mongwe wa lona o ne a nna le seabe mo loetong lwa me ka ditsela tse di farologaneng. Go tlotla le nna ka maitemogelo a lona go nthotloeditse thata. Tsela e re neng re thusana ka yona e ne ya dira gore loeto lono lo nne botlhofo.

Ke rata go lebogela Lefapha la Thuto go bo le ile la tshegetsa le go thusa mo tlhotlhomisong eno. Ke lebogela go bo lo nneile tetla ya go ikgolaganya le dikolo le barutabana go nna le seabe mo tlhotlhomisong e. Ke rata go leboga ka pelo yotlhe ya me dikolo, barutabana le barutwana ba ba neng ba nna le seabe mo tlhotlhomisong eno. Batsadi ba ba letleletseng bana ba lona go tsaya karolo mo tlhotlhomisong e, ke lo leboga go menagane. Go barutabana, ke lo leboga go bo lo mphuthololetse diatla, lo le pelotelele, e bile lo neetse ditshwaelo tse di botlhokwa, tse di re thusitseng go tlhaloganya

ka tsela e e tseneletseng gore puo e dirisiwa jang mo phaposiborutelong. Kwa ntle ga go nna le seabe le go dirisana mmogo ga lona, tlhohlomiso eno e ka bo e sa kgonagala.

Go banake, Tshepiso, Omphemetse, Omphile, Otsile, Robert le setlogolo sa me, Boikanyo. Mafoko ga a kgone go tlhalosa ka botlalo ka fa ke anaanelang le go rata mongwe le mongwe wa lona ka teng. Fa ke ne ke simolola loeto lono lo lo gwetlhang lwa go dira Dikerii ya Bongaka, lo ne lwa nkema nokeng ka tsela e e sa reketleng, lo le pelotelele e bile lo mpontsha lorato ka dinako tsotlhe. Go ne go na le masigo a maleele, go tsoga phakela, le dinako tse dintsi tse ke neng ke sa kgone go tsepamisa mogopolo ka tsona, mme lo ne lo sa ngongorege. Go na le moo, lo neng lo dira gore re tshege, re tlhologanyane le go itumela, lo nkgopotsa letsatsi le letsatsi ka fa re neng re le ngatana e le nngwe ka teng.

Lo ne lwa nkgothaletsa gore ke tswelile pele le fa go ne go lebega go le thata go dira jalo. Menyenyano le meatlo ya lona e ne e le tsona dilo tse di neng di nthotloetsa go tswelile pele, segolobogolo fa ke ne ke ikutlwa ke fekeediwa ke mathata. Lo ne lwa intsha setlhabelo ka go tlogela nako e re ka bong re e dirisitse re le mmogo gore ke kgone go tsepamisa mogopolo mo dithutong tsa me. Le fa go ntse jalo, lo ne lwa ntshegetsatsa mo go tseno tsotlhe, lo dumela mo go nna le fa ke ne ke sa itshepe.

Katlego eno ga se ya me ke le nosi - ke ya rona rotlhe. Re ne ra kgona go ralala loeto lono mmogo, mme ke solofela gore go mpona ke fitlhelela kgato e e botlhokwa eno, go tlaa lo tlhohlheletsatsa gore lo latelele ditiro tsa lona ka go ititaya sehuba le ka bopelokgale. Itseng gore le fa re ka le bana le dikgwetlho dife mo botshelong, re ka kgona go di fenyatsa fa fela re le seoposengwe, fela jaaka re ile ra dira mo dingwageng tseno tsotlhe.

Ke lo leboga ka ntlha ya lorato lwa lona, bopelotelele jwa lona, le go bo lo le motswedi wa me o mogolo wa nonofo. Dikerii ya Bongaka eno ke ya lona fela jaaka e le ya me, mme ke e neela mongwe le mongwe wa lona, ka lorato lwa me lotlhe. Lo ile lwa nna dipilara tsa nonofo mo go nna.

Go bokgaitadiake ba ba rategang, Serutla le Sarah, ke lo leboga thata ka moo le neng le tlhologanya fa ke ne ke sa kgone go dira ditiro tse dintsi tsa losika. Go nkema nokeng

le go dumela mo go nna go mphile maatla gore ke se ka ineela mo tseleng e e neng e nthatafalela e. Tota le fa ke ne ke le kgakala, ka metlha ke ne ke kgona go utlwa gore le teng, mme seo se ne sa nnaya bopelokgale jwa go tswelala pele. Ke a leboga.

Ka boikokobetso jo bogolo, ke leboga Modimo Mothatayotlhe ka ntlha ya kaelo ya Gagwe e e sa reketleng, maatla le bopelotlhomogi mo loetong lono lotlhe. Kgato nngwe le nngwe ya go dira tiro eno ya Bongaka e ne e supa gore o a ikanyega e bile o pelotlhomogi mo botshelong jwa me.

Ka dinako tsa fa ke ne ke na le dipelaelo, o ne a nnaya bopelokgale; ka dinako tsa fa ke ne ke lapile, o ne a nnaya maatla a go itshoka. Botlhale jwa gagwe bo ile jwa kaela ditshwetso tsa me, mme kagiso ya Gagwe e ile ya dira gore pelo ya me e ritibale mo dinakong tse di thata. Ke lemoga sentle gore katlego eno e ka bo e sa nna teng fa Modimo a ka bo a seyo mo botshelong jwa me.

Ke neela phitlhelelo eno jaaka tlotlo e e ikokobeditseng go tlotlomadiwa ga Gagwe, ke itse gore kgalalelo yotlhe le tlotlo ke tsa Gagwe. Ke a go leboga, Morena, ka ntlha ya lorato lwa Gago lo lo sa feleng, ka ntlha ya go bonesa tsela ya me, le ka ntlha ya go ntshegofatsa go feta selekanyo.

DIKAMOGELO

KE LBOGA LE GO ANAANELA DIKABELO LE TSHEGETSO E KE E BONENG GO TSWA GO BATHO BA BA LATELANG BA BA NNILENG LE SEABE GORE KE KGONE GO DIGELA THUTO ENO:

- *BAFATLHOSI BA ME, NGAKA M. C. MAKGABO LE NGAKA R. M. RAMAGOSHI GO TLOGA FA KE SIMOLOLA LEETO LE, GO FITLHA KE LE KONOSITSA BA NTSE BA NTSHEGEDITSE.*
- *PROFESSOR J. WASSERMANN, TLHOGO YA LEFAPHA, KA KEMONOKENG YA GAGWE MO DITHUTONG TSA ME.*
- *MODIRAMMOGO KA NNA NGAKA NTHEMBE MBEWE KA MAELE LE DIKGAKOLOLO TSA GAGWE.*
- *MOHUMAGATSANA ZAMA KHUMALO KA DITHAPELO LE KEMONOKENG YA GAGWE.*
- *MME DINAH NGOBENI KA TSHEGETSO YA GAGWE.*
- *NGAKA M. L. MUDAU KA TSHEGETSO YA GAGWE.*
- *MOTLHOTLHI WA TIRO E, GORE E NNE MO MAEMONG A E LENG MO GO ONA, NGAKA EILEEN POOE.*
- *MORULAGANYI WA TIRO E E DULENG DIATLA E, MME MPHO MUDAU. KE LBOGA GO MENAGANE.*
- *MODIMO WA ME YO O KWA LEGODIMONG, YO O NNEILENG NONOFO, KITSO LE BOITSHOKO JWA GO DIGELA THUTO ENO.*

TSHOBOKANYO

Botlhokwa jwa tiriso ya puo e e kannweng bo gatelelwa ke maitemogelo a a tseneletseng a dingwaga tse di fetang 30 a motlhotlhomisi jaaka morutabana wa Setswana Puo ya Gae. Maitemogelo a a fetang dingwaga di le 25 jaaka motshwai wa Setswana Puo ya Gae, Tlhatlhobo ya Mophato wa 12, gammogo le tekolo ya ditshekatsheko tse di maleba ke tse dingwe tse di ntlhotlheleditseng le go ntshusumetsa go dira tlhotlhomiso e. Dipotso tse di tlhotlheleditseng tlhotlhomiso e, ke gore 'ke phokelelo efe e kgaso e nang le yona mo puong ya Setswana?'. Potso ya bobedi ke gore 'a barutwana le barutabana ba kgona go lemoga phokelelo e e leng teng mo mananeong a thelevišene le seyalemowa?'. Tlhotlhomiso e, e dirisitse Tiori ya Setso-Seleago ya ga Lev Vygotsky go tlhotlhomisa ka moo bobegakgang (kgaso), segolobogolo seyalemowa le thelevišene, le barutabana ba nang le phokelelo ka teng fa ba ruta le go ithuta Setswana mo Mephatong ya 11 le 12. Mo tlhotlhomisong e, go dirisitswe Mmeo wa Tlhotlhomiso wa Khwalitatifi. Didiriswa tsa go kokoanya dinewa tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e, ke dipotsolotso le dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe. Go dirisitswe gape le kgatiso ya lenaneo la 'Sekhuthwaneng sa dithuto' mo Motsweding FM, kgatiso ya kgaolo ya terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng le tepo ya mo phaposiborutelong. Go dirisitswe le kutlokgatiso go thusa go fitlhelela tshedimosetso yotlhe.

Maikaelelo a tlhotlhomiso e, ke go gatelela botlhokwa jwa go dirisa dipuo tse di maleba le tse di kannweng tsa Bantsho mo dithulaganyong tsa kgaso, mme di ka neelwa barutabana, Lekgotlakgaso la Aforika Borwa, Lefapha la Thuto le bafatlhosi ba serutwa sa Setswana. Maikaelelo a mangwe gape ke go neela *PanSALB* le batlhami ba dipholisi tshedimosetso ka ga botlhokwa jwa tiriso ya puo e e kannweng. Tlhotlhomiso e, e ka thusa gore go nne le dipuisano tse di tseneletseng tse di malebana le thuto ya dipuo le ditlamorago tsa yona mo go dirisaneng mmogo ga setšhaba le go boloka setso.

Mo tlhotlhomisong e, go fitlhetswe gore ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong, barutabana botlhe ba ne ba dirisa puotswakanyo le puothefosano fa ba ne ba ruta. Barutabana le barutwana mo mabakeng a mangwe, ba ne ba dirisa puo ya Sepitori (*Pretoria Sotho*) le ditengwana ka nako ya thuto. E nngwe ya diphitlhelelo ke gore bagasi

mo seyalemoweng le badiragatsi mo thelevišeneng, ba ne ba dirisa Setswana se se sa kanwang. Go fitlhetswe gape gore ba dirisa maadingwa le fa go na le mareo a Setswana a mafoko ao.

Mafoko a a botlhokwa: **Kgaso, Mmeo wa Khwalitatifi, Setswana, Puo e e kannweng, Puo e e sa kanwang, Tiori ya Setso-Seleago ya ga Lev Vygotsky.**

SUMMARY

The significance of using standard language is emphasised by the researcher's extensive experience, spanning over 30 years, as a teacher of Ra Home Language. In addition, over 25 years of experience as a Setswana-language examination marker at Grade 12 level, along with the assessment of various relevant examinations, has motivated and inspired this research. The key questions driving this study are: What factors contribute to the decline of broadcasting in the Setswana language? Do students and teachers recognise this decline in television and radio programming?

This research employs Lev Vygotsky's Social Theory to explore how the media, particularly radio and television, and teachers, are underrepresented in the teaching and learning of Setswana for Grades 11 and 12. A qualitative research approach was adopted, with data collected through interviews, questionnaires, and semi-structured interviews. The study also includes an analysis of recorded content from 'Sekhutlwaneng sa dithuto' program on Motswedding FM, a regional broadcast of the television drama 'The Queen', and audio recordings of classroom observations. An audio recording was additionally utilised to access comprehensive data.

The primary aim of this research is to underscore the importance of incorporating certified African languages in broadcasting programs and to provide insights for teachers, the South African Broadcasting Corporation (SABC), the Department of Education, and Setswana tutors. Another key objective is to furnish the Pan South African Language Board (PanSALB) and policymakers with critical information on the necessity of using standardised language. The findings of this study have the potential to initiate further discussions on language education and its impact on social interaction and cultural preservation.

The research revealed that during classroom sessions, teachers frequently relied on repetition in their instructional methods. Both teachers and students occasionally used Pretoria Sotho and other dialects during lessons. One of the notable findings is that radio

presenters and television actors frequently employed non-standard Setswana. It was also observed that they often used borrowed words despite the availability of Setswana words.

Key words: **Broadcasting, Qualitative Method, Setswana, Standard Language, Non-Standard Language, Lev Vygotsky's Social-Cultural Theory.**

EDITING CERTIFICATE

FACULTY OF HUMANITIES - SETSWANA SUBJECT GROUP

CERTIFICATE FOR EDITING AND PROOFREADING OF A PHD THESIS: NOVEMBER 2024

This is to certify that I, Dr Eileen E. Pooe, Senior Lecturer, Setswana Subject Group, School of Languages, Humanities at the Mahikeng Campus of the North West University has executed professional editing and proofreading for Ms. Bodibadi Dorothy Mokgoko, of Lefapha la Dithuto tsa Bantsho of the University of Pretoria, on the thesis entitled:

Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae Mephato ya 11 le 12

I hereby declare that the language used followed all the orthography and spelling rules of the Setswana standardised language with a fair consideration on adding new coined terms as per terminology development principles for work of this nature.

Sincerely yours:

Dr Eileen E. Pooe

Senior Lecturer – Setswana Subject Group, Humanities

Mafikeng Campus, North West University

Contact no: 082 202 0460

Email: poe.eileen@gmail.com and eileen.pooe@nwu.ac.za

LENAANE LA MAINA-KHUTSHWAFATSO

1. DBE	Department of Basic Education
2. UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
3. LiEP	Language in Education Policy
4. ZPD	Zone of Proximal Development
5. ABC	Audit Bureau of Circulation
6. IBA	Independent Broadcasting Authority
7. RSA	Republic of South Africa
8. NILSR	National Indigenous Languages Survey Report
9. LINKS	Local and Indigenous Knowledge Systems
10. SABC	South African Broadcasting Corporation
11. PanSALB	Pan South African Language Board
12. MMA	Media Monitoring Africa

MAREO A BOTLHOKWA

1. Puo e e kannweng	Standard Language
2. Puo e e sa kanwang	Non-standard Language
3. Puo Gae	Home Language
4. Setswana	Setswana
5. Morutwana	Learner
6. Morutabana	Teacher
7. Puo ya Sepitori	Pretoria Sotho
8. Dipuothefosano	Code-mixing
9. Dipuotswakanyo	Code-switching
10. Phokelelo	Influence
11. Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi	Zone of Proximal Development
12. Tlhatlhologo	Scaffolding
13. Tsereganyo	Mediation
14. Tirisanommo	Collaboration
15. Didiriswa tsa setso	Cultural Tools
16. Mongwe yo o nang le kitso e e anameng	The More Knowledgeable Other
17. Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago	Vygotsky's Socio-Cultural Theory
18. Maremelo a Tiori	Theoretical Framework
19. Mmeo wa Tlhotlhomiso	Research Methodology
20. Moralo wa Tlhotlhomiso	Research Design
21. Dinewa	Data
22. Kokoanyo ya Dinewa	Data Gathering/Collection
23. Tsharololo ya Dinewa	Data Analysis
24. Tlhagiso ya Dinewa	Data Presentation
25. Dikatlengiso	Recommendations
26. Motlhotlhomisi	Researcher
27. Tlhotlhomiso ya Khwalitatifi	Research Qualitative
28. Tlhotlhomiso ya Khwantitatifi	Research Quantitative
29. Mekgwa e e tswakantsweng ya Tlhotlhomiso	Mixed method Research

LENANEO LA DITENG

MAIKANO	ii
DIMAMETLELELO	iii
ETHICAL CLEARANCE CERTIFICATE	iv
DITEBOGO	v
DIKAMOGELO	viii
TSHOBOKANYO	ix
SUMMARY	xi
EDITING CERTIFICATE	xiii
LENAANE LA MAINA-KHUTSHWAFATSO.....	xiv
MAREO A BOTLHOKWA	xv
LENAANE LA DIKERAFO.....	xxii
MANAANE	xxiii
KGAOLO YA NTLHA.....	1
MATSENO LE LEMORAGO	1
1.1 Matseno	1
1.2 Lemorago la tlhotlhomiso	5
1.2.1 Dipuo tsa Bantsho ka nako ya tlhaolele.....	6
1.2.2 Dipuo tsa Bantsho (Setswana) morago ga temokerasi.....	7
1.2.3 Mabaka a a ka tshwaetsang puo e e tlhomameng ya Setswana	9
1.2.4 Maemo a ikonomi	9
1.2.5 Manyalo magareng ga batho ba dipuo le ditso tse di farologaneng.....	10
1.2.6 Mefuta ya kgaso (thelevišene le seyalemowa)	11
1.2.6.1 Seyalemowa	11
1.2.6.2 Thelevišene	11
1.3 Motlhodi	12
1.3.1 Mabapi le bonna le seporofešene.....	12
1.3.2 Bogopolelo.....	13
1.4 Maitlhommo a tlhotlhomiso	14
1.5 Pharela ya tlhotlhomiso	14
1.6 Dipotso tsa tlhotlhomiso	15
1.7 Botlhokwa jwa tlhotlhomiso	16
1.8 Tekolo ya ditshekatsheko.....	16
1.8.1 Puo ya Gae ke eng?.....	16

1.8.2	Botlhokwa jwa Puo ya Gae mo setšhabeng (Setswana)	17
1.8.3	Tsweletso le kgodiso ya dipuo tsa senaga	17
1.8.4	Karolo e e tsewang ke kgaso mo puong.....	18
1.9	Maremelo a tiori	20
1.10	Moralo wa tlhotlhomiso	21
1.11	Mmeo wa tlhotlhomiso	21
1.12	Kokoanyo ya dinewa	22
1.13	Tsharololo ya dinewa	23
1.14	Ditekanyetso	24
1.15	Boikanyego	24
1.16	Merero ya boiphapho	25
1.17	Tatelano ya dikgaolo	26
1.18	Tlhaloso ya dikgopolo	27
1.19	Konosetso	31
	KGAOLO YA BOBEDI.....	32
	TEKOLO YA DITSHEKATSHEKO	32
2.1	Matseno	32
2.2	Karolo e e tsewang ke kgaso mo puong	33
2.3	Pholisi ya puo le metswedi ya tshedimose tso	33
2.4	Botlhokwa jwa go rotloetsa puo mo metsweding ya tshedimose tso.....	34
2.5	Seyalemowa.....	35
2.6	Thelevišene.....	42
2.7	Puo ya Gae ke eng?	45
2.8	Puo e e kannweng	46
2.9	Kano.....	47
2.10	Puo e e sa kanwang.....	49
2.11	Dipuo thefosano	49
2.12	Dipuotswakanyo.....	52
2.13	Phokelelo ya kgaso	53
2.14	Sepitori.....	55
2.15	Lemorago la dipuo tsa mo nageng ya Aforika Borwa.....	56
2.16	Lemorago la puo ya Setswana.....	58
2.17	Botlhokwa jwa Puo ya Gae mo setšhabeng jaaka sediriswa sa tlhaeletsano	60
2.18	Tsweletso le kgodiso ya dipuo tsa senaga.....	62
2.19	Konosetso	65

KGAOLO 3.....	66
MAREMELO A TIORI	66
3.1 Matseno	66
3.2 Maikaelelo le botlhokwa jwa maremelo a tiori	66
3.3 Tiori ya thanolelo-puo.....	67
3.4 Tiori ya dipuodintsi	68
3.5 Tiori ya mo gare ga dithutego (<i>Interdisciplinary theory</i>)	68
3.6 Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago.....	69
3.6.1 Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi.....	70
3.6.2 Tlhatlhologo	71
3.6.3 Dikamano tsa loago	72
3.6.4 Mongwe yo o nang le kitso e e anameng	74
3.6.5 Didiriswa tsa setso le Tsereganyo	75
3.7 Konosetso.....	77
KGAOLO 4.....	78
MMEO LE MORALO WA TLHOTLHOMISO LE KOKOANYO YA DINEWA	78
4.1 Matseno	78
4.2 Moralo wa tlhotlhomiso	78
4.3 Mmeo wa tlhotlhomiso	79
4.3.1 Mekgwa e e tswakantsweng.....	80
4.3.2 Mokgwa wa khwantitatifi.....	80
4.3.3 Mokgwa wa Khwalitatifi	81
4.3.3.1 Mokgwa wa kanelo	83
4.3.3.2 Tioritheo	84
4.3.3.3 Mokgwa wa patlisiso ya thadisa-semorafe.....	84
4.3.3.4 Thutopatlisiso.....	85
4.3.3.5 Mokgwa wa sebonalo	86
4.3.3.6 Botlhokwa jwa mokgwa wa sebonalo	88
4.3.3.7 Mako a mokgwa wa sebonalo.....	88
4.4 Ngotelo.....	89
4.4.1 Ngotelo ya boitlhomiso	90
4.4.2 Ngotelo ka tebisiso	90
4.5 Kokoanyo ya dinewana	91
4.5.1 Tsela ya go kokoanya dinewa	91
4.5.2 Dipotsotherisano.....	91

4.5.3	Dipotsotherisano tse di rulagantsweng.....	92
4.5.4	Dipotsotherisano tse di sa rulaganngwang.....	93
4.5.5	Dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe.....	93
4.5.6	Tepo ya mo phaposiborutelong.....	94
4.5.7	Dipotsolotso.....	95
4.5.8	Kutlokgatiso.....	95
4.6	Tsharololo ya dinewana.....	96
4.7	Boikanyego.....	97
4.8	Merero ya boiphapho.....	98
4.9	Tshobokanyo ya kgaolo.....	99
	KGAOLO 5.....	100
	TLHAGISO, TLHALOSO LE TSHAROLOLO YA DINEWA.....	100
5.1	Matseno.....	100
5.2	Dinewa go tswa mo dipotsolotsong tsa barutwana.....	101
5.3	Dinewa go tswa mo dipotsotherisanong tsa barutabana.....	143
5.3.1	Matseno.....	143
5.4	Tsharololo ya dinewa go tswa mo tepong ka mo phaposiborutelong.....	155
5.4.1	Matseno.....	155
5.4.1.1	Dinewa tse di kokoantsweng go tswa kwa Sekolong sa A.....	156
5.4.1.2	Dinewa tse di kokoantsweng go tswa go Sekolo sa B.....	165
5.4.2	Dinewa tse di kokoantsweng go tswa go Sekolo sa C.....	172
5.4.3	Merero e e tlhageletseng mo barutabaneng go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	175
5.5	Tsharololo ya dinewa go ya ka tiori ya setso-seloago ya ga Vygotsky.....	181
5.5.1	Matseno.....	181
5.5.2	Tlhatlhologo.....	182
5.5.3	Didiriswa tsa setso.....	185
5.5.4	Dikamano tsa loago.....	187
5.5.5	Tirisanommogo.....	188
5.5.7	Tsereganyo.....	189
5.5.8	Mongwe yo o nang le kitso e e anameng.....	190
5.6	Tsharololo ya dinewa go tswa mo kgatisong ya lenaneo la 'Sekhutlhwana sa dithuto' mo Motsweding FM le 'The Queen' mo thelevišeneng mo kanaleng ya 'Mzansi Magic'.....	192
5.6.1	Tsharololo ya dinewa go tswa mo kgatisong ya lenaneo la "Sekhutlhwana sa dithuto' mo Motsweding FM.....	192

5.6.2	Tsharololo ya dinewa go tswa mo kgatisong ya terama 'The Queen' mo thelevišeneng mo kanaleng ya 'Mzansi Magic'	196
5.7	Konosetso	199
	KGAOLO YA 6	200
	DIPHITLHELELO, DIKATLENEGISO LE BOKHUTLO	200
6.1	Matseno	200
6.2	Tshobokanyo ya dikgaolo	200
6.2.1	Kgaolo 1: Matseno.....	201
6.2.2	Kgaolo 2: Tshekatsheko ya ditekolo	201
6.2.3	Kgaolo 3: Maremelo a tiori.....	202
6.2.4	Kgaolo 4: Mmeo, moralo wa tlotlhomiso le kokoanyo ya dinewa.....	203
6.2.5	Kgaolo 5: Tlhagiso, tlhaloso, diphitlhelelo le tsharololo ya dinewa	204
6.3	Kgaolo 6: Diphitlhelelo, Dikatlantegiso le Bokhutlo le Bolekanyetso	204
6.4	Diphithelelo	205
6.4.1	Mongwe yo o nang le kitso e e anameng	205
6.4.2	Tlhatlhologo	207
6.4.3	Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi.....	208
6.4.4	Didiriswa tsa setso le Tsereganyo	210
6.4.5	Tirisanommogo.....	211
6.4.6	Dikamano tsa loago.....	213
6.5	Go arabela dipotso tsa tlotlhomiso	214
6.5.1	Dipotsopotlana.....	214
6.6	Bolekanyetso jwa tlotlhomiso	217
6.7	Dikatlenegiso le dikakantshe tsa dipatlisiso tsa isago	219
6.7.1	Matseno.....	219
6.7.2	Dikatlenegiso go barutabana	219
6.7.3	Dikatlenegiso go barutwana	220
6.7.4	Dikatlenegiso go batsadi.....	221
6.7.5	Dikatlenegiso go kgaso.....	222
6.7.6	Dikatlanegiso go Lefapha la Thuto	223
6.7.7	Dikatlanegiso tsa dipatlisiso tsa isago	224
6.8	Bokhutlo	225
	METSWEDI	227
	DIMAMETLELELO	258
	Mametlelelo A: Lekwalotetla la Lefapha la Thuto la porofense ya Gauteng (GDE) ...	258

Mametlelelo B: Dipotsolotso tsa barutwana	259
Mametlelelo C: Tepo ya mo phaposiborutelong (<i>Teacher's observation schedule</i>).....	261
Mametlelelo D: Dipotsotherisano tsa Barutabana.....	262
Mametlelelo E: Lekwalotetla la bagokgo	264
Mametlelelo F: Lekwalotetla la Barutwana	268
Mametlelelo G: Lekwalotetla la batsadi	271
Mametlelelo H: Lekgotlatsamaiso la sekolo	275
Mametlelelo I: Dikao tsa barutabana ba ba bontshitseng puotswakanyo le puothefosano go gaisa ba bangwe ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong.....	279
Mametlelelo J: Mafoko le dipolelwana tsa Setswana se se sa kanwang tse di nopotsweng ke mmatlisisi le dithanolo tsa tsona go tswa mo kgatisong ya thelevišene: 'the Queen'	289
Mametlelelo K: Mafoko le dipolelwana tsa Setswana se se sa kanwang tse di nopotsweng ke mmatlisisi le dithanolo tsa tsona go tswa mo kgatisong ya seyalemowa 'Sekhutlhwana sa dithuto'	292
Mametlelelo L: Sekao sa karabo ya morutwana go tswa mo kgatisong ya 'Sekhutlhwana sa dithuto'	294
Mametlelelo M: Sekao sa karabo ya barutwana go tswa go kgatiso ya thelevišene 'The Queen'	295

LENAANE LA DIKERAFO

Kerafo 5.1:	Ke eng se o se ratang ka serutwa sa Setswana?	102
Kerafo 5.2:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka matsapa a ba itemogelang ona fa morutabana a ruta ka Setswana	105
Kerafo 5.3:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo ba ratang Setswana	108
Kerafo 5.4:	Dikarabo tsa barurwana ba Sekolo B ka matsapa a ba itemogelang ona fa morutabana a ruta ka Setswana	111
Kerafo 5.5:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo ba ratang Setswana	113
Kerafo 5.6:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka matsapa a ba itemogelang ona fa morutabana a ruta ka Setswana	116
Kerafo 5.7:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka moo go reetsa Motsweding FM go amang serutwa sa Setswana	118
Kerafo 5.8:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo go reetsa Motsweding FM go amang serutwa sa Setswana	119
Kerafo 5.9:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo go reetsa Motsweding FM go amang serutwa sa Setswana	122
Kerafo 5.10:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka moo puo e e dirisiwang mo kgasong e ka tokafadiwang ka gona.	124
Kerafo5.11:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo Setswana se se dirisiwang mo kgasong se ka tokafadiwang ka gona.	126
Kerafo 5.12:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo Setswana se se dirisiwang mo kgasong se ka tokafadiwang ka gona.	128
Kerafo 5.13:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka moo thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsang puo ya bona ka teng	131
Kerafo 5.14:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsang puo ya bona.	133
Kerafo 5.15:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsang puo ya bona	136
Kerafo 5.16:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka mo ba ka thusang mo go tokafatseng le go tlahaboleng Setswana se se dirisiwang mo diterameng tsa thelevišene. ...	138
Kerafo 5.17:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka mo ba ka thusang mo go tokafatseng le go tlahaboleng Setswana se se dirisiwang mo diterameng tsa thelevišene	141
Kerafo 5.18:	Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka mo ba ka thusang mo go tokafatseng le mo go tlahaboleng Setswana se se dirisiwang mo diterameng tsa thelevišene.	143

MANAANE

Lenaane 1.1: Dikao tsa Setswana se se sa kanwang se se dirisiwang ke barutwana	12
Lenaane 2.1: Dikao tsa mafoko a a sa kanwang a Sehurutshe	60
Lenaane 5.1: Tengwana e e dirisitsweng ke morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong	149
Lenaane 5.2: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong	149
Lenaane 5.3: Sepitori se se dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong	150
Lenaane 5.4: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong	150
Lenaane 5.5: Sepitori se se dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong	151
Lenaane 5.6: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong	151
Lenaane 5.7: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa B go tswa mo dipotsotherisanong	152
Lenaane 5.8: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo dipotsotherisanong	152
Lenaane 5.9: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo dipotsotherisanong	153
Lenaane 5.10: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo B go tswa mo dipotsotherisanong	153
Lenaane 3.11: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo dipotsotherisanong	154
Lenaane 5.12: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo dipotsotherisanong	154
Lenaane 5.13: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Poko	157
Lenaane 5.14: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Lediri	160
Lenaane 5.15: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Thuto ya molomo	165
Lenaane 5.16: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Lekwalo la semmuso la ngongorego le lekwalo la botsalano	169
Lenaane 5.17: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Tekatthaloganyo	172
Lenaane 5.18: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong	176
Lenaane 5.19: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong	176
Lenaane 5.20: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo A go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong	177
Lenaane 5.21: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong	177

Lenaane 5.22: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	178
Lenaane 5.23: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	178
Lenaane 5.24: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	179
Lenaane 5.25: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	179
Lenaane 5.26: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	180
Lenaane 5.27: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	180
Lenaane 5.28: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo C go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong.....	181

KGAOLO YA NTLHA

MATSENO LE LEMORAGO

1.1 Matseno

Mo go tsa tlhaeletsano le mo metsweding ya tshedimose tso, seyalemowa le thelevišene ga di bolo go nna le seabe se segolo mo go direng gore batho ba le bantsi mo lefatsheng lotlhe ba nne le tshedimose tso le boitlosobodutu. Mo masomeng a dingwaga a a fetileng, metswedi eno e mebedi ya tshedimose tso e ile ya fetoga thata ka ntlha ya kgatelopele ya botegeniki le diphetogo mo setšhabeng. Go tloga kwa tshimologong ya tsona, e e sa reng sepe go fitlha mo motlheng wa didirisiwa tsa eleketeroniki, seyalemowa le thelevišene di ile tsa kopanya batho, merafe, le ditšhaba. Ka go sekaseka tsela e metswedi eno ya tshedimose tso e dirisang puo ka yona, re solofela go bona tshedimose tso e e mosola ka phokelelo ya yona mo go bopeng mekgwa ya setso, tlhotlheletso ya tsona mo setšhabeng go anamisa kitso le go itumedisa babogedi le bareetsi mo lefatsheng ka bophara.

Fa re ntse re ithuta ka metswedi ya tshedimose tso, patlisiso eno e sekaseka ka fa seyalemowa le thelevišene di nang le tlhotlheletso ka teng, mo puong ya Setswana mo barutwaneng ba Mephato 11 le 12. Mefuta e ya kgaso e ka nna le seabe se segolo mo go tlhabololeng kgotsa go digeng seriti sa puo fa batlhagisi ba mananeo a Setswana ba tswakanya puo eo. Ntlha e, e tlhalosiwa ke Ranasuriya (2015) fa a re bagasi mo kgasong ya fa gae ba na le mokgwa wa go tswakanya dipuo tse pedi fa ba gasa. Fa batlhagisi ba tswakanya puo thata, se se ama go tlhweka ga puo. Fourie (2007) o tswellets a kgang e pele ka gore tiro e tona ya kgaso, ka kakaretso, ke go neelana ka tshedimose tso, go ruta le go itumedisa badirisi mo tiregong ya tlhaeletsano ka mogoso. Ntlha e, e kaya gore bareetsi le babogedi ba ikaegile mo seyalemoweng le thelevišeneng go ithuta puo ya Setswana, go bona tshedimose tso ka dikgang, dipapatso, boitapoloso le boitumediso. Fa puo ya Setswana e e dirisiwang mo seyalemoweng le mo thelevišeneng e se e e kannweng, mongwe a ka ipotsa le go akanya gore ke batho ba bakae ba ba ka bong ba tshwaeditswe ke puo eo. Tlhotlhomiso e, e tiile go lebelela ka mokgwa o kgaso e nang le

phokelelo ka teng mo puong ya Setswana, re totile barutwana ba Mephato 11 le 12 ba ba dirang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa.

Merafe e ka kopana ka ntlha ya mabaka a a farologaneng jaaka go nyalelana, go nna mo metsesetoropong jaaka re bona mo makeišeneng a a jaaka Soshanguve. Merafe e e farologaneng e kgona go aga mmogo jaaka leina le le kaya. **'So'** e e emetseng dipuo tsa Sesotho jaaka Setswana, Sepedi le Sesotho; **'sha'** e e emetseng puo ya SeTsonga kgotsa e e itseweng ka lereo 'Seshangane'. **'ngu'** e e emetseng dipuo tsa seNguni jaaka: isiZulu, isiSwati, isiNdebele le isiXhosa, mme **'ve'** yona e emetse puo ya 'Tshivenda'. Mo malobeng ka nako ya puso ya tlhaolele, merafe yotlhe e e kailweng fa godimo, e ne e agile go ya ka dikgaolo tsa tsona tse di bidiwang Bantustans (*Promotion of Bantu Self-government Act of 1959* (Bophuthatswana 1972-1980 tsb.7). Merafe e, e ne e sa nyalelane e bile e sa kopane ka gope go ya ka ditso tsa bona.

Fa meepo ya Gauta e simolola kwa mafelong a tshwana le Gauteng, ke fa merafe e e farologaneng e, e tlaa go aga mo dihosetele, mme e le banna fela. Morago fa borameepo ba simolola go nna le malapa a bona, ke fa go agiwa makeišene jaaka Mamelodi, Atteridgeville, Soweto, Mabopane, le Soshanguve le a mangwe. Ka jalo, fa merafe e, e ne e kopana, e ne ya simolola go tshwaetsana ka ditso le ka dipuo gore e kgone go tlhaeletsana le go tlhaloganyana go leka go fokotsa dikgotlhang tse di ka neng di ka tlhagelela ka ntlha ya go sa tlhaloganyane fa ba ya tlhaeletsana. Phokelelo e, le gompiano re bona e ntse e tsweletse, segolobogolo mo thelevišeneng le mo seyalemoweng.

Puo ya batho e kgethegile ka ntlha ya gore e dirisa thulaganyo ya matshwao a o ithutang ona go na le gore o belegwe o a itse. Puo e nngwe le e nngwe e na le tlotlofoko ya yona, melawana le setso sa yona. Go ya ka Thobejane (2017, tsb. 1), puo e botlhokwa mo dikarolong tsotlhe tsa botshelo jwa motho, ka mkgwa wa tlhaeletsano go dirisiwa dipuo tse di tsholegileng mo Aforika, tsa seAforika go tlhaeletsana sentle ka nonofo. Mo letlhakoreng le lengwe, Sonderling (2009) ena o dumela gore puo e tsholwa ke morafe, e bile puo e ka nna ya tlhola morafe.

Lyons (1981, tsb. 4) ena o tlhalosa fa puo, kwa ntle ga pelaelo, e le mofuta wa mokgwa wa tlhaeletsano magareng ga batho. O tswelala gape a tlhalosa gore puo e sa ntse e le mokgwa wa tlhaeletsano magareng ga batho ba ba iphitlhelang ba nna lefelo le le lengwe kgotsa tikologo e le nngwe. *Encyclopedia Britannica* le yona e naya tlhaloso e e tshwanang le ya ga Lyons (ibid) ka gore puo ke thulaganyo ya dikao tse di kwadilweng gore batho ba e leng maloko a morafe e bile e le bannaleseabe mo setsong sa ona, ba kgone go tlhaeletsana. Bonvillian (2019) ena a re, ka tsela e puo e bopegileng ka yona le tsela e e dirisiwang ka yona, batho ba ba e buang ba kgona go bua ka tsela e ba ikutlwang ka yona, tsela e ba tlhaloganyang lefatshe ka yona le gore ba na le seabe sefe mo go lona. Go ya ka Chomsky (2000), puo ke setlhopha sa melao ya dipolelo, e e letlang gore batho ba nne le bokgoni le boitlhamedi fa ba buisana.

Se, se supa fa puo e le thulaganyo ya tlhaeletsano e batho ba kgonang go itlhalosa le go itlhangisa ka yona. Mo godimo ga ditlhaloso tse tsotlhe tse, (Qui, 2014, tsb.194) o tlhalosa gore ke batho fela ba ba nang le bokgoni jwa go dirisa puo go bontsha pharologano magareng ga selo se se siameng le se se sa siamang, se se mosola le se se kotsi, fa diphologolo dingwe di kgona fela go ntsha modumo go supa kutlobothoko kgotsa monate. Qui (ibid) o tswelala gape ka gore puo ya batho ke ya morafe e bile e farologana go ya ka merafe. Se se lemogilweng ka ditlhaloso tsotlhe tse di fa godimo tse, ke gore di na le ntlha e di tshwanang ka yona go supa fa puo e le karolo ya morafe.

Fa puo e le karolo ya morafe o o rileng, go raya gore o dira dilo ka mokgwa o o rileng, o o farologanang le e mengwe. Seno se akaretsa mokgwa o morafe o itsholang ka teng gammogo le tsamaiso ya ona ka kakaretso. Ntlha e, e bontsha fa puo le setso e le monwana le lonala. Go ya ka Cole (2019), puo ke thulaganyo ya puisano e e maatla le e e fetogang e e tlhotlhelediwang ke mabaka a loago, a setso le a hisetori. Cole (ibid) o tswelala gape ka gore baitseanape ba tsa loago ba dumela gore setso se akaretsa meetlo, ditumelo, puo e e rulagantsweng, tlhaeletsano le ditiro tse di tshwanang tseo batho ba di abelanang e bile di ka dirisiwa go ba tlhalosa e le seoposengwe. Mooko (2006, tsb.110) o sedifatsa gore setso se akaretsa bodumedi, dijo le diaparo. O tswelala ka gore mokgwa o re aparang ka ona, puo ya rona, lenyalo, mmimo, le ditumelo tsa gore a selo se siame kgotsa ga se a siama ke dilo tse dingwe tse di tsamaisanang le setso.

Carley (1991) o bona setso e le phasalatso ya tshedimosetso, dikakanyo, ditumelo, matshwao le tse dingwe go ralala baagi. Hofstede (2001), o tlhalosa gore go itshupa sentle gore setso se farologanya batho ba setlhopha sengwe mo go se sengwe. Barker le ba bangwe (2013, tsb.189) bona ba bua gore setso ke sengwe se o ithutang sona go tswa mo batsading le batho ba ba go dikaganyeditseng ka puo e o e buang, meetlo e o e salang morago, ditheo tse o leng karolo ya tsona le botsweretshi jo o golang ka jona.

Motsepe (2016, tsb.7) a re “setso ke ditiro, mekgwa le ditumelo tsa morafe o o rileng, tse di supang gore morafe oo, o tshela le go tshedisana jang go ya ka fa go tlwaelegileng ka teng mo setšhabeng ka kakaretso mo lefelong le ba tshelang mo go lona”. Go ya ka tlhaloso ya Sirbu (2015, tsb.24) setso ke sengwe se se rutiwang, se fetisetswa go tswa mo tshikeng nngwe go ya go e nngwe, go ya ka ditiro tsa batho, tseo ka gale e leng tsa mokgwa wa tlhotlheletsano le tlhaeletsano. Hofstede (2001) o tswelela gape ka gore, ka ntlha fela ya tiro ya go bua, batho ba setse ba tsaya karolo ya boago le setso. O bua gape gore puo e ka se nne teng kwa ntle ga setso ka gore bobedi jo, ga bo kgaogane, e nngwe e ikaegile ka e nngwe, ke gore ke mathe le leleme. Motsepe (2016, tsb.8) o gatelela kakanyo e, ka gore setso ke motheo wa tlhaeletsano. Ke dumelana le batori ba ba nopotsweng fa godimo ka gore motho ke se e leng sona go ya ka mokgwa o a buang ka gona, ka mokgwa o a aparang ka gona, ka mokgwa o a supang tlotlo mo bathong ba a tshelang mmogo le bona le go abelana ditiro dingwe tse di ba farologanyang le batho ba bangwe, mme di ba dira batho ba le bangwe.

Mo letlhakoreng le lengwe Liberman (2016) a re ga go kgonagale gore o ka nagana ka ntlha nngwe le nngwe ka ga setso kgotsa maitsholo a motho a a neng a ka se fetoge fa puo e ka bo e se teng. Puo ke mpho e e kgethegileng go tswa kwa Modimong. Ntlha e, e bonagala gape le mo makwalong a a boitshepo mo tshimologong ya tlholego ya legodimo le lefatshe. Lefatshe le ne le se na sebopego, e le lefoko fela, le tobekane e bile le se šna sepe le aparetswe ke lefifi le le ntshontsho. Ka lefoko, Modimo a dira dilo tsotlhe. Jaaka re bona ntlha e mo lokwalong lo lo boitshepo lwa ga (Johane1:1-3) lo lo reng ‘Go ne go se na sepe mo tlholegong se se tlhodilweng kwa ntle ga lefoko’. E ne e le ka ntlha ya lefoko kgotsa puo fela e Modimo a e dirisitseng go aroganya lefifi le lesedi. Re kgona go lemoga ka mokgwa o puo e nang le maatla e bile e leng botlhokwa ka teng. Ke sona se se farologanyang batho le diphologolo.

Le fa go ntse jalo, mo malatsing a gompiano merafe e a kopana mme go fitlhelwa gore go na le phokelelo ya ditso tse dingwe mo Setswaneng go akarediwa setso le puo. Mo karolong e e latelang re leba dipuo tse di fitlhelwang mo Aforika Borwa le gore di ka tlhotlheletsa jang Setswana se se kannweng. A mangwe a mabaka a a tiholang phokelelo mo puong ya Setswana go ya ka Moloto jaaka a nopotswe ke Malimabe (1990, tsb.6), ke gore maemo a ikonomi a pateletsa batho go tloga mo mafelong a ba nnang mo go ona go ya go batla ditiro kwa mafelong a go nang le meago ya madirelo teng le mo mafelong a go nang le meepo. Jaanong, go kopakopana go ga batho fa ba tlhaeletsana, go ka nna le tshwaetso mo go diriseng Setswana se se tlhololo. Mabaka a mangwe a a ka tiholang gore puo e tswakanngwe, e ka nna ka ntlha ya fa batho ba dipuo le ditso tse di farologaneng ba nyalana, fa lefelo le batho ba nnang mo go lona ba bua dipuo tse di farologaneng. Metsamao kgotsa go fuduga ga batho mo lefelong le le rileng go ya go nna kwa lefelong le lengwe, le teng go ka baka go tswakanngwa ga puo (Malimabe, 1990, tsb.7).

Go lemogilwe fa phokelelo ya dipuo tse dingwe mo Setswaneng, e sa felele fela mo loagong jaaka re bona mo makeišeneng. Re bona e etegetse pele le mo dikgasong tsa mananeo a mangwe a Setswana jaaka a fitlhelwa mo diyalemoweng le mo dithelevišeneng. Sekao, mananeo a mangwe a dirisa puo ya Seesimane thata, Sepitori, Setsotsi le Seaforikanse jaaka motshameko wa thelevišene wa 'The Queen' go dirisiwa puo e e tswakantsweng.

1.2 Lemorago la tlhotlhomiso

Mo karolong e, ya lemorago la tlhotlhomiso, go tllile go lebelelwa dipuo tse di farologaneng tse di fitlhelwang mo nageng ya Aforika Borwa. Go tlaa bo go totilwe bogolosegolo puo ya Setswana le maemo a yona mo nageng go ya ka molaotheo wa naga ya Rephaboliki ya Aforika Borwa o o buang ka ditshwanelo tsa puo go baagi ba Aforika Borwa botlhe. Karolo e, e re gorosa ka tlhamalalo mo karolowaneng e e latelang:

1.2.1 Dipuo tsa Bantsho ka nako ya tlhalele

Go ya ka karolo ya pholisi ya tlhalele *Bantu self-government Act of 1959*) Bophuthatswana (1972-1980), mmuso wa naga ya Aforika Borwa o ne wa tlhagisa dinaga-selegae di le lesome mo dingwageng tsa bo1960. Mo bogareng jwa dingwaga tsa bomasome-a-supha (70's), tse nne tsa dinaga-selegae tse, e leng; Transkei, Bophuthatswana, Venda le Ciskei, di ile tsa newa boipuso, mme tsa itsewe jaaka dinaga tse di ikemetseng (*TBVC states*). Melelwane ya dinaga tse, e ne e arogantswe go ya ka dipuo tsa merafe e e farologaneng (*ethno-linguistic lines*), gore naga-selegae e nngwe le e nngwe bonnye e nne le tlhalelo ka semorafe e le nngwe, e e buang puo e le nngwe, sekao; mo naga-selegae ya Transkei go ne go buiwa puo ya isiXhosa mme kwa Bophuthatswana go ne go buiwa puo ya Setswana, naga-selegae ya Venda go ne go buiwa puo ya Tshivenda fa naga-selegae ya Ciskei go ne go buiwa puo ya isiXhosa.

Mabapi le molawana wa 1959 wa Kgodiso ya Batho ba ba ipusang (*Bantu self-government Act of 1959*) Bophuthatswana (1972-1980), tlhalelo semorafe ya Batswana e ne ya amogelwa jaaka kopano ya bosetšhaba kwa Bophuthatswana, mme ya newa karolwana ya boipuso ka 1969. Le fa Bophuthatswana e ne ya newa boipuso, tsamaiso ya thuto ya yona e ne e le maikarabelo a Lefapha la Thuto ya Bosetšhaba (Mokgoko 2019, tsb.5).

Dintlha tse di fa godimo di bontsha ka fa molawana o, o neng o arogantse mafelo go ya ka dipuo tse di buiwang mo mafelong ao. Go ka akanngwa gore se, e ne e le mokgwa mongwe wa go boloka le go godisa dipuo tse, le fa e le gore mo ntlheng e nngwe molawana o, o ne o bontsha kgethololo. Sekao, barutwana ba ba neng ba tsena dikolo tse di leng kwa Bophuthatswana ba ne ba tshwanetse ba bo ba itse puo ya Setswana kgotsa ba ithuta puo ya Setswana e le Puo ya Gae kwa dikolong. Morago ga temokerasi, molawana o, wa go aroganya batho ka mafelo go lebeletswe puo e ba e buang, o ne wa fedisiwa. Mongwe le mongwe o ne a nna kwa a batlang teng mme se sa dira gore go nne le phokelelo mo dipuong tse di farologaneng. Ka jalo, puo e e dirisiwang mo kgasong (seyalemowa le thelevišene) e ka thusa go somarela setso le go godisa kgotsa go koafatsa maemo a puo eo.

1.2.2 Dipuo tsa Bantsho (Setswana) morago ga temokerasi

Morago ga ditlhopho tsa temokerasi tsa 1994, Aforika Borwa e ne ya nna nngwe ya dinaga tse di nang le dipuo le ditso tse dintsi tse di farologaneng. Go ya ka molaotheo wa naga ya Aforika Borwa, dipuo tsa semmuso ke tse di latelang; Setswana, Sepedi, Sesotho, siSwati, Tshivenda, Xitsonga, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa le isiZulu (Constitution of the Republic of South Africa, Chapter 6 of 1996). Tshedimosetso e re e fitlhelang mo go *Statistics South Africa Census (Stats SA)* (2011) e re bolelela gore mo nageng ya Aforika Borwa, diporofense tse go buiwang Setswana mo go tsona ke Bokone Bophirima (*North-West*) ka (63,4%), Kapa Bokone (*Northern Cape*) ka (33,1%), Gauteng ka (9,1%) le Foreisetata (*Free State*) ka (5,2%).

Mo godimo ga seripa e leng (52,9%) ya batho ba ba buang Setswana ba nna Bokone Bophirima, (26,9%) ba nna mo Gauteng fa (9,2%) e nna kwa Kapa Bokone. Porofense ya Bokone Bophirima mmogo le Kapa Bokone di ikaegile mo molelwaneng wa Botswana mo batho ba ba buang Setswana e leng (79%). Go ya ka dipalopalo tsa Aforika Borwa (*Stats SA* (2011)), mo Aforika Borwa, palogotlhe ya batho ba ba buang puo ya Setswana mo nageng ke dimilione di le lesomenngwe phegelwana robedi (11,8 million). Mo dipuong tse tsotlhe tse di lesomenngwe tse di buiwang mo nageng go tloga kwa godimo go ya kwa tlase, Setswana se mo maemong a borataro. Tshedimosetso e, e supa sentle palo ya batho ba ba tlaa senyegelwang ke puo e e kannweng fa dikgaso di tswela ka go tswakanya Setswana le dipuo tse e seng tsa Setswana. Tshedimosetso e e tletseng ka ga dipuo tse di farologaneng tse di fitlhelwang mo Aforika Borwa e tlaa tlhalosiwa mo kgaolong e e latelang ya Tekolo ya Dikwalo.

Mo dingwageng tsa 1900-2000, puo ya Seesimane e ne e le mo maemong a a kwa godimo mo nageng fa e bapisiwa le dipuo tse dingwe. Seno se lemogiwa gape ka phokelelo e tona ya Seesimane mo Setswaneng. Sekao se se maleba ke fa ka nako mongwe a reeditse dikgang mme mogasi a bua ka “go nna ka fa tlase ga kgatelelo” boemong jwa ‘go nna mo sepitleng’. ‘Go nna ka fa tlase ga kgatelelo’ ke phetolelo e e tlhamaletseng ya lefoko-ka-lefoko ya Seesimane ya ‘*under pressure*’. Alidou (2014) o tlhalosa gore dipuo tsa Bathobantsho_tsona, di sa ntse di le mo maemong a a kwa tlase mo setšhabeng e bile di bonala di se botlhokwa.

Malimabe (1990, tsb.74) mo dipatlisong tsa phokelelo ya dipuo tse di sa kanwang mo puong e e kannweng ya Setswana mo Mophatong wa 12, o tlhagisa tsela e barutabana ba dithuto tse di jaaka Seesimane, Thutabotshelo ba kgona go bolelela barutwana fa e le nako ya Setswana, gore ba se ke ba itlhaganela go ya dithutong tsa Setswana ka gonne ga se botlhokwa e bile ga ba kitla ba bona ditiro ka ntlha ya Setswana. Seno se ka tlhotlheletsa barutwana go se rate puo ya Setswana mme ba rate ya Seesimane go feta ka gonne ba solofela go bona ditiro bonolo fa ba tšhoma go na le fa ba bua Setswana. Se e ka nna nngwe ya mabaka a gompiano re fitlhelang Seesimane se tlhotlheletsa bagasi go fetolela Seesimane ka lefoko-ka-lefoko mo dikgasong jaaka go kailwe ka dikao tse di fa godimo.

Ntlha e e fa godimo, e e buang gore puo ya Seesimane e newa tlotlo le kgodiso go feta dipuo tse dingwe, e netefatswa ke Fleisch (2008, tsb.45). Se, se gatelelwa ke Du Plooy (2009, tsb.30) ka gore, Seesimane se sa ntse se tsaya sekgele go na le dipuo tse dingwe ka gore bontsi jwa dipuo tsa bathobantsho di na le didiriswa tse di tlhaelang go tsengwa mo tirisong ka botlalo. Se se tlhalosiwang ke batlhotlhomisi ba babedi ba, ke gore puo ya Seesimane e sa ntse e gapa sekgele le fa Aforika Borwa e na le dingwaga di le 30 molaotheo wa naga o neetse dipuo tsothe tekatekano. Nnete ke gore dipuo tsa bathobantsho di sa ntse di tilhaetswa matlho ke bengpuo ba bangwe. Batsadi ba bangwe ga ba dumele fa bana ba bona ba tlhopha Puo ya Gae go nna karolo ya dirutwa tse ba di rutwang kwa sekolong.

Se, se ka nna le tshwaetso mo dipholong tsa barutwana ka gore mo mabakeng a mangwe, ba ka nna le matsapa a go tlhaloganya se ba se rutiwang fa go dirisiwa puo e e seng Puo ya Gae ya bona go na le fa ba ka bo ba rutiwa ka puo e ba e tlhaloganyang botoka. Vygotsky (1962, tsb.18) o dumela gore Puo ya Gae ya morutwana e botlhokwa thata mo go gopoleng se a se rutilweng. Heller (2007) le ena o dumelana le kakanyo ya ga Vygotsky ka gore tiriso ya Puo ya Gae Puo ya Gae e nonofisa tlotlofoko le go tlhaloganya ga ngwana, go go kgontshang ngwana go fetisetsa kitso ya gagwe ya puo ya ntlha go puo ya bobedi ka nonofo.

Dipatlisiso tse di dirilweng ke *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)* di tlhagisa kakanyo e e tshwanang le ya batlhotlhomisi ba ba setseng ba umakilwe fa godimo ya gore Puo ya Gae ya morutwana ga se fela sediriswa sa tlhaeletsano, mme ke mokgweetsi wa go ithuta ka fa e thusa go fitlhela (*21st century*

skills) dikgono tsa ngwaga wa sekete makgolo a-masome-a-mabedi le bongwe (UNESCO, 2019).

Aforika Borwa e ne ya tsibogela ditlhotlhomiso tsa UNESCO, ke sone se re boneng go tlhagela pholisi e ntšhwa ka 1996. Go ya ka (*Language in Education Policy in terms of Section 3(4)(m) of the National Education Policy Act, 1996 (act 27 of 1996 (LiEP)*), e tlhalosa gore mo godimo ga ditshiamelo tse di kailweng ka tllhamalalo mo molaotheong wa Rephaboliki ya Aforika Borwa, (*Constitution of the Republic of South Africa, Chapter 6 of 1996*), ngwana mongwe le mongwe o na le tetla ya go amogela thuto e potlana ka puo nngwe le nngwe e a itlhophetseng yona fa go kgonagala. E ke tshiamelo e e botlhokwa mo go lemogeng tekatekano le pharologano mo thutong le puo mo thutong, ka e ne e dirisiwa jaaka sepalangwa sa go tsenya mo tirisong le go maatlafatsa tlhaolele. *LiEP* e tswela go tlhalosa gore go na le ditsela di le mmalwa tse dikolo di ka sireletsang dipuo tse di farologaneng mo thutong. Go tloga ka 2008 go fitlha jaanong, go na le kgatelopele ya dipuo tsa Bathobantsho jaaka gompiano mo go tsa seakademi, di dirisiwang go kwalwa ditlhotlhomiso tsa Masetase (*MA*) le Bongaka ka Setswana. Ntlha e, e bontsha go na le kgatelopele mme le fa go ntse jalo, ga di na metswedi ya tshedimosetso e e anameng jaaka dipuo tsa Seesimane le Seaforikanse.

1.2.3 Mabaka a a ka tshwaetsang puo e e tlhomameng ya Setswana

Fa puo ya Setswana e sa buiwe le go kwalwa ka tsela e e matshwanedi, bogolosegolo e le serutwa kwa sekolong, tiragalo e le yona e tlile go diga maemo a puo e. Go na le mabaka a a tshwaetsang puo e e kannweng ya Setswana jaaka a a latelang:

1.2.4 Maemo a ikonomi

Go ya ka Flahaux le De Haas (2014), Aforika go le gantsi e tsewa jaaka kontinente e e nang le thologelo e e kwa godimo ya batho le thologelo e e bakwang ke khumanego, dikgotlhang tsa dintwa le kgatelelo ya tikologo. Mokgoko (2019) o tlhalosa gore maemo a ikonomi a pateletsa batho go tloga mo mafelong a ba nnang mo go ona go ya go batla ditiro kwa go nang le madirelo teng. De Haas (2007) o dumelana le babatlisisi ba ba umakilweng fa godimo ka gore botlhoki, sekgala se setona mo lotsenong magare ga

dinaga tse di itsholetseng le dinaga tse di humanegileng ke tsona modi wa sebakwa sa thologelo ya batho go tswa kwa dinageng tsa bona go ya kwa dinageng tse dingwe. Ka jalo, go kopakopana go ga batho fa ba tlhaeletsana, go ka nna le tshwaetso mo go diriseng Setswana se se kannweng.

1.2.5 Manyalo magareng ga batho ba dipuo le ditso tse di farologaneng

Mabaka a mangwe a a ka tlholang gore puo e tswakanngwe, e ka nna ka ntlha ya fa batho ba dipuo le ditso tse di farologaneng ba nyalana kgotsa fa lefelo le batho ba nnang mo go lona ba bua dipuo tse di farologaneng. Metsamao kgotsa go fuduga ga batho mo lefelong le le rileng go ya go nna kwa lefelong le lengwe le go na go ka tlhola go tswakanngwa ga puo (Malimabe, 1990, tsb.7).

Fa batho ba merafe le dipuo tse di farologaneng ba nyalane, puo e nngwe e amega ka mokgwa mongwe. Wagner, Ditsele, le Makgato (2020) ba dirile patlisiso mo ba neng ba lebile tshwaetso ya puo ya Sepitori mo puong e e kannweng ya Setswana. Go ya ka Mokgoko (2019, tsb.16) Pretoria e e bidiwang 'Tshwane' ga jaana, ke lefelo le go buiwang dipuo tse dintsi tse di farologaneng. Mefuta ya dipuo tse di tswakantsweng tse, e ne ya tlisa tengwana e e sa kanwang e e bidiwang puo ya Sepitori '*Pretoria Sotho*' Puo e, e buiwa thata mo ditikologong tsa Atteridgeville, Mamelodi, Soshanguve, Ga-Rankuwa le Mabopane.

Ditsele le Mann, (2014, tsb.159) bona ba tlhalosa gore Bantsho ba ba nnang mo Tshwane ba tlhaeletsana ka puo e ba e bitsang Sepitori, e e kayang puo ya Pretoria (*Pretoria language*). Batlhotlhomisi ba babedi ba, ba tswela ka go tlhalosa gore puo e ya Pretoria ke motswako wa dipuo tse pedi e leng Setswana le Sepedi, le dipuo tse dingwe tse di buiwang mo Aforika Borwa. Le fa go ntse jalo, baagi ba Tshwane ba sa ntse ba rata go e bitsa Puo ya Sepitori. Rakgogo le Van Huyssteen (2018) le bona ba kgwa ka tllhaa e le nngwe le Ditsele le Mann, (2014) gore babui ba ditengwana tsa Sesotho sa Lebowa ba rata lereo, Puo ya Sepitori go na le go e bitsa Sekgatla, nngwe ya ditengwana tsa Puo ya Sepitori e e neng e tsholeditswe go emela ditengwana tsotlhe.

Wagner le ba bangwe (2020) ba dirile dipatlisiso mo ba neng ba lebile tshwaetso ya Puo ya Sepitori mo puong e e kannweng ya Setswana. Tlhotlhomiso e, e ne ya dirwa mo metsesetoropong e le meraro ya Tshwane e leng Soshanguve, Mamelodi le Garankuwa mo barutwana ba ba neng ba tswakanya puo ya Setswana e e kannweng kwa ntle ga go lemoga seo. Mo go nngwe ya dikao tse ba di neetseng, ke sekao se 'nyaka' le 'batla' mo barutwana ba neng ba akanya gore mafoko a mabedi a, a amogelesega. Dintlha tse di fa godimo di supa ka mokgwa o puo e e kannweng e ka tshwaedwang ka teng. Diphitlhelelo tsa dipatlisiso tse di fa godimo, di re isa mo setlhogong sa tlhotlhomiso e, gore kgaso e ka nna le phokelelo jang mo Setswaneng se se kannweng.

1.2.6 Mefuta ya kgaso (thelevišene le seyalemowa)

Seyalemowa le thelevišene ke mefuta ya metswedi ya tshedimosetso e e dirisiwang go anamisa tshedimosetso, boitapoloso le dikgang mo bathong ba le bantsi.

1.2.6.1 Seyalemowa

Seno ke sedirisiwa sa tshedimosetso sa kutlo (*audio-based medium*) se se gasang diteng jaaka mmimo, mananeo a dipuisano, dikgang le dipapatso mo moweng. Sediriswa se, se fitlha kwa babogeding ka AM, FM, kgotsa matshwao a dijithale, e bile se kgona go fitlhelwa ka diradio tsa dikoloi, le go feta ka dipolatefomo tsa go fetisa tshedimosetso (*streaming platforms*) tsa mo inthaneteng.

1.2.6.2 Thelevišene

Ke sedirisiwa sa kutlo-pono se se bonalang le se se fetisang ditshwantsho tse di tsamayang le kutlo go re naya boitapoloso, dikgang, mananeo a thuto le dipapatso. Ditshupetso tsa thelevišene di kgona go bonwa ka thelevišene, ditirelo tsa megala, sathalaete le dipolatefomo tsa go fetisa tshedimosetso (*streaming platforms*).

Mefuta e mebedi e ya kgaso, e na le seabe se segolo mo go bopeng maikutlo a batho, setso le tilhaeletsano ka go fitlhelela bareetsi ba ba farologaneng mo dikgaolong tse di

farologaneng. Tshedimosetso ka botlalo ka ga mefuta e mebedi e ya kgaso, e tlaa newa mo kgaolong e e latelang ya Tekolo ya Ditshekatsheko.

1.3 Motlhodi

1.3.1 Mabapi le bonna le seporofešene

Mo dingwageng tse di masome a mararo tse di fetileng, ke ne ke ruta Setswana Puo ya Gae e bile ke tsaya karolo mo tekanyetsong ya ditlathlhubo tsa barutwana ba Mophato wa Bolesomepedi jaaka Tlhogo ya Lefapha la Dipuo. Ke lemogile gore barutwana ba latlhegelwa ke maduo ka ntlha ya puo ya Setswana e e sa kanwang e ba e dirisang fa ba kwala, segolobogolo fa ba kwala ditlhamo le ditlhangwa tsa tirisano, mo ba tshwanetseng go supa bokgoni jwa bona jwa puo. Ba latlhegelwa gape ke maduo mo ditirong tsa molomo ka gore ba bua Setswana se se sa kanwang fa ba bua le fa ba kwala. Dikao tsa puo e e sa kanwang di tlhagelela mo lenaaneng le le fa tlase.

Lenaane 1.1: Dikao tsa Setswana se se sa kanwang, se se dirisiwang ke barutwana

Setwana se se sa kanwang	Setswana se se kannweng
Berekisa	Dirisa
Betha	Betsa
Lokisa	Baakanya
Tetira	go itira
reila koloji	Kgweetsa sejanaga

1.3.2 Bogopolelo

Mo nakong ya fa ke le motlhatlheledi wa nakwana mo Yunivesithi ya Pretoria, ke ne ke thusa ka go tlhatlhelela baithuti ba borutabana ka mojulu wa mokgwa wa go ruta Setswana. Ke lemogile gore baithuti ba na le matsapa a go itlhagisa ka puo e e kannweng ya Setswana mo ba neng ba feleletsa ba tswakanya ka dipuo tse dingwe. Ba ne gape ba bontsha fa ba tlhela mareo a motheo a Setswana a ba tlaa solofelwang go a dirisa fa ba ruta mo phaposiborutelong. Malimabe (1990, tsb.120) le Calteaux (1996, tsb.187) ba dirile tlhotlhomiso tse di supileng gore go tswakanya dipuo go ka ama jang puo e e kannweng, mme mo diphitlhelelong dingwe tsa bona ba fitlhetse gore go tswakanya dipuo go ka nna le seabe se se sa siamang mo puong e e kannweng. Jaaka go tlhalositswe mo lemoragong la tlhotlhomiso e, mefuta ya tlhaeletsano le yona e ka nna le phokelelo e e sa siamang mo puong e e kannweng fa batlhagisi ba tswakanya dipuo fa ba gasa mo seyalemoweng kgotsa mo thelevišeneng.

Lebaka le lengwe le le ntshusumeditse gore ke dire tlhotlhomiso e ke gore fa ke ne ke dira tlhotlhomiso ya Masetase (*MA*), e nngwe ya diphitlhelelo tsa me e ne e le gore barutwana ba nna le matsapa a go tlhaloganya puo e ba e rutiwang ya Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa Mokgoko (2019, tsb.66). Diphitlhelelo tsa me mo tlhotlhomisong ya dikerii ya *Masetase* di nthotloeditse gape go tswela ka tlhotlhomiso ya Bongaka (*PhD*) gore barutwana ba, ba ka thusiwa jang go bontsha bokgoni jwa puo e e kannweng ka e le se se solofetsweng mo go bona.

Ke bona barutwana ba sa ntse ba na le phokelelo ya dipuo tse dingwe mme ke belaela gore thelevišene le seyalemowa di na le seabe mo tirisong ya puo. Ntlha e nngwe e e ntshusumeditse go tswela ka dithuto tsa Bongaka ke gore fa ke ntse ke reeditse seyalemowa sa Motsweding FM, ke lemogile gore bagasi ba mananeo a mantshi ba dirisa puo e e tswakantsweng e e leng gore ga se puo e e kannweng. Dithuto tse tsa Bongaka di tlaa ungwela babui ba puo ya Setswana le go thusa mo kgodisong le tswelisopele ya puo ya Setswana. Dipuo tse dingwe tsa Bantsho le tsona di tlaa ungwela babui ba tsona ka go ba lemosa ka moo dipuo tseo di leng botlhokwa ka gona le go ba rotloetsa gore ba tswelele pele ka dithuto go di tswelisoapele.

1.4 Maitlhomiso a tlotlhomiso

Maikaelelo a tlotlhomiso e, ke go batlisisa phokelelo e mefuta ya kgaso e nang le yona mo go ruteng le go ithuteng Setswana se se kannweng mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 mo phaposiborutelong. Tlotlhomiso e, e ikaeletse gape go tlhomamisa ka fa mefuta ya kgaso e ka thusang barutwana ba gore ba kgone go tthaloganya se ba se rutiwang. Maikaelelo a tlotlhomiso e ke gore go nne le tsereganyo ya go thusa barutwana go tokafatsa Setswana sa bona se se sa kanwang.

Babui ba dipuo tsa Bantsho tse dingwe, ba ba tthaloganyang puo ya Setswana ba ka ungwelwa mo tlotlhomisong e ka gore ba ka simolola go nna le lerato la dipuo tsa bona le go di tseletsapele. Ka gore tlotlhomiso e, e tlaa bo e kwadilwe ka Setswana, go tlile go nna bonolo go Maforika Borwa a mantsi go e tthaloganya, mme e tlaa tsosolosa mowa wa gore mongwe le mongwe a batle le go rata go kwala ka puo ya gaabo.

1.5 Pharela ya tlotlhomiso

Tlotlhomiso e, e tlotlhomisa ka ga phokelelo e mefuta ya kgaso e leng, seyalemowa le thelevišene e nang le yona mo go bolokeng le go tseletseng dipuo tsa Bantsho, go totilwe puo ya Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa mo barutwaneng ba Mophato wa lesomenngwe (11) le wa lesomepedi (12). Go na le dipuo di le lesomepedi (12) tsa semmuso tse mo go tsona, di le robongwe e leng dipuo tsa Bantsho go ya ka molaotheo wa Rephaboliki ya Aforika Borwa wa 1996 (*Constitution of the Republic of South Africa, Chapter 6 of 1996*). Le fa molaotheo o bua ka tekatekano ya dipuo tsotlhe mo nageng, dipuo tsa Bantsho ga di tsewe di le botlhokwa mo nageng ka bophara mme ntlha e, e bonagala gape le mo didirisweng tsa setso e leng mo seyalemoweng le mo thelevišeneng jaaka mo tlotlhomisong go tlile go tsepamiswa mogopolo mo go yona mefuta e mebedi e.

Crystal (2006), Taprial le Kanwar (2012), ba tthalosa fa mafelo a tthaeletsano a tshwanetse a nne a a kgontshang batsayakarolo go tthama, amogela le go phatlhalatsa tshedimosetso ka go dirisa puo ka tsela e baamogedi ba e tthaloganyang. Ba tsewelelepele ka gore le fa go le jalo, kgaso e ka tlisa mathata mo go godiseng le mo go tseletseng

dipuo tsa Bantsho mo barutwaneng. Go ya ka Crystal (2006) le Kauwar (2012), dipotso le matshwenyego mabapi le tiriso e e siameng ya puo le go tihomama mo go diriseng puo e e kannweng fa go buisiwa, go kwalwa le go bua ke kgato e e ka thibelwang.

Tsela e e nepagetseng ya go bua Setswana se se tihololo mo seyalemoweng le thelevišeneng e ka nna le seabe se se botlhokwa mo barutwaneng ba Mephato ya lesomenngwe (11) le wa lesomepedi (12), ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa ka ntlha ya gore se, se tiile go ba thusa go ikokoanyetsa tlotlofoko e e tlieng go ba thusa le go e dirisa fa ba le mo phaposiborutelong le fa ba kwala, mme e ka tokafatsa le dipholo tsa bona. Ka jalo, go botlhokwa gore batlhagisi le bagasi mo seyalemoweng le badiragatsi mo thelevišeneng ba se ka ba tswakanya dipuo fa ba gasa mo moweng. Seno se a kgonagala jaaka re bone mo terameng ya *'The Throne'* (Setulo sa Bogosi) ka *Ferguson Films*. Le fa setlhogo sa terama e, se le ka puo ya Seesimane, badiragatsi botlhe ba bua Setswana se se tihapileng. E ke nngwe ya diterama tse di ka dirisiwang ke barutabana go katisa barutwana go bua le go kwala Setswana se se kannweng ka tihomamo.

1.6 Dipotso tsa tlotlhomiso

Mo go bueleng se se tlotlheleditseng tlotlhomiso le maikaelelo a tlotlhomiso e, dipotso tse di latelang di ile tsa tihagisiwa:

Potsokgolo

Ke phokelelo efe e kgaso e nang le yona mo puong ya Setswana Puo ya Gae?

Dipotsopotlana

1. A barutwana le barutabana ba kgonne go lemoga phokelelo e e leng teng mo mananeong a thelevišene le seyalemowa?
2. Go tihagelela tlotlheletso e e kanakang ya kgaso mo puong ya barutabana le barutwana?

1.7 Botlhokwa jwa tlhotlhomiso

Tlhotlhomiso e, e ka thusa babui ba Setswana Puo ya Gae bogolo barutwana ba dikolo tse dikgolo mmogo le barutabana go tlhaloganya botlhokwa jwa go dirisa puo e e kannweng. Tlhotlhomiso e, e ka tlisa tshedimosetso mo madirelong a kgaso gore puo e ba e dirisang e na le phokelelo jang mo tironng ya sekolo ya barutwana, barutabana le mo setšhabeng ka kakaretso. E ka tswelera gape ka go thusa batlhatlheledi le babatlisisi ka mokgwa wa go umakiwa mo mabakeng a dithuto mo isagong. Tlhotlhomiso e, e ka tlisa gape temoso mo Lekgotla la Dipuontsi la Aforika Borwa (*PanSALB*), gore go botlhokwa jang, go dirisa dipuo tsothe tse di tlhologileng mo Aforika Borwa mo mafelong a kgaso go buiwa dipuo tse di kannweng.

1.8 Tekolo ya ditshekatsheko

1.8.1 Puo ya Gae ke eng?

Tlhotlhomiso e, e tlile go tsepama mo puong ya Setswana, ka jalo go botlhokwa go bua ka lemorago la morafe wa Batswana le puo ya Setswana. Mo Aforika Borwa, bontsi jwa Batswana ba fitlhelwa mo dikarolwaneng di le mmalwa tsa metseselegae ya maloba e leng Bophuthatswana eo ga jaana e leng porofense ya Bokone Bophirima gammogo le Kapa Bokone. Batswana ba fitlhelwa gape mo metsetoropong e mentsi ya Aforika Borwa. Setswana se buiwa mo nageng ka kakaretso e bile ke nngwe ya dipuo di le lesomepedi tsa semmuso, go ya ka molaotheo wa Rephaboliki ya Aforika Borwa.

Go ya ka Benson (2005), Puo ya Gae ke puo e ngwana a e utlwang lwa ntlha e bile e fitlhelwa ke ngwana kwa gae. Ke puo e ka gale ngwana a e itseng botoka pele a tsena sekolo. Benson (ibid) o tswelera ka gore go na le kamogelo e e golang ya gore bokgoni jwa Puo ya Gae bo bonwa jaaka ntlha e e tlhokegang e e isang mo go oketseng dipoelo tsa kakanyo le thutego ya barutwana. Clyne (1991); Fishman, (1991); Oriyama (2011) ba kaya fa bokgoni jwa go buisa le go kwala ka Puo ya Gae bo kgontsha setso le meetlo ya mo gae go fitlhelwa, go oketsega le go fetisediwa kwa tshikeng e nngwe. Ka jalo, ntlha e, e tlaa rotloetsa go nna karolo ya setlhopha, go itshepa, go nna le

ponelopele le tumelo ya motho mo ngwaong, go ikitse le kakanyo ya go akanyetsa batho ba bangwe.

1.8.2 Botlhokwa jwa Puoya Gae mo setšhabeng (Setswana)

Puo ke ntlha e e botlhokwa thata mo thulaganyo-tiregong ya go ithuta, mo go fetiseng kitso le bokgoni Bamgbose (1992, tsb.7). Puo ke sediriswa se dikarolo dingwe tsa setso di buisanngwang ka yona. Puo e botlhokwa gape mo ntlheng nngwe le nngwe ya matshelo a batho. E kgona go letlelela batho go tlhaeletsana ka mokgwa o o kgontshang kabelano ya dikakanyo tse di tshwanang. Bamgbose (1992, tsb.200) o bolela fa puo e kaya ditirwana tse di dirwang mo puong ya morafe, e le ka maikaelelo a go tla ka dintlha tse di tlaa thusang mo tlabololong le tshomarelong ya puo eo. Wurm (1996, tsb.1) ena a re puo e botlhokwa ka gore ke tshupatshwano e e kgethegileng ya kakanyo ya lefatshe le marara a setso. Marara ao a setso a supa tshwano ka mokgwa o puo ya morafe e rarabololang mathata a yona mo go mekamekaneng le lefatshe le le le dikaganyeditseng.

Korneeva, Kosacheva le Parpura (2019) ba tlhalosa puo jaaka sediriswa sa kitso, mokgwa wa tlhaeletsano wa batho e bile e le ponagalo ya setšhaba e e dirang ditiro di le mmalwa mo matshelong a setšhaba. Babatlisisi ba bangwe ba puo jaaka Zhogova le Kuzina (2017) ba kaya fa mosola wa puo e se tlhaeletsano fela, puo e botlhokwa gape mo go godiseng mokgwa o motho a akanyang ka teng; go tshwana le go lemoga mareo a mašwa, dilo le sengwe le sengwe se motho a se tayang leina.

1.8.3 Tsweletso le kgodiso ya dipuo tsa senaga

Bothata jwa tsweletso le kgodiso ya dipuo tsa senaga ga se Aforika Borwa fela e itemogelang jona. Dinaga tsa kwa ntle le tsona di itemogela bothata jo. Mooko (2006, tsb.17) o tlhalosa gore ka nako e naga ya Botswana e neng e bona boipuso go tswa kwa Borithani ka ngwaga wa 1966, go ne ga tsewa tshwetso ya sepolotiki e e neng ya nna le ntlhakemo ya gore puo ya Seesimane e nne puo ya semmuso mme puo ya Setswana e leng nngwe ya dipuo tsa senaga, e nne puo ya setšhaba. Kgato e, e ne ya ikgatholosa tlhologo ya morafe wa Botswana ya dipuontsi. Mooko (2006, tsb.20) o tsewelela gape ka

gore le fa go sa tlhagisiwa ka tlhamalalo, tiriso ya dipuo tse dingwe e ne ya thibelwa, bogolosegolo kwa dikolong le maphata mangwe a semmuso. O kaya gape gore le fa puso e tsere dikgato tsa go tswelletsa tiriso ya puo ya Setswana, ga go na matsapa ape a puso e a tsereng go akaretsa dipuo tse dingwe tse di buiwang kwa nageng ya Botswana. Maloko a a buang dipuo tse di tseelwang kwa tlase tsa kwa nageng ya Botswana, a ne a tsaya dikgato tse di thusitseng thata mo tswelletsong ya dipuo tsa bona jaaka go ranolola Beibele mo dipuong tsa bona, go tlhabolola mareo le melawana ya mopeleto le bophasalatsi jwa e mengwe ya metswedi e e kwadilweng (Mooko, 2006, tsb.20)

Bamgbose (2000) o tlhalosa tswelletso ya puo e le tiragalo e le nngwe e e ineelang mo go tsewang karolo ke maphata a a farologaneng jaaka dikhomišene tsa puo tse di nang le dithata tsa mong ka nosi, mafapha a diyunivesithi, dintlo-theseletso bakwadi le baranolodi. Ka nako ya koloni, dipuo tsa bantsho di ne di rutiwa fela go supa maikutlo le jaaka di rutwa kwa dikolong; fa Seesimane le Seafortikane e ne e le dipuo tsa semmuso. Ka jalo, e ne e le dipuo tse di nang le dithata e bile di laola ikonomi. Mo go lekeng go baakanya tshokelelo ya nako e e fetileng mo dipuong tsa senaga tsa Rephaboliki ya Aforika Borwa, puso e lekile go tsholetsa le go tswelletsa tiriso ya dipuo tsothe di le robongwe tsa Bantsho. *The Constitution of the Republic of South Africa, Chapter 6 of 1996* e dirile kopo ya gore puso, mo go gopoleng hisetori ya go nyelela ga tiriso le maemo a dipuo tsa senaga tsa Aforika Borwa, e tseye dikgato tse di ka dirwang, e bile di nepagetse go tsholetsa maemo a dipuo tse. Mo karolong e e latelang go tlaa lebelelwa gore kgaso e na le seabe sefe mo puong.

31.8.4 Karolo e e tsewang ke kgaso mo puong

Go ya ka Thobejane (2017, tsb.17) lereo tlhaeletsano ga le a tshwanela go lebisa fela mo diteng tsa se e buang ka sona, e tshwanetse go lebiswa gape le mo go abiweng ga thekenoloji e e dirisitsweng go romela diteng tseo. Tyler (2013, tsb.115) o tlhalosa fa tlhaeletsano mo letlhakoreng le lengwe e raya tsela ya go fitlhelela le go abelana kitso magareng ga merafe le setšhaba ka kakaretso. Kgaso ya seyalemowa ke nngwe ya

didiriswa tsa thuto tse ditona. Ke mokgwa wa ka bonako wa tlhaeletsano, lefatshe ka bophara. Seyalemowa ke mokgwa gape wa go atisa tlhaeletsano ya molomo.

Go ya ka tlhotlhomiso e e dirilweng ke Lindgrein (2004) ka ga seabe sa seyalemowa mo setsong, mo go buiseng le mo thutong, go ne ga fitlhelwa gore batho ba bantsi ba ne ba na le maikutlo a gore seyalemowa se na le dithata tsa go tlisa lefatshe ka mo phaposeng. Batho ba ne gape ba na le maikutlo a gore mananeo a seyalemowa a ka bo a tlhagisiwa o kete ke dibukakgakololo tsa mo moweng.

Thelevišene jaaka seyalemowa le yona e na le dithata tsa go bopa le gore re ipone re le karolo ya setso sa rona. Go le gantsi badiragatsi ba ba buang puo ya Setswana mo thelevišeneng ba e tswakanya le dipuo tse dingwe. Mongwe a ka re ga a bone phoso mo ntlheng e ya go tswakanya dipuo fa re bua jaaka Aforika Borwa e le naga e e nang le dipuo le ditso tse di farologaneng. Sebe sa phiri ke gore kgaso ga se sediriswa sa tlhaeletsano fela, ke nngwe ya didiriswa tse barutwana ba di dirisetsang go ithuta. Ntlha e, e ka tlisa kakanyo mo barutwaneng le mo bathong ka kakaretso gore puo ya Setswana ga e sekegelwe tsebe e bile ga e tlotliwe. Ntlha e nngwe ke gore nako e e neelwang mananeo le nako ya kanegelo ya dikgang tsa dipuo tsa Bantsho mo thelevišeneng, le yona e supa fa puso le Lekgotlakgaso la Aforika Borwa (SABC) ba sa dire go tlala seatla mo kgodisong le tswetsong ya dipuo tsa Bantsho.

Salawu (2002, tsb.2) o kaya fa tlhaeletsano e na le bokgoni jwa go anamisa tshedimosetso ka bonako le ka bophara. Tlhaeletsano ya kgatiso ka tlhago ya yona, ke sediriswa sa thuto se se tlhokang go ka buisiwa go fitlhelela tshedimosetso le kitso. Tlhaeletsano ke sediriswa se se maatla mo tshusumetsong ya batho ka go dirisa puo, ka jalo, ke nngwe ya didiriswa tse di botlhokwa mo go tswetseng dipuo tsa Bantsho. Tlhotlhomiso e, e tlaa tsepama mo mefuteng e mebedi ya kgaso e leng; seyalemowa (Motsweding FM) le thelevišene. Tlhotlhomiso e lebeletse fela puo ya Setswana le phokelelo e mefuta e, ya kgaso e nang le yona mo go godiseng le go tswetseng puo ya Setswana.

1.9 Maremelo a tiori

Maremelo a tiori a tlhalosa ditiori tse di nyalanang le tlhotlhomiso e bile di tlhalosa gape gore ke ka ntlha ya eng fa go na le mokhino o o batlang go tswalelwa ke tlhotlhomiso. Tiori e e leng maleba mo tlhothomisong e ke tiori ya ga Vygotsky e e buang ka ga Tiori ya Setso-Seloago. Tiori e ya ga Vygotsky e tlhalosa ka mokgwa o batho ba ba go dikaganyeditseng ba nang le seabe sa botlhokwa mo kgolong le tswelelong pele ya ngwana. Mo tlhotlhomisong e, bana ba re ba totileng ke barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa. Vygotsky (1978, tsb.86) o tlhalosa kakanyo ya gagwe ka ga tiori ya gagwe e a e bitsang Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi, e e buang ka ga sekgala magareng ga maemo a kgolo ya nnete jaaka e kaelwa ke tharabololo ya bothata ka nosi. O tswelela le ka ya maemo a kgolo ya bokgoni jaaka e kaelwa ke go rarabolola bothata ka thuso ya mogolo kgotsa ka tirisano mmogo le balekane ba ba nang le bokgoni jwa go rarabolola bothata. Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi e kaya pharologano magareng ga se ngwana a ka se fitlhelelang kwa ntle ga thuso mo go rarabololeng bothata, le se a ka se fitlhelelang ka thuso ya bagolo, barutabana kgotsa balekane.

Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago, e lebile mo dikabelong tse morafe o di dirang mo kgolong ya ngwana (Cherry, 2018). Tiori e, e bua gape ka gore barutwana mo dingwageng tsa bona tsa bonnye ba kgona go ipopela kitso le go oketsa kitso fa ba buisana le ba bangwe. Tiori e, e amana le tlhotlhomiso e, ka gore barutwana ba ba kaiwang fa ke karolo ya morafe ka gore ba lebile barutabana go ba fatlhosa le go ba thusa go godisa puo ya bona ya Setswana. Ntlha e nngwe gape ke gore barutwana ba thusana le barutwana ba bangwe mo phaposiborutelong, ba dira jaaka setlhopha go fitlhelela bokgoni jwa bona. Morutabana le ena mo letlhakoreng le lengwe o ba thusa go fitlhelela bokgoni jwa bona ka go ba neela ditirwana go netefatsa fa ba tlhalogantse se ba neng ba se rutiwang gore ba kgone go tswelela mo kgatong e e latelang. Karolo e, ya maremelo a tiori e tlaa tlhalosiwa ka botlalo mo kgaolong ya boraro.

1.10 Moralo wa tlhotlhomiso

Welman, Kruger & Mitchel (2005, tsb.146) ba kaya gore tlhotlhomiso ke sethalo sa go fitlhela batsayakarolo ba tlhotlhomiso le go kokoanya tshedimosetso go tswa mo go bona. Walliman (2011, tsb.190) o supa gore moralo wa tlhotlhomiso o neelana ka letlhomeso la go kokoanya dinewa le tshetshereganyo ya dinewa, mme morago di supe gore ke moralo wa tlhotlhomiso ofe o o maleba. Mouton (2003, tsb.55) ena o tthalosa fa moralo wa tlhotlhomiso e le letlhomeso le le bontshang ka mokgwa o o batlang go dira tlhotlhomiso ya gago. Babatlisisi ba na le go kopakopanya moralo wa tlhotlhomiso le mmeo wa tlhotlhomiso ka jalo, Mouton (ibid) a nopotswe ke Mokgoko (2019, tsb.31) o dirisa tshwano ya go aga ntlo go bontsha pharologano. Go ya ka ena, moagiteke o tlaa fetolela dikakanyo ka ga ntlo go molebo wa ntlo.

Go aga ntlo go na le go tsenyatirisong molebo wa ntlo, le tiriso ya mekgwa e e farologaneng ya go dira ditiro tse di farologaneng jaaka ditena, go poleisetera le tse dingwe. Ka jalo, tlhotlhomiso le yona e na le dikarolo tse di farologaneng jaaka, kokoanyo ya dinewa, mmeo wa tlhotlhomiso, tsharololo ya dinewa, tse kwa bofelong di bopang tlhotlhomiso e e feletseng.

Ka gale, go na le mefuta e meraro ya motheo wa moralo wa tlhotlhomiso e leng; mmeo wa moralo wa tlhotlhomiso o o dirang ka dipalopalo, mmeo wa tlhotlhomiso o o dirang ka bokao, dikakanyo le maitemogelo le mekgwa e e kopantsweng ya moralo wa tlhotlhomiso. Mokgwa o tlhotlhomiso e yang go dirwa ka teng, o tthomamisa tlhopho ya moralo wa tlhotlhomiso.

1.11 Mmeo wa tlhotlhomiso

Pele go kokoangwa dinewa, go tlhokega gore go tsewe tshwetso mabapi le go tlhophiwa ga batsayakarolo ba tlhotlhomiso. Ka gale, go na le mefuta e le meraro ya motheo ya moralo wa tlhotlhomiso e leng; mokgwa wa molebo wa tlhotlhomiso o o dirang ka dipalopalo, mmeo wa tlhotlhomiso o o dirang ka bokao, dikakanyo le maitemogelo le mekgwa e e kopantsweng ya moralo wa tlhotlhomiso. Mokgwa o tlhotlhomiso e ileng go dirwa ka teng, o tthomamisa tlhopho ya moralo wa tlhotlhomiso.

Mo tlotlhomisong e, go tlaa dirisiwa mokgwa wa khwalitatifi go kokoanya dinewa. Go ya ka Creswell (2012) mokgwa wa khwalitatifi ke mokgwa wa go dira dipatlisiso mo tsharololo ya dinewa e dirisiwang go ithuta ka moo batsayakarolo ba tlhaloganyang bothata ka go bontsha dipaterone kgotsa merero e e rileng. Creswell (ibid) o tthalosa gape gore mokgwa wa khwalitatifi o neelana ka didiriswa go batlhotlhomisi go tlotlhomisa ka diponagalo tse di tswakaneng.

Creswell le Clark (2011) ba tthalosa gore mokgwa wa khwalitatifi o ikaegile thata ka maikutlo le kutlwisiso ya motho. Mokgwa wa khwalitatifi mo tlotlhomisong e, o tlaa thusa mmatlisisi gore a tlhaloganye maikutlo a barutwana le barutabana mabapi le phokelelo ya kgaso mo puong ya Setswana. Mokgwa o wa go kokoanya dinewa o thusa gape mmatlisisi gore a nne le kitso e e tseneletseng mabapi le dintlha tse di tlhophilweng, mme a leka gape go neela le go tlhaloganya tshedimosetso e e tlhagelelang go tswa mo dineweng tse di kokoantsweng. Mokgwa o wa khwalitatifi o maleba mo tlotlhomisong e ka gore mmatlisisi o tlile go leka go tlhaloganya tshedimosetso e barutabana le barutwana ba mo neelang yona go tswa mo dipotsong tsa tlotlhomiso, dipotsotherisano, dipotsolotso le tepo mo phaposiborutelong jaaka e le didiriswa tsa mmatlisisi tsa go kokoanya dinewa.

1.12 Kokoanyo ya dinewa

Mo tlotlhomisong e, mmatlisisi o kokoantse dinewa ka go dirisa dipotsotherisano, kgatisolentswe, dipotsolotso, tepo mo phaposiborutelongng, le bukana ya go kwalelametlha ya mmatlisisi. Go tlhophilwe barutabana ba le barataro ba ba rutang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa le barutwana ba le lekgolo. Barutwana botlhe mo phaposiborutelong ba ne ba nna le seabe mo patlisisong eno. Morago ga moo, ke ne ka kopa lenaane la ditlhopho tsa barutwana ka gore ba ne ba feta palo e ke neng ke e lebeletse, e leng lekgolo la batsayakarolo (barutwana).

Go tswa foo, ke ne ka tlhopho batsayakarolo ka go dirisa mokgwa wa ngotelo ka tebisiso. Ke dirisitse mokgwa o, ka go dirisa lenaane la ditlhopho tsa barutwana ka go tlhopho barutwana ke tloaganya dinomere gore ke se ka ka lomeletsa ope. Ke ne ke sa lebelela le gore morutwana ke wa bong bofe. Ke ne ke lebile fela go fitlhelela palo ya lekgolo. Go

tlhophilwe dikolo tse tharo mo porofenseng ya Gauteng, mo kgaolong ya Soshanguve. Mmatlisisi o tlhophile lefelo le, a lebile ntlha ya gore o batla go dira dipatlisiso mo dikolong tse di welang ka fa tlase ga Lefapha la Thuto ya Motheo.

Barutabana ba tlhophilwe ka ntlha ya gore ba na le maitemogelo mabapi le matsapa a puo a barutwana ba lebaneng le ona mo phaposiborutelong, le fa go kwalwa diteko le ditlhatlhobo. Mmatlisisi o fitlheetse kgato e, ka go tsena mo dipotsotherisanong le barutabana. Yin (2015) o bua gore dipotsotherisano mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi, di thusa mmatlisisi go tsenelela mo botenye jwa setlhogo se se tlhotlhomisiwang. Barutabana ba gatisitswe mantswe ka nako ya fa ba ruta mo phaposiborutelong, mme mmatlisisi o dirisitse kgatisolentswe, go ya ka tumelano ya barutabana, gore go se nne le tshedimose tso epe e e tlogelwang.

Cohen le ba bangwe (2002, tsb.305) ba na le kakanyo ya gore go lebelela morutabana a ruta mo phaposiborutelong go naya mmatlisisi tšhono ya go kokoanya dinewa tse di maleba go tswa mo boemong jo bo maleba. Barutwana bona ba ne ba neelwa dipotsolotso go di tlatsa. Go ya ka May (2011, tsb.3), dipotsolotso tse mong a itlaletsang tsona di tlhagisa mokgwa wa boleng jo bo kwa tlase jwa go kokoanya dinewa go na le go dira dipotsolotso le motsayakarolo. Didiriswa tsa go kokoanya dinewa tse di setseng di umakilwe fa godimo, di tlhalositswe ka botlalo mo kgaolong ya bone. Temana e e latelang yona e tlaa tlhalosa ka mokgwa o dinewa di neng tsa tsharololwa ka gona mo tlhotlhomisong e.

1.13 Tsharololo ya dinewa

Tsharololo ya dinewa mo patlisisong ke tiragatso e e botlhokwa e e akaretsang, go rulaganya dinewa le go di tlhola go ya ka dikaelo le botsalano jwa tsona McMillan le Schumacher (2014). Go ya ka Sebate (2011, tsb.113) tsharololo ya dinewa ke tirego ya go naya dinewa tlhaloganyo, e e akaretsang go ranola, go tiisa le go fokotsa se batsayakarolo ba se buileng le se mmatlisisi a se boneng. Rule le John (2011, tsb.75) ba tlhagisa ntlha ya gore tsharololo le thanolo ya dinewa mo tlhotlhomisong di tlhagisa kgato e e botlhokwa, e e letlelelang mmatlisisi go aga ditlhaloso tse di tiileng, go bontsha morero. Mo tlhotlhomisong e, dinewa di tsharolotse ka mokgwa wa go dirisa merero, go

tlhaola dintlha tse di tshwanang le tse di farologanang go tswa mo dikarabong tsa dipotsolotso tsa barutwana, kgatiso ya lenaneo la 'Sekhuthlwana sa dithuto' mo Motsweding FM, kgatiso ya kgaolo ya terama ya 'The Queen' le dikarabo go tswa mo dipotsotherisanong tsa barutabana. Ntlha e ya tsharololo ya dinewa e tlhagisitswe ka botlalo mo Kgaolo 5.

1.14 Ditekanyetso

Tlhotlhomiso e dirisitswe mo dikolong tse tharo mme ngotelo ya boitlhomiso e dirisitswe go kokoanya dinewa ka gone go ne go ka se kgonagale go akaretsa morafe otlhe mo tlhotlhomisong. Tlhotlhomiso e, e beetswe barutabana ba le baratara fela ba ba rutang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa, mo dikolong tse tharo tse di tlhophilweng. Ka ntlha ya go boloka nako le madi, mmatlisisi o tlhophile dikolo tse tharo tse go rutiwang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa, tse di leng gaufi le kwa a nnang teng gore a kgone go kokoanya dinewa le gore a kgone go boela gape kwa tirong. Lebaka le lengwe gape ke gore go tlhophilwe barutabana ba dikolo tse dikgolwane kwa Soshanguve. Mmatlisisi o tlhophile lefelo le, a lebile ntlha ya gore o batla go dira ditlhotlhomiso mo dikolong tse di rutang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa e bile di wela ka fa tlase ga Lefapha la Thuto ya Motheo.

1.15 Boikanyego

Go akaretsa mo ntlheng ya go totobatsa boleng le nonofo mo patlisisong ya khwalitatifi, go na le dintlha tsa boikanyego le merero ya boiphapho. Karolo e ya patlisiso e bua ka dikgato tse di neng tsa tsewa mo tlhotlhomisong go netefatsa boikanyego jwa yona. Go ya ka Maree (2013), ntlha ya boikanyego mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi e kaya tlhotlhomiso e e ikanyegang e bile e amogelesega, e na le bonnete. Mo letlhakoreng le lengwe, Maree, le Bryman (2004), ba kaya gore boikanyego mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi bo lebile maemo a diphithhelelo tsa patlisiso di emelang dikakanyo tsa nnete tsa batsayakarolo.

1.16 Merero ya boiphapho

Go ya ka (De Wet & Erasmus, 2005), boiphapho kgotsa motheo wa boiphapho ke setlhophha sa ditheo tsa boiphapho tse di akantsweng ke motho kgotsa setlhophha, mme ya amogelwa ke batho ba bantsi. Babatlisisi ba, ba tswela go tlhalosa gore merero ya boiphapho e neelana ka melao, melawana le ditsholofelo tsa boitshwaro, mabapi le dilo tse go diriwang ditekelelo ka tsona le boitshwaro jo bo siameng. Mo patlisisong e go newang tlhaloso ya tshetshereganyo ya motho, setlhophha kgotsa ntlha, tlhotlheletsano ka namana le batsayakarolo e botlhokwa. Mmatlisisi e nna ena motsayakarolo yo motona mo patlisisong. Dielo tsa boiphapho di botlhokwa go thibela go gataka ditshwanelo tsa botho. Go raya gore, mo patlisisong e, go netefaditswe gore tshedimosetso ka ga batsayakarolo e nnile khupamarama. Tetla go tswa Yunivesithi ya Pretoria (UP) le kwa Lefapheng la Thuto ya Motheo mo porofenseng ya Gauteng, jaaka sesupo sa karolo e e tlhophilweng, e fitlhetswe go kokoanya dinewa go tswa mo dikolong tse tharo tse di tlhophilweng. Bagokgo ba dikolo tse di tlhophilweng le bona ba kopilwe tumelelo ya go kokoanya dinewa go tswa mo dikolong tsa bona jaaka e le ditlhogo/baeteledipele ba dikolo tseo.

Batsayakarolo ba itsisitswe go tloga fela kwa tshimologong ka maikaelelo a patlisiso le karolo e ba tlileng go e tsaya mo patlisisong. Se, se dirilwe go netefatsa gore fa ba neelana ka tumelelo ya go tsaya karolo mo patlisisong ba thalogantse gore ba ipofa ka ga eng. Malebana le barutwana, tumelelo ya go tsaya karolo mo patlisisong e kopilwe go tswa kwa batsading ba bona le go ba netefaletsa gore ka nako yotlhe ya patlisiso barutwana ba sireletsegile. Barutwana le bona ba kopilwe go neelana ka tumelelo ya bona go tsaya karolo mo patlisisong. Makwalotetla a amogetswe go tswa go babotsolotswa e leng barutabana ba ba neng ba boleletswe ka setlhogo sa tlhotlhomiso.

Maina a dikolo le boikitsiso jwa batsayakarolo di tlaa tsholwa e le sephiri, mme di ka se ka tsa tlhagisiwa gope. Tepo ya mo phaposiborutelong le dipotsotherisano tse di kwadilweng di tlaa tsholwa e le sephiri. Kutlokgatiso e dirilwe ka nako ya tepo ya mo phaposiboruelong le ka nako ya dipotsotherisano, mme le dintlha di tserwe ka nako eo. Ke mmatlisisi, mothusa-mofatlhosi le mofatlhosi fela ba ba tlaa fitlhelelang dikutlokgatiso le dinewa tse di kwadilweng. Ke mmatlisisi fela, yo o tlaa itseng boikitsiso jwa nnete jwa barutabana ba ba dumetseng go tsaya karolo mo tlhotlhomisong. Maina a e seng a nnete

a dikolo tsotlhe le barutabana botlhe a tlaa dirisiwa mo dipegelong tsotlhe tsa molomo le tse di kwadilweng. Tshedimosetso e e neetsweng ke barutabana e tlaa dirisiwa mo mabakeng a tsa thuto fela.

Batsayakarolo mo tlhotlhomisong e ke ka boithaopo fela. Batsayakarolo ba na le tetla ya go ikogela morago nako nngwe le nngwe fa patlisiso e ntse e tsweletse kwa ntle ga go tshoga le go gobeelwa. Barutabana ba ka se tlhagisiwe mo ditiragalong tsa thaelo ka gope mo tlhotlhomisong e. Barutabana ba ka se bewe mo kotsing ya mofuta ofe kgotsa ofe. Ga go na dituelo kgotsa dikatso dipe tse di neng tsa newa ope wa batsayakarolo ba ba mo tlhotlhomisong. Tshwetso ya go amogela kgotsa go gana taletso e ka se nne le ditlamorago dipe tse di kगतलhanong le sekolo kgotsa barutabana. Mo barutwaneng, go ikogela kwa morago mo patlisisong go ka se ka ga nna le tshusumetso ka mokgwa ope mo tirong ya bona ya sekolo.

Matlisisi a ka kopa tletla ya gago go dirisa dinewa, ka mokgwa wa khupamarama le go sa itsiwe, mo ditlhotlhomisong tse dingwe, ka gore didiriswa tsa dinewa ke thoto ya matlhale ya UP. Dinewa tse di kokoantsweng di tlaa bolokiwa dingwaga di le lesometlhano ka mo gare ga khabinete e e lotlelelwang mo UP. Ditlhotlhomiso tse dingwe di ka akaretsa go dirisa dinewa mo mabakeng a go ruta. Khupamarama e e akareditsweng mo thutong e, e tlaa tlama ditlhotlhomiso tsa isago. Diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso e, di ka tlhagisiwa kwa dikhonferenseng kgotsa tsa phasaladiwa mo dijenaleng. Fa go tlhokagala, mmatlisisi o tlaa nna teng go dira tlhagiso e khutshwane ka ga maitlhommo, diphitlhelelo le dikatlenegiso tsa tlhotlhomiso ya gagwe go baemedi ba Lefapha la Thuto mmogo le dikolo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong e. Mmatlisisi o simolotse ka go kokoanya dinewa fa a sena go rebolelwa tetla.

1.17 Tatelano ya dikgaolo

Kgaolo 1

Kgaolo ya ntlha e neela matseno, gammogo le tshedimosetso ka kakaretso mabapi le lemorago ka ga setlhogo sa tlhotlhomiso, pharela ya tlhotlhomiso, maitlhommo le mekgwa ya go tlhotlhomisa.

Kgaolo 2

Mo kgaolong ya bobedi, go tlaa tlhalosiwa tekolo ya ditshekatsheko tse di nyalanang le setlhogo sa tlhotlhomiso, e le gape tsela nngwe ya ditsela tsa go araba dipotso tsa tlhotlhomiso.

Kgaolo 3

Kgaolo e ya boraro, e tlaa kaela ka maremelo a tiori a tlhotlhomiso e. Maremelo a tiori a tlhalosa ditiori tse di nyalanang le tlhotlhomiso, mme a tlhalosa gore ke ka ntlha ya eng fa go na le pharela ya tlhotlhomiso.

Kgaolo 4

Kgaolo ya bone e tlaa kaela ka ga mmeo wa tlhotlhomiso le kokoanyo ya dinewa ka dipotsotse tse di sa rulaganngwang, dipotsotse le kutlokgatiso ka nako ya dipotsotse.

Kgaolo 5

Mo kgaolong ya botlhano, dipholo, diphitlhelelo, tsharololo le thanolo ya dinewa ka mekgwa e e farologaneng di tlaa tlhagisiwa mo kgaolong e. Dikutlokgatiso tse di dirilweng di thusitse go nolofatsa thanolo ya dinewa.

Kgaolo 6

Kgaolo ya borataro e neelana ka Dikatleng le Bokhutlo. Ke mo go yona kgaolo e, mo go sobokantsweng dikgaolo tsotlhe tse di tlhagisitsweng mo tlhotlhomisong e.

1.18 Tlhaloso ya dikgopolo

Go efoga ditlhaloso tse di fosagetseng le go se tlhaloganyane, dikgopolo tse di botlhokwa tse di dirisiwang kgapetsakgapetsa mo tlhotlhomisong e, di tlhalositswe fa tlase fa.

- **Puo e e kannweng**

Nfila (2002, tsb.14) o tlhalosa puo e e kannweng jaaka puo e e amogelwang le go dirisiwa mo ditirong tsa mafelo a maemo a a kwa godimo a setšhaba jaaka dikolo,

dikgotlatshekolo le mo maemong a semmuso kwa ntle ga peelo ya meelwane go ya ka ditlhopha tse di farologaneng. Crystal (1985, tsb.325) o kaya gore puo e e kannweng ke puo e e bofaganyang morafe ka go thuba maparego a ka gongwe a ka nnang teng ka puo mo morafeng. Puo e e kannweng e tlhalosiwa ke babatlisisi ba ba latelang la tsela e e latelang: Calteaux (1994, tsb.44) o tlhalosa fa puo e e kannweng e kaya ka mokgwa o go kwalwang, go lebilwe melawana ya tiriso ya puo.

- **Puo e e sa kanwang**

Calteaux (1996, tsb.38) o tlhalosa puo e e sa kanwang jaaka mofuta wa puo e e sa tsamaelaneng le mekgwa e e tlhomilweng ya puo e e kannweng. O tswelala ka go tlhalosa gore dipuo tse di sa kanwang mo setšhabeng ga di lekane le puo e e kannweng. Se se kaya gore go bua puo e e kannweng go golaganngwa le maemo a a kwa godimo a ikonomi le go itsholela ga naga.

Puo ya Gae

Clyne (1991) le Fishman (1991) ba tlhalosa gore Puo ya Gae ke puo e go le gantsi go tlwaelegileng gore e buiwa ke ditokololo tsa mo lelapeng, go tlhaeletsana letsatsi lengwe le lengwe. Nordquist (2019) a re Puo ya Gae e bidiwa gape 'puo ya lelapa/puo ya mo lelapeng'.

- **Setswana**

Setswana ke nngwe ya dipuo tse di lesomepedi tsa semmuso mo nageng ya Aforika Borwa. Go ya ka (Stats SA, 2011), mo Aforika Borwa, palogotlhe ya batho ba ba buang puo ya Setswana mo nageng ke dimilione di le lesomenngwe phegelwana robedi (11,8 million). Kwa dikolong Setswana se rutiwa go tloga ka Mophato wa R go fitlha ka Mophato wa Marematlou. Se rutiwa le kwa diyunivesithing.

- **Morutwana**

Go ya ka Joubert le Prinsloo (2010), morutwana ke motho yo o katisitsweng ke morutabana. Sebate (2011, tsb.20) ena o tlhalosa fa morutwana e le motho yo o amogelang tshedimose tso, kitso, bokgoni le ditekanyetso go tswa go morutabana. Se se kaya gore morutabana o bopa le go kaela botshelo jwa tshika e e tlang kwa dikolong.

- **Morutabana**

Department of Basic Education (DBE) (Lefapha la Thuto ya Motheo (2003) le tlhalosa morutabana jaaka mongwe le mongwe yo o rutang kgotsa a katisa batho ba bangwe kgotsa yo o neelanang ka ditirelo tsa thuto ya seporofesene, go akaretsa phekolo ya thuto, ditirelo tsa thaloganyo mo sekolong sengwe le sengwe sa puso.

- **Pretoria-Sotho**

Ditsele le Mann (2014) ba tlhalosa gore puo e ya Pretoria ke motswako wa dipuo tse pedi e leng Setswana le Sepedi, le dipuo tse dingwe tse di buiwang mo Aforika Borwa. Go ya ka Schuring (1981), Pretoria Sotho ke puo e e sa tlhomamang, e e tsewang jaaka puo ya Sesotho. A re modi wa yona ke Sekgatla, e leng nngwe ya ditengwana tsa Setswana. Schuring (ibid) o tswela ka gore puo e, e dirisa palo e e kwa godimo thata ya mafoko a Seaforikanse, Seesimane le isiZulu.

- **Dipuo thefosano**

Maluleke (2019, tsb.2), o tlhalosa dipuo thefosano e le ka ikatiso ya tlhaeletsano, mo mmui a supang bokgoni jwa go fetola puo go tswa go e nngwe go ya go e nngwe a sa kgoreletse kelelo ya dikakanyo.

i. Ke ne ke go leleditse mogala phakela. *I wanted to check how you feel.*

Go na le gore o re:

Ke ne ke go leleditse mogala phakela. Ke ne lekola, gore o ikutlwa jang?

ii. *I will cook because* ka gore ke tshwerwe ke tlala.

Go na le gore o re:

Ke tlaa apaya ka gore ke tshwerwe ke tlala.

- **Dipuotswakanyo**

Kieswetter (1995, tsb.22) o tlhalosa dipuotswakanyo e le dikarolwana tsa puo tse di nang le dipopi go tswa mo dipuong tse pedi mme mafoko ao a sa tsenngwa mo puong e nngwe ka mokgwa wa tumiso kgotsa ka mokwalo.

Dikao tsa go tswakanya dipuo e ka nna tse di latelang:

i. E tla o nne *next to me* gore re je *together*.

Boemong jwa go re:

Tlala o nne gaufi le nna gore re je mmogo.

ii. *We saw him* maabane, a apere borukgwe jo bo *black* le hempe e *white*.

Boemong jwa go re:

Re mmone maabane, a apere borukgwe jo bontsho le hempe e tshweu.

- **Phokelelo**

Oxford English Dictionary Online (2008) e tlhalosa phokelelo ya kgaso e le maatla a tota a tlhagisiwang ke molaetsa wa kgaso o o bakang phetogo kgotsa maatlafatso mo bareetsing, babogeding kgotsa ditumelong tsa motho ka mong.

- **Kgaso**

Go ya ka Bosch (2022), kgaso ka kakaretso e tlhalosiwa e le mokgwa o motona wa tlhaeletsano, bogolosegolo, makwalodikgang, seyalemowa le thelevišene di akareditswe mmogo, mo babegadikgang ba ba direlang setheo se se rileng e le karolo ya tlhaeletsano eo.

1.19 Konosetso

Kgaolo e, ke lemorago la tlhotlhomiso. Ditlhogo tse di akareditsweng mo kgaolong e ke matseno, pharela ya tlhotlhomiso, maitlomo a tlhotlhomiso, mareo, motlhodi, tekolo ya ditshekatsheko, mmeo wa tlhotlhomiso, maremelo a tiori, dikatlanegiso, le dipotso tsa tlhotlhomiso. Potsokgolo ya tlhotlhomiso e, ke gore ke phokelelo efe e kgaso e nang le yona mo puong ya Setswana Puo ya Gae mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12. Letlhomeso le, le supa ka mokgwa o tlhotlhomiso e, e bopegileng ka teng go tloga mo kgaolong ya ntlha go fitlha mo kgaolong ya bosupa. Mo kgaolong e e latelang e leng kgaolo ya bobedi, go tlile go lebelelwa tekolo ya ditshekatsheko.

KGAOLO YA BOBEDI

TEKOLO YA DITSHEKATSHEKO

2.1 Matseno

Thelevišene le seyalemowa, ka mekgwa ya tsona e e kgethegileng ya go tlhaeletsana le puo, di nnile le seabe se segolo mo go anamiseng tshedimosetso mo babogeding le bareetsing ba le bantsi. Le fa go ntse jalo, tiriso ya tsona mo phaposiborutelong go go dira gore barutabana, babatlisisi le batho ba ba dirang dipholisi ba kgatlhegele go itse ka tsona le go di sekaseka. Tshekatsheko eno ya dikwalo e sekaseka tlhotlheletso e e farologaneng ya thelevišene le seyalemowa, e tlhomile mogopolo mo puong e e kgethegileng e e dirisiwang mo tikologong ya thuto, le go sekaseka botlhokwa jo bo ka nnang teng, dikgwetlho le ditlamorago tse di ka bakiwang ke phokelelo ya puo e e dirisiwang mo thelevišeneng le mo seyalemoweng. Go tthaloganya gore didiriswa tsa setso di simologile kae mo go tsa thuto go botlhokwa thata gore re kgone go tthaloganya seabe se di nang le sona ga jaana le se di ka nnang le sona mo isagong, segolobogolo malebana le go ithuta puo le go nna le bokgoni jwa go e bua.

Patlisiso e, e tlaa tlaleletsa mo go se babatlisisi ba bangwe ba se dirileng mme e tlaa diragatsa se babatlisisi ba bangwe ba batlisisitseng ka ga sona ka setlhogo se. Tlhaloso ka ga gore dikwalo tsa babatlisisi ba bangwe di thusitse jang mo go lekeng go godisa le go somarela dipuo tsa Bantsho di tlaa neelwa mo kgaolong e. Go ya ka Leedy (2014, tsb.87) maikaelelomagolo a tekolo ya ditshekatsheko ke go thusa ka gore go ka dirwa jang go rarabolola pharela ya tlhotlhomiso. Johnstone (2002, tsb.20) ena o tthalosa pharela ya tlhotlhomiso jaaka tshobokanyo ya babatlisisi ba bangwe mo setlhogong se se mo isong. Ke karolo ya tiragatso ya go oketsa kitso mo bathong, mo kabelo nngwe le nngwe e agelelang mo go yona kgotsa e amanang le tlhotlhomiso e e fetileng. MacNeil (2015) o kaya gore mesola ya tekolo ya ditshekatsheko ke go neela dikakanyo ka moralo wa tlhotlhomiso, dintlha tse di botlhokwa le mekgwa ya kokoanyo ya dinewa. E bontsha pharela mo tlhotlhomising mme e thusa motlhotlhomisi gore a se ka a boeletsa diposo tsa batlhotlhomisi ba ba tlileng pele ga gagwe.

Strydom (1998, tsb.180), mo letlhakoreng le lengwe, o dumela gore maitlhommo a magolo a tlhotlhomiso ya dikwalwa, tlhatlhobo ya dikwalo e sala e le go ruta go go anameng ga tlhotlhomiso e e lebeletsweng mabapi le dipatlisiso tse di ka sekasekiwang tsa motlhotlhomisi. Ka jalo go nnile botlhokwa go dira tlhotlhomiso e go e baya mo matlhaleng a bonetetshi le go tlhagisa babatlisisi ba ba botlhokwa ba ba adileng phate mo setlhogong sa tlhotlhomisong e. Ntlha e e leng tlhobaboroko, e e tlhodileng tlhotlhomiso e, ke gore dikgaso (thelevišene le seyalemowa) di na le phokelelo efe mo puong e di e dirisang jaaka sediriswa sa tlhaeletsano.

2.2 Karolo e e tsewang ke kgaso mo puong

Lekgotlakgaso la Aforika Borwa, ke kgaso ya bosetšhaba mo Aforika Borwa, mme e neelana ka diteišene tsa seyalemowa di le lesomerobongwe (19) (AM/FM) gammogo le dikgaso tsa thelevišene di le thataro mo setšhabeng ka kakaretso (*Archived from the original SABC list, 2006*). Lekgotlakgaso la Aforika Borwa ke lengwe la ditheo tse dikgolo tsa Aforika Borwa.

Kgaso ke mokgwa mongwe o batho ba o dirisang go tlhaeletsana, go fitlhelela tshedimosetso ka ga se se diragalang mo tikologong ya bona le lefatshe ka bophara. Go ya ka Thobejane (2017, tsb.17) lereo tlhaeletsano ga le a tshwanela go lebisa fela mo diteng tsa se e buang ka ga sona, e tshwanetse go lebiswa gape le mo go abiweng ga thekenoloji e e dirisitsweng go romela diteng tseo. Tyler (1935, tsb.115) o tlhalosa fa tlhaeletsano mo letlhakoreng le lengwe e kaya tsela ya go fitlhelela le go abelana kitso magareng ga merafe le setšhaba ka kakaretso. Tlhotlhomiso e, e tlaa lebelela ka moo seyalemowa le thelevišene jaaka metswedi ya tshedimosetso mo kgasong di nang le phokelelo mo puong ka teng mo barutwaneng ba Mephato 11 le 12.

2.3 Pholisi ya puo le metswedi ya tshedimosetso

Dipholisi tsa puo tsa kgaso mo Aforika Borwa di kaelwa segolo ke melawana e e tlhalositsweng mo Molaotheong wa Aforika Borwa, o o lemogang dipharologano tsa dipuo tsa naga le go rotloetsa tiriso ya dipuo tsotlhe tsa semmuso Hlengwa-Selepe (2020). Pholisi ya puo mo metsweding ya kgaso e na le tshusumetso e kgolo mo kemeding le go

bonagala ga Setswana mo Aforika Borwa. Molao wa kgaso wa 1999 o batla gore bagasi ba neele mefuta e e farologaneng ya mananeo a a tlaa fitlhelelang ditlhokego tsa puo le setso sa Maaforika Borwa otlhe Ngoasheng, Noepe le Marutha (2022). SABC le dikgaso tse dingwe di solofetswe go latela dipholisi tsa dipuo ka go tsenya mananeo a a farologaneng ka dipuo tse dintsi go netefatsa gore kemedi ya dipuo e nepagetse e bile e akaretsa botlhe. Seno se akaretsa go thapa barulaganyi le badiragatsi ba ba itseng dipuo tse ba di dirisang mo thelevišeneng le go ba katisa, le go ba thusa go tlhomamisa gore ba bua dipuo tse di kannweng.

Le fa go ka tswa go na le melao e e reng re tshwanetse go tlotla dipuo tse di farologaneng, mo tiragatsong, batho ba ba buang Setswana gantsi ga ba kgone go fitlhelela metswedi ya tshedimosetso kgotsa go bona puo ya bona e dirisiwa mo mananeong a kgaso sentle Mkontwana le Sundani (2023). Seno se raya gore le fa go na le maitlhommo a mantle, Setswana se sa ntse se kgaratlhela go nna le seabe se se utlwalang mo metsweding ya tshedimosetso. Ka tlwaelo, mananeo a Setswana a fitlhelwa fela mo mefuteng e e rileng ya mananeo kgotsa ka dinako tse di rileng, se se raya gore ga se batho ba le bantsi ba ba kgonang go a fitlhelela kgotsa go a utlwa Rathando (2022). Seno se dira gore go nne thata gore Setswana se fithelele batho ba le bantsi. Ka dinako tse dingwe gape, fa go akarediwa Setswana, go ka nna ga se ka ga dirwa ka tsela e e siameng kana e e tlhomameng.

2.4 Botlhokwa jwa go rotloetsa puo mo metsweding ya tshedimosetso

Go ya ka Tektigul, Bayadilova, Altybayev, Sadykova, Iskindirova, Kushkimbayeva le Zhumagul (2023), puo e dira jaaka sefalana sa boitshupo jwa setso, e fetisa dingwao, boleng le hisetori. Ka go bontsha puo ya Setswana le ditshupo tsa setso mo diteng tsa kgaso, maiteko a go boloka setso a nonotshiwa, go netefatsa gore boswa jwa Setswana bo tswelela pele bo tshela. Go rotloetsa puo ya Setswana mo metsweding ya tshedimosetso go na le bokgoni jo bogolo jwa go maatlafatsa baagi ba ba buang Setswana mo dikarolong tse di farologaneng. Sa ntlha, go itsege le go lemogiwa ga puo le setso sa Batswana mo metsweding ya tshedimosetso, go tlhomamisa boitshupo jwa setso le ngwao-boswa ya batho ba ba buang Setswana. Kamogelo eno e rotloetsa batho ba ba buang Setswana gore ba nne motlotlo le go ikutlwa ba le karolo ya

setšhaba sa bone, e leng se se dirang gore ba nne le setso se se nonofileng le go nonotsha boikutlo jwa bone jwa go itirela ditshwetso.

Maiteko a go rotloetsa puo mo metsweding ya tshedimose tso a na le seabe sa botlhokwa mo go tshegetseng maiteko a go tsosolosa le go boloka puo mo ditšhabeng tse di buang Setswana. Ka go neelana ka mafelo a go dirisa le go tlhalosa puo ya Setswana, diteng tsa metswedi ya tshedimose tso di thusa go boloka le go fetisa kitso ya Setswana le bokgoni jwa yona go ralala tshika le go gola ga yona.

Onyenankeya le Salawu (2023) o tlhalosa gore go bua Setswana ka tsela e e sa siamang, o le mmui wa puo ya Setswana go bontsha fa o itlhokomolosa go boloka setso le puo ya Setswana. Seno se dira gore puo ya Setswana e se ke ya tsenelela, go itsiwe le go tlotliwa mo kgasong jaaka puo ya Seesimane.

2.5 Seyalemowa

Kgaso ya seyalemowa mo Aforika Borwa e simolotse ka 1923, mme Lekgotlakgaso la Aforika Borwa (SABC) e ne e le seyalemowa sa ditirelo go fitlhela go tsenngwa thelevišene mo tirisong ka ngwaga wa 1976. Go ne go na le diteišene tse ditona tsa SABC di le tharo e leng; Ditirelo tsa Seesimane (morago e ne ya itsiwe jaaka Seyalemowa sa Aforika Borwa), Ditirelo tsa Seafortikanse (morago di ne tsa itsiwe jaaka Seyalemowa sa Aforika Borwa le Afrikaans Stereo Louw (2015) o tlhalosa gore Lekgotlakgaso la Aforika Borwa le ne la tlhoma ditirelo tsa naga, tse ka nako eo di neng e le dipuo tsa semmuso e bong Seesimane le Seafortikanse. Louw (ibid) o tswelela ka go kaya gore go gasa ka dipuo di tshwana le isiZulu, isiXhosa, Sesotho le Setswana go ne ga latela ka ngwaga wa 1962.

Seyalemowa ke nngwe ya didiriswa tsa thuto tse ditona. Ke mokgwa wa ka bonako wa tlhaeletsano lefatshe ka bophara. Seyalemowa ke mokgwa gape wa go atisa tlhaeletsano ya molomo. Go ya ka tlhotlhomiso e e dirilweng ke Lindgrein (2004) ka ga seabe sa seyalemowa mo setsong, fa go buisiwa le mo thutong, go ne ga fitlhelwa gore batho ba bantsi ba ne ba na le maikutlo a gore seyalemowa se na le dithata tsa go tlisa lefatshe mo phaposingborutelong. Batho ba ne gape ba na le maikutlo a gore mananeo

a seyalemowa a ka bo a tlhagisiwa jaaka e kete ke dibukakgakololo tsa mo moweng. Bosch (2022) o dumelana le ntlha e e buiwang ke Lindgrein (ibid) ka gore seyalemowa ke mokgwa wa botlhe wa tlhaeletsano mo Aforika Borwa, ka gore batho ba bantsi ba na le tšhono ya go fitlhelela seyalemowa go gaisa thelevišene. Go ya ka Bosch, o tswelela ka go tlhalosa gore seyalemowa e ntse e le sona se se itsegeng thata e bile se atile go fetisisa mo kontinenteng yotlhe ya Aforika. A re ntlha e, e diragala le fa go na le koketsego ya diselefounu, kgolo ya diepe tsa mafaratlhatlha a boitapoloso le ditirelo tsa mmimo tse di ratiwang thata.

Go ya ka Ranasuriya (2015) seyalemowa se se na le seabe se setona mo matshelong a batho. Seyalemowa se fetotse matshelo a batho ka tsela e go bile go amogelesegang gore batho ba ka se kgone go tshela kwa ntle ga sona. Lee (1994) ena o kaela ka gore batho ba reetsa seyalemowa ka ntlha ya mabaka a mantsi a a farologaneng mme a farologana go ya ka motho yo mongwe le yo mongwe. Mangwe a mabaka a (Lee, ibid) a a neetseng ke gore seyalemowa se thoba maikutlo morago ga letsapa, se lapolosa le go ruta bareetsi le go itlosa bodutu. Seyalemowa ga se tshwane le lekwadikgang le go tlhokang gore o nne le maemo a a rileng a thuto go le buisa. Ka ntlha ya mabaka a a umakilweng, bontsi jwa batho bo sekametse mo letlhakoreng la seyalemowa ka se le tlhotlhwatlase go na le mefuta e mengwe ya kgaso mme palo ya malapa a a nang le seyalemowa ga jaana e oketsegile mo go nametshang.

Ranasuriya, (2015) o dirile dipatlisiso kwa Sri Lanka mo a buang ka gore bagasi ba seyalemowa sa Srilanka ba na le setlwaedi sa go tswakanya le go refosanya dipuo (Sinhala le Seesimane) thata fa ba gasa mme ntlha e, e ama puo e e tlhololo ya Sinhala. Mo patlisisong ya gagwe o ne a batla go itse gore a go botlhokwa gore bagasi ba refosane le go tswakanya dipuo fa ba gasa mo mananeong a seyalemowa, le gore ke ka ntlha ya eng fa puothefosano le puotswakanyo di diragala. Ranasuriya (ibid) mo patlisisong ya gagwe o tswelela ka go tlhalosa gore bagasi ba bantsi ba seyalemowa ba setse ba tlwaetse e bile go itlela fela go dirisa Seesimane mo puong ya bona fa ba tlhagisa mananeo mme go na le mareo a mantsi a puo ya Sinhala a a ka dirisiwang. Lebakalegolo ke lefe gore go tswakanngwe dipuo le gore setšhaba sona se ikutlwa jang ka ntlha e.

Diphitlhelelo tsa patlisiso e, di supile fa bagasi ba bantsi ba buile fa diteišene tsa seyalemowa tsa malatsi a gompiano di tswakanya dipuo. Lebaka le ba le neetseng ke gore bareetsi ba palelwa ke go tlhaloganya molaetsa fa go buiwa Sinhala. Lebaka le lengwe gape ke gore go tswakanya dipuo go isa boleng jwa mokgwa wa go gasa kwa tlase. Le fa go le jalo, go ne go na le bagasi ba bangwe ba ba neng ba dumela gore go tswakanya dipuo tse pedi go tlaa thusa ka kgolo ya kitso ya bona ya puo ya Seesimane. Mo letlhakoreng le lengwe, go fitlhetswe gore setšhaba ga se itumelele tiriso ya go tswakanya dipuo tse pedi ke bagasi. Ranasuriya (ibid) o tlhalositse gore le fa bagasi ba bua Sinhala, ba se bua ka segalo sa Seesimane mme se bolaya puo ya bona ya Sinhala.

Kwa bokhutlong ba dumela gore ke tshika e e tlang e e tlaa bong e sena puo ya bona. Ka jalo, bontsi bo kgatlhanong le tiriso ya dipuotswakanyo le dipuothefosano. Ntlha e, e botlhokwa mo tlhotlhomisong e ka gore puo e e diriswang ke bagasi mo seyalemoweng e tshwanetse go nna e e tlhololo mme ke se tlhotlhomiso e, e se tlhotlhomisang go bona gore a puo ya (Setswana) e kgaso (seyalemowa le thelevišene) e e dirisang e na le phokelelo e e siameng kgotsa e e sa siamang mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12. A go reetsa mananeo a a rileng a Motswedding FM go ka tswela barutwana mosola mo go ba thuseng go godisa puo ya Setswana fa ba kwala le go bua puo e e tlhololo ya Setswana?

Motho a ka nna a tsaya gore ke batho ba le mmalwa ba ba ka reetsang seyalemowa ka ntlha ya diphetogo tse di lerweng ke thekenoloji. Dipalopalo tsa jaanong di bontsha fa bareetsi ba seyalemowa mo Aforika Borwa ba tswelela go oketsega. Bosch (2022) o tlhalosa gore ka nako ya seru sa bolwetse jwa Khorona mo dingwageng tse pedi tse di fetileng (2020 le 2021), mo go neng go na le kiletso ya motsamao, seyalemowa se nnile le seabe se segolo mo go tlhagiseng mananeo a thuto mo bašweng, ba ba neng ba sa kgone go tsena mo mafaratlhatlheng go amogela tshedimosetso ka dithuto tsa bona. Batho ka kakaretso ba ne ba reetsa seyalemowa go fitlhela tshedimosetso ka ga seemo se se neng se le teng sa bolwetse jwa Khorona. Dintlha tse, di bontsha fa go reetsa seyalemowa go neelana ka sebopego sa lemorago mo botshelong jwa letsatsi le letsatsi. Go reetsa seyalemowa ke tiragalo ya setšhaba e e gopotsang batho gore go na le lefatshe la kwa ntle mme seyalemowa se ba thusa go golagana le lona.

Mondli Makhanya, motseleganyi wa lokwalodikgang lwa *City Press* (2015), mokwalakholomo le motseleganyi wa maloba wa lokwalodikgang lwa *Sunday Times*, a re jaaka go ntse, Seesimane ke sona se se leng kwa pele thata mo ntlheng ya tlhaeletsano, se latelwe ke puo ya Seaforikanse, mme puo ya IsiZulu yona e tsaya maemo a boraro. O bua fa seteišene sa seyalemowa sa puo ya IsiZulu e leng Ukhozi FM e le sengwe sa diteišene tse di tumileng thata lefatshe ka bophara le mo nageng ya Aforika Borwa. Go feta dingwaga tse di lesome tse di fetileng, Ukhozi FM e ne e na le palo ya bareetsi ba ba fetang dimilione di le supa.

Mo lokwalodikgang lwa *City Press* la Phatwe, 31 ka 2018, Maunder o tlhalositse gore ka ngwaga wa 2012, Ngwanaitseele, seteišene sa seyalemowa sa Vuma FM se se nang le diphesente di le masome-a-robongwe (90%) tsa babui ba puo ya isiZulu le babui ba Seesimane ba le diphesente di le lesome (10%), se ne sa kgakolwa kwa porofenseng ya Kwa Zulu-Natal. Theetso ya seyalemowa se, e ne ya tlhatlhoga gabedi mo ngwageng o le mongwe fela, ka Tlhakole, wa 2014, go tloga go palo e e kana ka 121000 go fitlha go 271000. Go ya ka Biro ya Boruni jwa Phasalatso (*Audit Bureau of Circulation (ABC), fourth quarter of 2014*) *Isolezwe*, e leng lekwalodikgang la IsiZulu le le tswelletseng pele thata, le ne le na le tikologo ya palo e e kana ka 107 139. Kwa ntle ga lekwalodikgang la *Daily Sun*, tikologo e ya lekwalodikgang la *Isolezwe* ke nngwe ya ditikologo tse ditonna mo nageng ya Aforika Borwa ya makwalodikgang a letsatsi le letsatsi, e ke pegelo go ya ka ABC. Lekwalodikgang le la *Isolezwe* e leng la puo ya isiXhosa, le ne la thankgololwa ka Moranang, wa 2014 go ya ka Kgaso e e Ikemetseng. Dipalo tse di tlhatlogang tse, di supa ka fa Bathobantsho ba ratang dipuo tsa bona ka teng.

Fa go lebelelwa mo lephateng la dimakasine, makasine wa Bona ke ona fela o o neng o phasaladitswe ka dipuo tse dingwe kwa ntle ga Seesimane le Seaforikanse. Makasine o, o ne o phasaladitswe ka dipuo tse; isiZulu, isiXhosa, Setswana le Seesimane. Makhanya go na o buile gore ntlha ya tlhokego ya phasalatso ya dipuo tsa Bantsho ke ka ntlha ya gore tlhaeletsano ya dipuo tsa bantsho e ne e le mo taolong ya basweu dingwaga di le dintsi. O bua gape gore morago ga ngwaga wa 1994, go supa go tlhoka lerato la Dipuo tsa Bantsho mo nageng ya Aforika Borwa go tshwanetse go tshwaiwa phoso, ke go retelelwa ga puso ya temokerasi go maatlafatsa le go godisa dipuo tsa Bantsho. Ka jalo, lekgotlakgaso la bosetšhaba le na le taolelo go netefatsa gore babui botlhe ba dipuo tsothe tsa mo nageng ya Aforika Borwa ba fitlhelele go utlwa dipuo tsa

gae tsa bona mo seyalemoweng, mme mo mabakeng a mangwe le mo thelevišeneng. Makhanya mo mo lokwalodikgang lwa City Press (2015) o sa ntse a tswelera ka go bua ka ga mokgwa o a tshwenyegang ka gona e re fa a bulela seyalemowa mo seteišeneng sa Bantsho a bo a utlwa batlhagisi ba tswakanya Puo ya Gae le Seesimane. Se ke sesupo sa lenyatso le ka tsela e dipuo tsa Bantsho di tsewang ka gona. Seno se tlhotlheletsa phokelelo ya dipuo tse dingwe mo dipuong tsa Bantsho. Phokelelo e, e ka nna e e siameng kgotsa e e sa siamang.

Mapi (2015) motlhatlheledi wa maloba wa Thuto ya Dipuo tsa Bantsho le Tlhaeletsano, kwa Yunivesithi ya Rhodes, o dumela fa puo ya isiZulu e le puo e e kgonang go buiwa, go kwalwa le go buisiwa fela bontsi jwa dipuo tsa gae tse dingwe ka kakaretso ke tse di buiwang, mme ga di dirisiwe ke batho go buisa le go kwala. O kaya gape fa babui ba puo ya isiZulu ba ipela ka setso le puo ya bona. O tswelera a bua gape ka gore baithuti ba gagwe kwa yunivesithi ba dumela fa bothata bo tlhodilwe ke go tlhoka go ipela ka dipuo tsa bantsho. Go bontsha fa batho ba bantsi ba tsaya dipuo tsa bona di le kwa tlase e bile di se na boleng, mme ka ntlha e, batho ba le bantsi ga ba rate go ikgolaganya le dipuo tsa bona. Bathobantsho ba bona dipuo tsa bona di nyemisa mooko, e bile di sa natefe go tshwana le Seesimane. Seyalemowa se akaretsa mongwe le mongwe, mme boleng jwa puo e e dirisiwang mo moweng go le gantsi ke ya maemo a a kwa tlase ka ntlha ya go tswakanya dipuo. Mapi, (2015) o sa ntse a tswelera ka gore batho ba le bantsi ba tlhopha go reetsa Puo ya Gae mo seyalemoweng go na le go e buisa ka gore ga go na ditlhokego dipe tse di beetsweng go reetsa. O kaya fa go kwala kgotsa go buisa go tlhoka gore motho a bo a na le bokgoni kgotsa kitso e e rileng go ka kgona go di fitlhelela.

Davies le Pearse (2000) ba kaya fa go lebilwe maemo a naga ya Aforika Borwa, molawana wa 1993 wa Lekgotlakgaso le le Ikemetseng (*Independent Broadcasting Authority Act* (IBA Act) le dirile kabelo mo mefuteng e meraro ya dikgaso tsa seyalemowa, e leng; ditirelo tsa botlhe, tsa kgwebo le tsa setšhaba (RSA, 1993). Dipharologantsho tse tsa seyalemowa di bontsha fa mofuta mongwe le mongwe wa seyalemowa o na le tiro ya ona mo setšhabeng. Lewis, Jones le Baker (2013) ba kaela ka gore kwa ntle ga kgaso ya pono, seyalemowa se sala se ntse se le botlhokwa mo matshelong a bareetsi. Lewis, Jones le Baker (ibid) ba tswelera ka gore se, se ka tlhalosiwa ka dikabelo tse di kgethegileng tse di newang ke seyalemowa fa di bapiswa le mefuta e mengwe ya kgaso: jaaka mmimo o o thobang maikutlo wa seyalemowa

MacFarland (2016), kamano ya dikgang tswelelopele le setso sa go tlotla dikgang (Makoye, 2006).

Go tuma go go ntseng go gola ga mananeo a, go tlotla sele le sele sa seyalemowa Owen, (2018), se neela bareetsi tšhono gore e nne batlhagisimmogo ba seyalemowa kgotsa e nne babegadikgang ba baagi Atton (2003). Maikaelelo matona a seyalemowa sa setšhaba ke kgodiso le tlhokomelo ya boikitsiso jwa setšhaba sa selegae. Da Costa (2012), o tlhalosa gore morago ga dingwaga di le mmalwa, molawana wa 1993 wa Lekgotlakgaso le le Ikemetseng (*IBA Act*) o tsentswe mo tirisong bareetsi ba ba lekanyetswang palo e e kana ka dimilione di le thataro phegelwana tlhano (dimilione di le 6.5) ba ne ba kgona go fitlhelela theetso ya seyalemowa.

Dintlha tse di tlhagisitsweng ke babatlisisi ba ba umakilweng fa godimo le dipalopalo tse di kwa godimo tse di bontshang ka moo bontsi jwa baagi ba naga ya Aforika Borwa ba reetsang seyalemowa ka gona, le go bontsha ka moo seyalemowa se kopanyang baagi mmogo gore e nne seoposengwe, ka ba tlhaloganya puo e e dirisiwang ke bagasi, di tiisa se tlhotlhomisi e, e se tlhotlhomisang. Kgankgolo e le gore puo e e buiwang ke bagasi e botlhokwa mo go somareleng puo ya morafe oo (Setswana) le go somarela setso sa morafe oo e leng dintlha tse pedi tse di botlhokwa tse di golaganyang morafe. Fourie (2007) o tlaleletsa ka gore le ka setso, seyalemowa sa setšhaba se na le seabe se se kwa pele mo tlhagisong le mo tlhokomelong, e seng ya botaki le mmimo fela, mme le mo setsong sa setšhaba kadikgang, tshedimosetso le puo. Akanya gore fa bagasi le batsayakarolo mo thelevišeneng ba sa dirise puo ya Setswana e e kannweng, ke batho ba ba kae ba ba amegang mo puong ya bona, go totilwe barutwana ba Mephato ya 11 le 12 mo dithutong tsa bona ba go solofelwang ba tshwanetse go ithuta, go bua le go kwala Setswana se se kannweng.

Salawu, (2002, tsb.2) o kaya fa tlhaeletsano e na le bokgoni jwa go anamisa tshedimosetso ka bonako le ka bophara. Tlhaeletsano ya kgatiso ka tlhago ya yona, ke sediriswa sa thuto se se tlhokang go ka buisiwa go fitlhelela tshedimosetso le kitso. Salawu (ibid) o tswelela gape ka gore makwalodikgang a Puo ya Gae ke mokgwa wa tsela ya tlhaeletsano ka mogoso, mme e tlaa thusa mo go anamiseng thuto ya motheo ka bophara le ka bonako. O kaya fa makwalodikgang ka boona e le barutabana, mme ka gore ke tlhaeletsano ya mogoso, a fitlhelela batho ba bantsi ka go farologana jaaka batho

ba dingwaga tse di farologaneng le ba ba sa kgonang go fitlhelela thuto ya kwa sekolong. Salawu (ibid) o gwetlha gore lekwalogangang la Yoruba la kwa Nigeria, le ne le dira sentle jaaka puo ya go ruta. O gatelela gore fa e le gore dipuo tsa senaga di tshwanetse di gole le go tswelapele, tlhaeletsano, bogolo tlhaeletsano ya kgatiso, e tshwanetse e rotloediwe go dirisiwa. Lengwe la mabaka a gagwe ke gore ke ka dipuo tse tsa senaga tse batho ba rona ba ka bonang tshedimosetso ka nonofo go ikokeletsa kitso le go ikgodisa mo puong.

Akanbi le Aladesanmi (2014) ba dirile tlhotlhomiso kwa nageng ya Nigeria mo puo ya naga e leng Yoruba, e ne e dirisiwa mo kgasong ya seyalemowa. Ba tlhalositse gore ka gore babegadikgang ba iphitlhela ba lebane le bareetsi ba ba buang puo e e buiwang mo morafeng, ba patelesega go batla mafoko a a kgonang go tlhalosa se ba se kayang gore bareetsi ba kgone go tlhaloganya se se diragalang mo tikologong ya bona. Ka jalo, babegadikgang ba ne ba bona gore go fitlhelela bareetsi ba bona, go le botoka gore ba tswakanye mafoko a Seesimane le a puo ya naga ya bona (Yoruba) go bopa mafoko a mašwa mo tsamaisong ya puo ya Yoruba gore a dirisiwe ke batho botlhe.

Mo tlhotlhomisong ya bona, Akanbi le Aladesanmi (ibid) ba tlhalosa gore ba lemogile dikabelo tse di dirilweng ke bagasi mo kgodisong ya puo ya Yoruba mo go fetisetseng tshedimosetso go baagi. Go tsaya matsapa go, go thusa gape le go tlhagolela puo ya go ithuta le go ruta ditsela. Tlhotlhomiso e, kwa bokhutlong e rotloetsa ditheo tsa thuto go dirisana mmogo le kgaso mo go tlameng mafoko a mašwa a a tlhagisitsweng mo setšhabeng. Kgato e ya go tswakanya dipuo tse pedi (Seesimane le Yoruba) go tlaa tswela barutwana le barutabana ba kwa nageng ya Nigeria mosola ka gore go raya gore puo e e dirisiwang mo kgasong e tlaa nna puo e e tlhomameng ya Yoruba. Go raya gore fa barutwana ba dirisa puo eo, e ka se ka ya ama maduo a bona ka tsela e e sa itumediseng. Dintlha tse di tlhagisitsweng ke batlhotlhomisi ba, di botlhokwa mo tlhotlhomisong e, ka fa e lebile phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba Setswana Puo ya Gae.

2.6 Thelevišene

Mosanako (2014) o tlhalosa fa kgaso ya thelevišene mo dinageng tsa Aforika e simolotse go tseba mo tirisong go ya kwa bofelong jwa dingwaga tsa bo1950, e leng nako e e neng e itsege ka tshimologo ya boipuso mo dinageng dingwe tsa Aforika. Katz le Wedell (1977) ba kaya fa tlhagiso ya thelevišene e ne e le go dirisana mmogo le mekgatlho ya boditšhaba jaaka Senegal e ile ya dirisana mmogo le mekgatlho wa UNESCO go simolola tirelo ya thuto ya thelevišene. Go ya ka (Gray, 2008) go na le maikutlo a a ganetsanang mabapi le thelevišene mo tsewetsopeleng, malebana le boitapoloso. Mo letlhakoreng le lengwe, babatlisisi ba bangwe ba nyatsa mananeo a boitapoloso mabapi le ditlamorago tse e seng tsa maikaelelo tse di amanang le mathata a setšhaba.

Go ya ka maitemogelo a Lee (1994), puso le baagi ba rata seyalemowa go na le thelevišene ka fa ba dumela gore thelevišene ga e na tsewetsopele le kgodiso ya puo ya setšhaba e e maleba ka ntlha ya mananeo a boitapoloso le mananeo a dinaga tsa kwa ntle. Babatlisi ba bangwe jaaka Singhal le Rogers (2001) ba kaya gore mananeo a boitapoloso mo thelevišeneng a ka nna sediriswa sa tsewetsopele le kgodiso ya puo. Mo letlhakoreng le lengwe, babatlisisi ba bangwe ba dumela fa thelevišene e na le seabe mo boitapolosong mmogo le mo go tsa thuto, mme karolo ya boitapoloso ya thelevišene e ka nna le seabe mo kgodisong le tsewetsopeleng ya setšhaba.

Obijiofor (2011) jaaka babatlisisi ba bangwe, le ena o dumela gore setšhaba se ka ikaega ka kgaso jaaka thelevišene ya bosetšhaba e le sediriswa sa setšhaba sa tshedimosetso, thuto le boitapoloso. Dintlha tse di tlhagisiwang ke babatlisisi ba ba umakilweng fa godimo, di botlhokwa e bile di maleba ka gore mo tlhotlhomisong e, go lebeletswe gore kgaso (seyalemowa le thelevišene) e ka nna le seabe sefe mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae kwa sekolong. A mananeo a ba a reetsang mo seyalemoweng le a ba a bogelang mo thelevišeneng a ka ba thusa mo go godiseng le go tsewetseng puo ya Setswana le go ba thusa go dirisa puo e e kannweng fa ba kwala le go bua gore ba kgone go bona maduo a a botoka?

Thelevišene jaaka seyalemowa le yona e na le dithata tsa go re aga le gore re ipone re le karolo ya setso sa rona ka puo e e diriswang mo go yona. Badiragatsi ba diterama tse di tlhagelelang mo thelevišeneng le bona ba tshwanetse go dirisa puo e tlhololo, ba se ka ba e tswakanya ka gore ke mo teng gape mo barutwana le batho ka kakaretso ba ithutang dipuo tsa bona teng. Go le gantsi badiragatsi ba ba buang puo ya Setswana mo thelevišeneng ba e tswakanya le dipuo tse dingwe. Ntlha e, e ka tlisa kakanyo mo barutwaneng le mo bathong ka kakaretso gore puo ya Setswana ga e sekegelwe tsebe e bile ga e tlotliwe. Mondli Makhanya (2015), o tlhagisitse ntlha ya gore go botlhokwa gore batlhagisi ba seyalemowa le ba thelevišene ba bue puo e e tlhololo, ka gonne batho ba ikaegile segolobogolo ka mefuta e mebedi e ya tlhaeletsano, go ithuta le go itumelela dipuo tsa bona.

Mondli Makhanya (ibid) o tlhalosa gape gore ka nako e Aforika Borwa e ne e bona temokerasi ka 1994, go ne go solofetswe gore dipuo tsa Bantsho mo nageng di tlaa tsaya maemo a tsona, mme se ga se a ka sa diragala. Palo ya bophasalatsi mo dipuong tsa Bantsho e kwa tlase fa go bapisiwa le ka nako ya tlhaolele. Makhanya (ibid) a re se ke ka ntlha ya Tlhotlheetso ya Boesimane ya naga go tloga ka 1994 mo dipuo tsa Bantsho di ne di tsewa di sa amogelesege, e bile di ka se ka tsa go isa gope mo botshelong. Makhanya (ibid) o tswela ka gore puso e dira modumo o montsi ka ga tlhokego ya tlhaeletsano mo dipuong tsa Bantsho, mme ga e a dira sepe ka pholisi le go tsenya pholisi mo tirisong go netefatsa gore dipuo tsa Bantsho di tsewa tsia.

Mo letlhakoreng la thelevišene, dipatlisiso di supile fa Seesimane se fekeetsa dipuo tse dingwe mo thelevišeneng. *Media Monitoring Africa* (MMA) e lekola kgaso ya ditlhogo tsa dikgang le go sekaseka mananeo otlhe a a mo lenaaneng la Lekgotlakgaso la Aforika Borwa (SABC). Go fitlhetswe gore le fa Seesimane se buiwa ke diphesente di le robedi (8%) tsa baagi ba naga ya Aforika Borwa, SABC e tlhoka go gasa ka dipuo tsotlhe tsa semmuso. Seesimane se sa ntse se fekeetsa mo manaaneng e bile go sa ntse go na le tlhatlhogo e ntsi mo manaaneng a Seesimane mo thelevišeneng. Tlhaeletsano ke sediriswa se se maatla mo tshusumetsong ya batho ka go dirisa puo, ka jalo, ke nngwe ya didiriswa tse di botlhokwa mo go tswelletseng dipuo tsa batho. Finlayson, Slabbert le van den Berg, (2008) ba dirile tlhotlhomiso ka mathata a kgaso ya bosetšhaba (thelevišene) ka maemo a dipuo tse dintsi mo nageng ya Aforika Borwa.

Mo tlotlhomisong ya bona ba dirisitse diterama di le tharo tsa dipuo tsa Bantsho e leng; Muvhango, Isidingo le Generations. Mo terameng nngwe le nngwe go bontsha go tswakanya ga dipuo fa badiragatsi ba diragatsa. Ntlha e, e supa gore ke ka nakonyana e fela, mo babogedi ba ba buang puo ya Tshivenda ba kgonang go utlwa le go itumelela puo ya bona. Fa tiragatso e le mo motsesetoropong, badiragatsi ba dirisa dipuothefosano le dipuotswakanyo mo dipuisanong tsa bona, go ya ka maemo a ba leng mo go ona. Finlayson, Slabbert le van den Berg (ibid) ba tswelela ka go kaya fa mo letlhakoreng le lengwe, fa tiragatso le dipuisano magareng ga badiragatsi di diragalela mo metseselegaeng, badiragatsi ba bua puo e e kannweng.

Go ya ka tlotlhomiso ya batlhotlhomisi ba ba umakilweng fa godimo fa, go totobetse gore ga go latelwe ditaello tsa puo le thibelo ya gore Seesimane, dipuo tsa SeNguni kgotsa Sesotho di tshwanetse go nna tsa ntlha mo kanaleng efe kgotsa efe e e di abetsweng.

Mo tlotlhomisong ya bona go bontshitse ka mokgwa o dipuo tsa Bantsho tse di neng di gobeletwa e le tsa maemo a a kwa tlase, jaaka puo ya Tshivenda e ka kgonang go bontsha kgolo e e kwa godimo jaaka dipuo tsa kgaso. Le fa go ntse jalo, tlotlhomisi e, e lebeletse gore dipuo tsa Bantsho di se ke tsa tswakanngwa le dipuo tse dingwe gore barutwana ba dirise puo e e kannweng kwa dikolong. Maikaelelo a tlotlhomisi e, ke go leka go bona gore mo kgasong ya thelevišene le seyalemowa go na le tlotltheletso e e kanakang mo go senyeng kgotsa go ageng Setswana se se kannweng. Tlotlhomiso ya bona e bontshitse ka mokgwa o metshameko e e tlhagisiwang mo thelevišeneng le fa e ka nna metshameko ya dipuo tsa Bantsho, go na le tswakanyo le thefosano ya dipuo tse di farologaneng mo metshamekong eo.

Barutwana ba ba bogelang metshameko e e kailweng mo manaaneng a a fa godimo, ba anya puo e e sa kanwang. Jaaka thelevišene e le nngwe ya didiriswa tse di nang le seabe se setona mo go fetiseng tshedimosetso, barutwana ba ka tsaya gore puo e e tswakanngwang, e e dirisiwang mo metshamekong e, e nepagetse. Barutwana ba ka dirisa puo eo kwa sekolong mme e ka nna le ditlamorago tse di sa siamang ka gore e ka ba jela madu. Tlotlhomisi e, e lebeletse phokelelo ya kgaso (seyalemowa le thelevišene) mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 mo Setswaneng Puo ya Gae jaaka e le nngwe ya dipuo tsa Bantsho tse di neng di gobeletwa le go tseelwa kwa tlase

mo nakong e e fetileng ya tlhaolele. Kgaso e ka thusa jang mo go buseng serodumo sa dipuo tsa Bantsho, go totilwe Setswana mo tlhotlhomisong e.

2.7 Puo ya Gae ke eng?

Go ya ka (Nishanthi, 2020, tsb.78), ngwana o simolola go tlhaloganya dilo tse di mo dikaganyeditseng fa bommaabona ba buisana le bona pele ba belegwa le go akanya ka botshelo jwa bona. Nishanthi (2020) o tswelera ka gore bana ba bantsi go anama mo dinageng tse di golang, ba ithuta go le gonnye kwa dikolong. Go amogela thuto e nnye go, go ka amanngwa le ntlha ya gore ba amogela thuto ka puo e ba sa e tlhaloganyeng, puo e e sengPuo ya Gae ya bona. Nordquist (2020) o dumelana le batiori ba bangwe jaaka Clyne le Fishman (1991) ba ba tlhalosang gorePuo ya Gae ke puo e go le gantsi go tlwaelegileng gore e buiwa ke balelapa, go tlhaeletsana letsatsi lengwe le lengwe. Nordquist (ibid) a rePuo ya Gae e bidiwa gape 'puo ya mo lelapeng'. Russels & Warina-Nyalwa (2015), le bona ba sa ntse ba gatelela se se buiwang ke batiori ba bangwe ka gore barutwana ba ba tlhaloganyang Puo ya Gae ya bona tota, ba ka kgona go gokaganya mafoko a mašwa a puo ya Seesimane mo mafokong a ba a itseng go kgona go tswelelopele mo phaposiborutelong.

Russels le Warina-Nyalwa (ibid) ba tswelera ka gore kitso, bokgoni, tlhaloganyo le dikakanyo tse barutwana ba ithutang tsona ka Puo ya Gae ya bona di ka fetisediwa mo go ithuteng puo ya bobedi. Ball (2000) ena o tsaya Puo ya Gae jaaka puo e e buiwang mo gae. O tswelera ka go tlhalosa gore ke puo e e antsweng mo letseleng, puo ya selegae, Puo ya Gae Ball (ibid) o tswelera ka go tlhalosa gore ke dipuo tse o ithutang tsona go tloga fa o belegwa. O tsaya dipuo tse jaaka puo ya ga mme. Mo dikolong tsa Aforika Borwa, Pholisi ya Kharikhulamo ya Bosetšhaba (PKB) e dirisa lereo 'Puo ya Gae', ka jalo, le mo tlhotlhomisong e, go dirisitswe lereo Puo ya Gae mme go totilwe Setswana.

Go ya ka Department of Basic Education (DBE) (2010, tsb. 3), 'Puo ya ga mme' e kaya puo e morutwana a e simolotseng go e utlwa mo dingwageng tsa gagwe tsa bongwana mme ka tlwaelo e nna sediriswa sa gagwe sa tlholego sa go akanya le go tlhaeletsana. DBE (ibid) le tswelera ka go tlhalosa fa Puo ya Gae e kaya puo e go le gantsi e buiwang ke morutwana kwa gae. Ditsele le Mann (2014, tsb.162) ba kaya fa mo dikolong tsa Aforika Borwa, 'puo ya ga mme' e kaya dipuo tse di kannweng di le lesomengwe.

Mabapi le dirutwa kwa sekolong, DBE (ibid) e bua ka dipuo tse di kannweng jaaka 'Puo ya Gae' e seng 'puo ya ga mme'. Webb, Lafon le Pare (2010, tsb.288) bona ba kaya fa baitseanape ba dipuoloago ba tlhophile go dirisa lereo 'Puo ya ntlha' kgotsa 'Puo ya Gae' ka gore go ya ka bona, go nna thata go swetsa ka 'puo ya ga mme' ya mongwe ka gore bana ba ba nnang mo malapeng a a dirisang dipuo tse dintsi le bana ba ba nnang mo tikologong e e dirisang le go tswakanya dipuo, ka nosi ba feleletsa ba itse dipuo tse di farologaneng ka gangwe. Ditsele le Mann (2014, tsb.162) ba ikgolaganya le Webb le ba bangwe (ibid) ka go dirisa lereo Puo ya Gae. Fela jaaka batlhotlhomisi ba, tlhotlhomiso e, e tlaa itepatepanya le bona ka go dirisa lereo Puo ya Gae segolobogolo ka tlhotlhomiso e totile barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba leng mo Lefapheng la Thuto ya Motheo.

Fa Puo ya Gae e ka tlotlomadiwa le go itumelelwa kwa dikolong, se se tlaa romela molaetsa o o botlhokwa mo barutwaneng maleba le botlhokwa ba Dipuo tsa Bantsho le go ikitse ka boitebo le boitshupo jwa bona. Go tlotlomatsa Puo ya Gae ya barutwana go tlaa oketsa ditšhono tsa bona tsa go tswelera pele mo dithutong le fa ba ithuta. Go botlhokwa gore barutwana ba tlhologanye gore go godisa puo ya bona ba tlhoka batho ba ba ka ba thusang go fitlhelela seo. Go ya ka (87*National Indigenous Languages Survey Report* (NILSR), 2005, tsb.21), dipuo ke polokelo ya kitso le meetlo. Ka jalo, go botlhokwa gore morafe mongwe le mongwe o boloke puo ya ona ka go e dirisa (ka go e bua le go e kwala) ka mokgwa o o maleba. Mo tlhotlhomisong e, go lebilwe kgaso (thelevišene le seyalemowa) gore badiragatsi le bagasi jaaka baitseanape ba puo ba na le phokelelo efe mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa kwa dikolong.

2.8 Puo e e kannweng

Calteaux 2023) a kaya fa e le puo e e rutiwang kwa dikolong le go dirisiwa mo dikwalong le mo seyalemoweng. Ke puo e e dirisiwang, kgotsa e tlhoka gore maloko otlhe a morafe, go sa kgathalesege gore ke puo efe e motho a ka tswang a e dirisa kwa gae. Calteaux (ibid) o tswelera ka gore puo e, e feta mefuta e mengwe yotlhe e e tswang mo metlotlong/dipuianong tsa maloko a morafe. Webb, Lafon le Pare (2010), ba dumelana le Calteaux (ibid) mme ba tlaleletsa ka gore puo e e kannweng e dirisiwa mo ditheong di tshwana le dikolo, ka jalo e itsiwe ke batho ba ba rutegileng ba morafe oo. Ba bua gore

puo e e kannweng e na le kgoagano e e thata le puo e e kwalwang. Ka jalo, mo setšhabeng se se rutegileng thata, puo e e kannweng ka kakaretso ke mofuta o o feleletseng wa puo (Nfila, 2002, tsb.14). Mokgoko (2019, tsb.12), o tthalosa puo e e kannweng jaaka puo e e amogetsweng le go dirisiwa mo ditheong tse di kwa godimo tsa puso jaaka; dikolo, dikgotlatshekelo le mo maemong a semmuso go akaretsa le meelwane ya ditlhopha.

Go ya ka Swann, Pope le Carter (2017), puo e e kannweng e ka tsewa jaaka dipuo tse di solofetsweng. (Scarino & Liddicoat, 2016) ba tthalosa puo e e kannweng jaaka mofuta o o rulaganyeditsweng wa puo, o o amogetsweng le go dira jaaka sekao sa puo mo morafeng ka kakaretso. Scarino & Liddicoat (ibid) o tlhagisa dintlha tse dingwe tse pedi tse di botlhokwa ka puo tse di kannweng ka gore ke dipuo tse di tshwanetseng di direle babui ba dipuo tse di sa kanwang tse di farologaneng le gore dipuo tse di kannweng di rwele tekanyo kgotsa maemo le maatla. Scarino & Liddicoat (bid) o dumelana le baitseanape ba dipuoloago gore dipuo tse di kannweng ke dipuo tse di gaisang tse di emelang ka tsela e e rileng tiriso e e siameng kgotsa e e tlotliwang ya puo. O tlaleletsa ka gore go na le pharologano magareng ga maemo a a tshwanetseng le maemo a nnete a puo e e kannweng. Maemo a a tshwanetseng ke mofuta e e farologaneng ya dipuo e batho ba dumelang gore ke yona, kgotsa eo ditheo tse di nang le bolaodi di e tthalosang e le tekanyetso ya morafe le maemo a nnete a a dirisiwang ke morafe go sa kgathalesege gore a o dumelana le maemo ao a a tshwanetseng.

2.9 Kano

Go ya ka Webb, Lafon le Pare (2010), go ne go tshwerwe dithutano tsa malatsi a le mararo mo Yunivesithing ya Pretoria ka 2005, Phukwi mabapi le Kano ya Dipuo tsa Bantsho. Mo dithutanong tse, bangwe ba ne ba bua ka gore go botlhokwa go tlhomamisa dipuo tsa Bantsho ka gore maemo a dipuo tse di leng mo go tsona a siame. A mangwe a mabaka a a tlhagisitsweng ke gore go setse go na le dipeelo tse di beilweng tse di latelwang ke baphasalatsi ba dibuka, bagasi mo seyalemoweng, bagasi ba dikgang mo thelevišeneng, makwalodikgang le batho ba ba tlhamang kgotsa ranolang ditokomane tsa setšhaba. Webb le ba bangwe (ibid) ba tswelela go tthalosa gore go ne go na le ba bangwe ba ba neng ba bua gore ke ka ntlha ya eng fa re sa dumele gore barutabana le barutwana ba dirise dipuo tsa ditoropo jaaka Sepitori,

Setsotsi le go tswakanya dipuo fa ba le mo phaposiborutelong ba buisana? Ba ne ba tswela ka go tlhalosa gore se se botlhokwa mo phaposiborutelong ke fa barutwana le barutabana ba tlhologanyana fa ba bua.

Crystal (2006) o dumela gore go tlhomamisiwa ga dipuo ke maiteko a go tokafatsa puo e e rileng go fitlha mo maemong a puo e e kannweng, ka go nolofatsa thutapuo, mopeleto gammogo le mokgwa wa go kwala. O tswela ka gore puo e e rulaganyeditsweng eo, e tlhoka go adima mafoko go tswa mo dipuong tse dingwe mme ba a tshwaetse, gape mafoko a mašwa a tlhoka go tlhamiwa, ka gore tlotlofoko e nngwe e ka nna ya se nne teng mo mofuteng oo wa puo.

Hudson (1996), o bua gore pele puo e ka kanwa, go na le dikgato tse di rileng tse e tshwanetseng go feta mo go tsona e leng;

- i. **Tlhopho:** Ke fa tengwana e le nngwe go tswa mo go tse dintsi e tlhophiwa go tsweliswa go nna puo e e kannweng. Tlhopho e go le gantsi e wela mo tengwaneng e e dirisiwang ke baeteledipele ba dipolotiki le ditlhopho tse di kwa godimo tsa ikonomi ya setšhaba le fa ditlhopho tse dingwe di le teng.
- ii. **Thulaganyo ya mokwalo wa puo:** Ke paakanyo e e rulagantsweng ya melawana ya tiriso ya puo e e tlhophilweng mo dibukeng tsa thutapuo le dithanodi, morago ga moo maloko a setšhaba sa puo e e amegang a tlaa tshwanela go e ithuta le go e dirisa.
- iii. **Lotlotso ya tiriso:** Ke kgodiso ya kgonagalo ya tiriso ya puo e e tlhophilweng, ya gore jaanong e dirisiwe mo mekgatlhong ya puso, dikolong, mo kgasong, mo ditirelong tse di farologaneng, le mo dikwalong.

Mo godimo ga dikgato tse tharo tse di umakilweng fa godimo, (Mathumba, 1993) o tlaleletsa ka kgato ya bone e a e bitsang Kamogelo, mme o e tlhalosa e le puo e e tlhophilweng e tshwanetse e amogelwe ke morafe mme e tsewe jaaka sediriswa se se ba golaganyang.

Ke dumelana le babatlisisi ba, ka gore fa puo e na le ditengwana di le dintsi, go tshwanetse ga tlhophiwa tengwana e le nngwe e e tlaa amogelwang jaaka puo e e kannweng ya morafe oo. Setswana le sona se na le ditengwana di le supa, mme se tlhophile Sehurutshe go nna motheo wa Setswana se se kannweng. Go tshwanetse go nne le thulaganyo e e rileng ya go sala melawana ya tiriso ya puo eo morago. Fa tengwana eo e sena go amogelwa, e tlaa dirisiwa jaaka puo ya semmuso ya morafe oo. Mo tlhotlhomisong e, puo e e kannweng e le ya semmuso ke puo ya Setswana. Ka jalo, tlhotlhomiso e, e lebile gore puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong (seyalemowa le thelevišene) jaaka nngwe ya metswedi ya tshedimosetso e ka nna le phokelelo efe mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa fa ba reeditse seyalemowa sa Motswedding FM, e leng seyalemowa sa Bosetšhaba sa Setswana.

2.10 Puo e e sa kanwang

Crystal (2006) le ena o kaya fa puo e e sa kanwang kgotsa ya maemo a a kwa tlase e sa reriwa go neelana ka maikutlo a gore dipuo tse di tlhabela ka maemo ka mo letlhakoreng lefe la puo. Nordquist (2019) o tlhalosa gore puo e nngwe le e nngwe, e na le tlotlofoko le popapolelo ya yona. O tswelela ka go kaya fa puo e e sa kanwang e se tsela e e tlwaelegileng ya go bua le go kwala puo ka tsela e e tsewang e nepagetse.

Mathebula (2022) o kaya fa gantsi, dipuo tse di sa kanwang e le tse di sa kwalwang. Jaaka Crystal (ibid) kwa godimo, Myers-Scotton, Giles le Robison (2005) ba gatelela gore go botlhokwa go lemoga gore dipuo tsotlhe di a lekana ka sebopego ka ntlha ya gore di na le melawana ya popego e di e salang morago. Go na le mabaka a a farologaneng a a ka dirang gore puo e e kannweng e tshwaediwe mme ya feleletsa e le puo e e sa kanwang. A mangwe a mabaka a a ka tlholang puo gore e se ka ya kanwa ke a a latelang:

2.11 Dipuothe fosano

Maluleke (2019) o tlaleletsa ka gore dipuothe fosano di tlhagelela thata mo merafeng e e buang dipuo tse pedi kgotsa go feta, mo barutwana ba fetolang puo go tswa go e nngwe ka ntlha ya mabaka a a rileng. AlQaysi (2018) o bua gore dipuothe fosano di kaya

tsenyeletso ya mafoko, dipolelwana, dika-dipolelwana kgotsa dipolelo tsa puo ya bobedi mo mmuisanong le mo ditemaneng tse di kwadilweng tsa babui ba puo ya gae. Mokgoko (2019), o tlhalosa gore mokgwa o wa go refosana dipuo ka nako ya tlhaeletsano o dira jaaka sediriswa sa go tlhaloganyana magareng ga batho ba ba tlhaeletsanang le go tswala sekgala magareng ga Puo ya Gae le puo ya bobedi. Mathebula (2022), o kaya gore mo mabakeng a mangwe, dipuo thefosano di tlhalosiwa e le tiriso ya dipuo tse di fetang bongwe mo mmuisanong o le mongwe. Dikao tsa go refosana dipuo e ka nna tse di latelang:

i. *I will beat you up*; ke go latlhise maaka.

Boemong jwa go re:

Ke tlaa go betsa; ke go latlhise maaka.

ii. *I am going to the wedding celebration on Sunday* so ke tshwanetse go ya go ithekela mosese o montle.

Boemong jwa go re:

Ke ya kwa moletlong wa lenyalo ka Latshipi ka jalo ke tshwanetse go ya go ithekela mosese o montle.

iii. *I am not going to school today because*, ke a lwala.

Boemong jwa go re: Ga ke ye sekolong gompiono gonne ke a lwala.

iv. *I have studied very hard*, ke ka moo ke falotseng ka dinaledi.

Boemong jwa go re: Ke ithutile tota, ke ka moo ke falotseng ka dinaledi.

Mokgwathi le Webb (2013) ba dirile tlhotlhomiso mo dikolong tse dikgolwane di le nne kwa Botswana mo ba neng ba lebile seabe sa dipuotswakanyo mo phaposiborutelong, mo Pholising ya Puo mo Thutong (*Language in Education Policy-LiEP*), 1994) e e buang gore puo ya Seesimane ke yona fela puo ya semmuso ya go ithuta le go ruta mo dikolong; go akaretsa dikolo tse dikgolwane tsa sekontari (Government of Botswana 1994).

Diphitlhelelo tsa bona di supile fa Setswana (puo ya bosetšhaba) e dirisiwa ka gale; mme puotswakanyo e dirisiwa jaaka leano la go ruta ka gore barutwana ga ba itse puo ya Seesimane ka tsenelelo. Le fa go ntse jalo, puotswakanyo e na le mosola mo dithutong mmogo le ditlamorago tse di sa siamang. Mosola wa puotswakanyo ke gore e dira gore barutwana ba tseye karolo mo phaposiborutelong le go tlhaloganya thuto e ba e rutiwang. Ditlamorago tse di sa siamang tsa puotswakanyo ke gore ga e na seabe mo go godiseng go itshepa le bokgoni ba barutwana mo go bueng puo ya Seesimane le ya Setswana. Tiriso ya yona (ka boomo) gape e kgatlhanong le Pholisi ya Puo mo Thutong (*Language in Education Policy-LiEP*). Le fa go ntse jalo, tiriso ya puotswakanyo e ka se ikgatholosiwe ka gore puo ya go ithuta le go ruta ke puo e sele mo barutwaneng mmogo le mo barutabaneng.

Diphitlhelelo tsa patlisiso e ya ga Mokgwathi le Webb (ibid) di bontsha ka mokgwa o go tswakanya dipuo go bolayang puo e e tswakanngwang ka gona, e ka nna kwa dikolong, mo kgasong kgotsa gongwe le gongwe. Se babatlisisi ba, ba se buang se botlhokwa mo tlhotlhomisong e, ka gore tlhotlhomiso e, e lebeletse ka moo kgaso (seyalemowa le thelevišene) e ka nnang le phokelelo mo puong ya Setswana ka teng. Ke dumelana le batlhotlhomisi ba, gore puotswakanyo e ka nna le mosola mo goreng barutwana ba tlhaloganye thuto. Fa serutwa seo fela e le puo ka boyona jaaka mo tlhotlhomisong ya ga Mokgwathi le Webb (ibid), mo barutabana ba neng ba tswakanya ka puo ya Setswana ka nako ya thuto ya serutwa sa Seesimane, puotswakanyo e bolaya kgolo, boleng le tseweletsopela ya puo eo.

Setati, Molefe le Langa (2008) le bona ba dirile tlhotlhomiso mo barutwaneng ba Mophato wa lesomenngwe (11) go bona fa Puo ya Gae ya barutwana e ka dirisiwa go ruta le go ithuta serutwa sa dipalo mo phaposiborutelong ya dipuontsi mo nageng ya Aforika Borwa. Tlhotlhomiso e ne ya dirwa ke Terence, e leng mongwe wa batlhotlhomisi ba ba umakilweng fa godimo, mo a neng a ruta barutwana ba le masometharo-thataro (36) mo sekolong se segolwane kwa Soweto, mo porofenseng ya Gauteng. Barutwana ba ne ba bua DiPuo ya Gae tse di latelang; Setswana, Xitsonga, IsiZulu le Tshivenda.

Terence o kgona go bua dipuo di le robedi sentle go akaretsa le puo ya Seesimane, mme Puo ya Gae ya gagwe ke Setswana, ka jalo, o ne a kgona go tswakanya dipuo mo

phaposiborutelong gore barutwana ba gagwe ba kgone go tlhaloganya serutwa sa dipalo sentle.

Fela jaaka diphithleleo tsa tlhotlhomiso ya ga Mokgwathi le Webb (2013), diphithleleo tsa tlhotlhomiso e, di bontshitse fa barutwana ba tlhaloganya morutabana botoka fa a tswakanya thuto ka dipuo tsa bona. Matsapa e nna fa e le gore serutwa se se rutiwang ke puo ka boyona, ka gore se se diga boleng le go nyenyefatsa puo eo. Gape barutwana ba kwala ditirwana, diteko le ditlhatlhobo tsa bofelo jwa ngwaga ka Seesimane mo dirutweng tsa diteng, di tshwana le Saense, Dipalo le tse dingwe, mo ba sa letlelelwang go tswakanya dipuo. Se, se ka dira gore barutwana ba se ke ba tlhaloganya dipotso gonne mareo mangwe e tlaa bo e le lantlha ba a bona mme ba palelwe ke go napa dipotso. Se sengwe gape ke gore ba ka feleletsa ba fitlhelela maduo a a kwa tlase.

2.12 Dipuotswakanyo

Moodley (2007) o tlhalosa dipuotswakanyo e le go tswakanya ka bomo dikarolwana tse di farologaneng tsa puo jaaka; mafoko, dipolelwana le dikapolelwana go tswa mo dipuong tse pedi kgotsa go feta. Se, se diragala mo polelong e le nngwe, kwa ntle ga kamano ya go fetola setlhogo Thamaga-Chitja, Mbatha (2012) ba tlhalosa gore go na le maikutlo a gore puotswakanyo e dirisiwa ke batho ba ba se nang dithutego tse di kwa godimo. Jaaka puothefosano, puotswakanyo ke lona lebaka le le tlholang maadingwa kgotsa kadimo ya mafoko mme e ka tsewa jaaka togamaano e e amogelesegang ya ditemepedi. Le fa sediriswa se (dipuothefosano) le dipuotswakanyo, se dirisiwa ke bontsi ba barutabana le barutwana mo phaposiborutelong mo Aforika Borwa, go gorosa molaetsa fa ba sa tlhaloganyane, mo letlhakoreng le lengwe mokgwa o, o diga maemo a puo e e kannweng fa serutwa seo e le puo mme se rutiwa ka dipuotswakanyo tse. Ntlha e, ke nngwe ya mabaka a a sosomeditseng tlhotlhomiso e, e leng go leba mabaka a a ka tswang a na le phokelelo mo puong e e kannweng ya Setswana jaaka e buiwa mo dithelevišeneng le mo diyalemoweng. Dikao tsa go tswakanya dipuo e ka nna tse di latelang:

- i. Bathong, *let me tell you* gore ke boneng *yesterday*.

Boemong jwa go re:

Bathong, e re ke le boleleleng gore ke bone eng maabane.

ii. Go utswa *is not good*, o tlaa feletsa o le kwa *teronkong*.

Boemong jwa go re:

Go utswa ga go a siama, o tlaa feletsa o le kwa kgolegelong.

iii. *I am going to visit my friend* ka Labobedi, ke tlaa boa *on weekend*.

Boemong jwa go re:

Ke ya go etela tsala ya me ka Labobedi, ke tlaa boa mafelo a beke.

iv. *The examinations* di simolola *tomorrow*.

Ditlhatlhobo di simolola ka moso.

Mo patlisisong ya gagwe ka dipuotswakanyo kwa Botswana, Tshinki (2002, tsb.14) o nopola babatlisisi ba bangwe jaaka Khati (1992, tsb.183) le Poplack (1980) ba ba tlhalosang gore fa o tswakanya puo ka lefoko kgotsa polelwana go tswa mo puong e nngwe go bontsha kgatelelo ya se mmui a se kayang. Ga ke dumelane le ntlha e babatlisisi ba, ba e tlhagisang ka gore puo e nngwe le e nngwe e na le mafoko a a dirisiwang go gatelela bokao ba se se tlhalosiwang. Mo tlhotlhomisong e, puo e go buiwang ka yona ke Setswana. Se babatlisisi ba, ba se tlhalosang ke gore fa motho a batla go gatelela bokao ba se a se buang o tshwanetse a dirise puo ya Seesimane gore molaetsa o fitlhe go moreetsi. Go raya gore babatlisisi ba, ba sa ntse ba kaya puo ya Seesimane e le botoka go gaisa dipuo tse dingwe, mme se, se diga boleng ba dipuo tse dingwe. Ka jalo, tlhotlhomiso e, e lebile ka moo kgaso (seyalemowa le thelevišene) e ka nnang le phokelelo ka gona mo go buseng maemo le boleng jwa puo ya Setswana kgotsa mo go digeng le go bolayeng puo ya Setswana. Mo tlhotlhomisong e, go totilwe barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa e bile e le bareetsi ba seyalemowa sa Motswedding FM le babogedi ba diterama tsa Setswana mo thelevišeneng.

2.13 Phokelelo ya kgaso

Oxford English Dictionary (2008) e tlhalosa phokelelo ya kgaso e le maatla a tota a a tlhagisiwang ke molaetsa wa kgaso o o bakang phetogo kgotsa maatlafatso mo

bareetsing, babogeding kgotsa ditumelong tsa motho ka mong. Luhmann (2000) o tlhalosa lereo kgaso ka gore, ke ditheo tse di dirisang thekenoloji go fetisetsa tlhaeletsano mo bathong. O tswelela pele ka gore kgaso ka boyona, ke tshedimosetso e e romelwang mo bathong, le fa e ka nna mo mafelong a mantsi a a farologaneng, e tshwanetse e fitlhelelwe. Go ya ka Asa le Peter (2002) kgaso e kaiwa lefatshe ka bophara jaaka sediriswa se setona sa phokelelo, fela go na le dingangisano tse ditona mo tirisong, motswedi le taolo ya yona. Jaaka e tlhalositswe, kgaso e tlisa tsholofelo ya boitemogo le seoposengwe. Ka jalo go ya ka McLuhan (1994), kgaso e tshwanetse e nne koketso ya batho ba bantsi ba ba kopanang mmogo ka go tlhaeletsana. Kgaso ke setlhotlho ka gore bontsi jwa tse re di itseng ka morafe/setšhaba kgotsa ka lefatshe le re nnang mo go lona, re se itse ka kgaso Luhmann (ibid). Ka kgaso, motsayakarolo mongwe le mongwe o nna le tšhono ya go fitlhelela se a se batlang, kgotsa se a dumelang gore o tlhoka go se itse mo tikologong ya gagwe go tswa mo mananeong a a farologaneng a e a tlhagisang. Ka jalo, kgaso ke yona e re ka e ikanyang fela e bile ke yona e re ka e akanyang go bona tshedimosetso e e rileng ka dipuo tse re di tlhaloganyang.

Go ya ka Lee (1994) kgaso ke sediriswa se se thusang batho go fetisa, go amogela le go neelana tshedimosetso, maitemogelo kgotsa go ba itumedisa. Didiriswa tse di akaretsa mofuta wa kgaso wa kgatiso gammogo le kgaso ya ileketeroniki jaaka; dibuka, makwalodikgang, dimakasine, seyalemowa, thelevišene, le kutlokgatiso. Didiriswa tse, di farologana le kgaso e ntšhwa jaaka inthanete, metshameko ya vidio, le e mengwe ya diselefounu e e kgethegileng. Didiriswa tse, di na le bokgoni ba go buisana ka nako ya mmatota.

Go ya ka ditlhaloso tse di neetsweng ke babatlisisi ba ba umakilweng fa godimo fa, go supa gore kgaso (seyalemowa le thelevišene) ke tsona didiriswa tse batho ba ikaegileng ka tsona go amogela tshedimosetso le go itse se se diragalang mo tikologong ya bona. Ka jalo, go ya ka tlhotlhomisi e, go lebilwe gore puo e e dirisiwang mo mefuteng e mebedi e, ya kgaso (seyalemowa le thelevišene) e na le phokelelo e e kana kang mo bareetsing le mo babogeding.

2.14 Sepitori

Ditsele le Mann, (2014) ba tihalosa fa Sepitori bogolosegolo e le puo e e tswakantsweng, e e utlwalang ka go tshwana segolobogolo magareng ga Setswana Puo ya Gae le Sesotho sa Leboa. Census (2011) e tlhagisa fa puo ya Sepitori e buiwa ke babui ba Setswana Puo ya Gae ba le dimilione di le 5.8 le babui ba Sesotho sa Leboa ba le dimilione di le 4.7. Ditsele (ibid) o tihalosa gape puo ya Sepitori e le tengwana e e sa kanwang e e tumileng, e e buiwang ke baagi ba mo motsesetoropong wa Tshwane le mafelo a a mabapi. Malimabe (1990, tsb.10) o kaya fa go ya ka dipuo, Sepitori se theetswe mo tengwaneng ya Setswana e e bidiwang Sekgatla, mo palo e e kwa godimo ya tsamaiso ya thutapuo e tlaleditsweng go tswa mo puong ya Sepedi, Sesotho le maadingwa go tswa mo puong ya Seesimane.

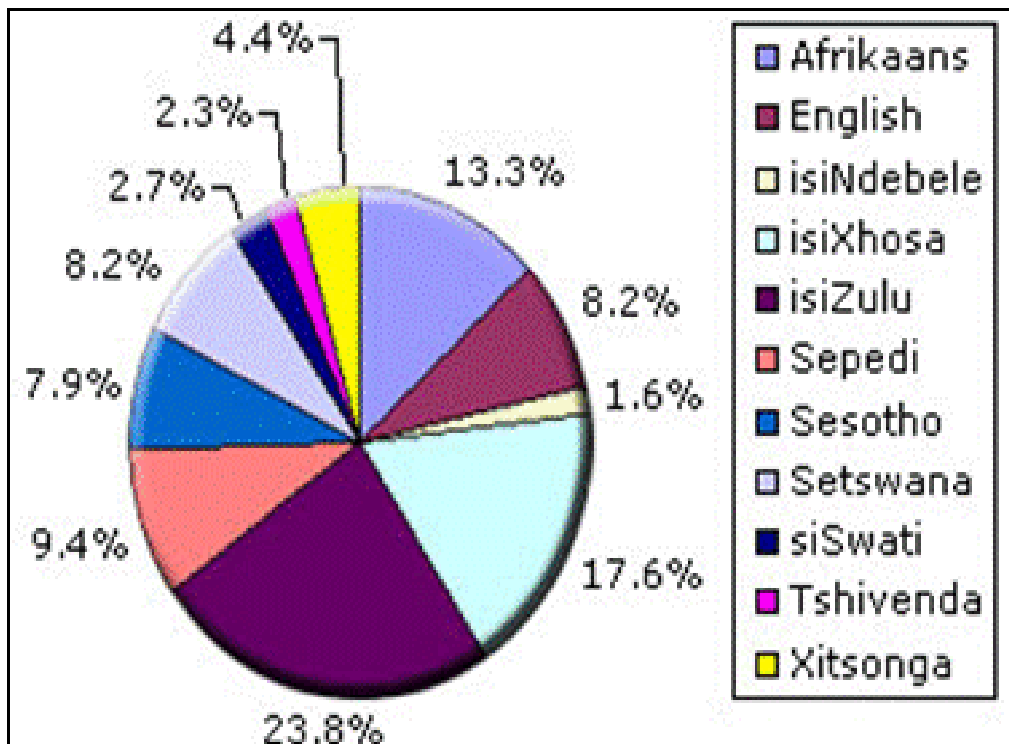
Mokgoko (2019, tsb.17) o tiisa ntlha e e tlhalosiwang ke babatlisisi ba ba umakilweng fa godimo ya gore Pretoria (Tshwane) ke lefelo le go buiwang bontsi jwa dipuo, a kaya gore Sepitori ke motswako wa dipuo tse di farologaneng, o o tliang tengwana e e sa kanwang e e bidiwang Pretoria-Sotho. Pretoria-Sotho e buiwa thata mo mafelong a tshwana le; Atteridgeville, Mamelodi, Soshanguve, Ga-Rankuwa le Mabopane. Mokgoko (2019, tsb.17) o tswelera ka gore Pretoria-Sotho fa e buiwa e na le diponagalo tsa dipuo tse dingwe mme ga se puo ya semmuso kgotsa puo e e kwadilweng. Go ya ka babatlisisi jaaka (Malimabe, 1990, tsb.10), puo e e buiwang thata mo motsesetoropong wa Tshwane e bidiwa Sepitori, e leng lereo le le dirisiwang jaanong mme e buiwa thata ke bathobantsho ba dingwaga tse di farologaneng.

Mo tlotlhomisong ya gagwe Ditsele (2019, tsb.4), mo godimo ga maemo a puo ya letsatsi le letsatsi kgotsa a a tlwaelegileng, batsayakarolo mo tlotlhomisong ya gagwe ba kaile fa ba lemogile gore Sepitori se dirisiwa mo makwalodikgang, mo seyalemoweng le mo thelevišeneng. Ditsele (2019) o tswelera go tihalosa gore seyalemowa sa selegae jaaka Mams FM, Tshwana FM, TUT FM, go nopola fela di le mmalwa, puo ya Sepitori e buiwa ka phuthologo ke bagasi le bareetsi. Fa go tla mo letlhakoreng la thelevišene, mo kanaleng e e duelelwang e e bidiwang DStv (*Mzansi channels*) badiragatsi mo diterameng tsa selegae ba bua puo ya Sepitori.

2.15 Lemorago la dipuo tsa mo nageng ya Aforika Borwa

Aforika Borwa ke e nngwe ya dinaga tse di nang le dipuo tse dintsi le ditso tse di farologaneng. Mo dingwageng tse di fetileng pele ga temokerasi, puo ya Seesimane e ne e tshotse maemo a a kwa godimo mo nageng fa go bapisiwa le dipuo tse dingwe. Mo dingwageng tsa 1960 le 1970, puo ya Seaforikanse e ne e setse e le gaufi le go fitlhelela maemo a a lekanang le a puo ya Seesimane. Dipuo tsa Bantsho mo letlhakoreng le lengwe tsona di ile tsa sala di le kwa tlase mo setšhabeng di se na boleng. Pele ga ngwaga wa 1994, puo ya Seesimane le ya Seaforikanse di ne di dirisiwa jaaka dipuo tsa semmuso mo nageng ya Aforika Borwa ka bophara. Bontsi jwa baagi jwa Aforika Borwa ba bua dipuo tsa Bantsho jaaka puo ya gae. Ka jalo, barutwana ba dipuo tsa bona e neng e le Seesimane le Seaforikanse ke bona fela ba ba neng ba ungwelwa (*National Department of Education, 1992*). Morago ga ditlhopho tsa ngwaga wa 1994, dipuo tsotlhe mo Aforika Borwa di ile tsa tlhomamisiwa go nna dipuo tsa semmuso go ya ka molaotheo wa naga ya Aforika Borwa. Go ne go dumelwa fa di ka bapa le Seesimane le Aforikanse mo tirisong (*Constitution of the Republic of South Africa, Chapter 6 of 1996*). Se, e ne e le tsela ya go leka go tswelletsa le go tokafatsa dipuo tsa Bantsho tse di neng di beetswe thoko mo nakong e e fetileng.

Go ya ka Banda (2004), puso ya Aforika Borwa ga e ise e neelane ka didiriswa tsa batho le didiriswa tsa tlhago tse di tlhokegang go tswelletsa le go godisa dipuo tse di farologaneng. Fa re bua, puo ya Seesimane le ya Seaforikanse di sa ntse di le mo maemong a a kwa godimo go gaisa dipuo tse dingwe. Dipuo tsa semmuso mo nageng ya Aforika Borwa ke tse di latelang; Seaforikanse, Seesimane, isiNdebele, Sesotho, Sepedi, siSwati, Xitsonga, Setswana, Tshivenda, isiXhosa, isiZulu. Sethalo se se fa tlase se nopotswe go tswa mo mafaratlhatlheng, se neela setshwantsho sa dipuo tse di buiwang mo nageng ya Aforika Borwa jaaka di tlhagelela ka diphesente tse di latelang;

Setshwantsho 2.1: Se bontsha diphesente tsa dipuo tsa mo Aforika Borwa

Mo gare ga dikabelo tse di kailweng ka tlhomamo mo molaotheong wa naga ya Aforika Borwa, mongwe le mongwe o na le tshwanelo ya go amogela thuto ka puo ya semmuso kgotsa puo e a itlhophetseng yona mo ditheong tsa thuto tsa puso fa go kgonagala. Boleng jo bo neng bo neetswe puo ya Seesimane le ya Seafortikanse le ke Bathobantsho ka bobona, ba nyenyefatsa go nna teng ga dipuo tsa bona. Ntlha e nngwe e e isang maemo a dipuo tsa Bathobantsho kwa tlase mo Aforika Borwa ke gore bontsi jwa Bathobantsho ba tlhopha puo ya Seesimane jaaka puo e go rutiwang ka yona kwa dikolong (cf. Dyers 2001; De Klerk 2000 le Banda, 2004).

Malimabe (1990) le ena o dumelana le babatlisisi ba ba fa godimo fa a re Bantsho bangwe ba tsholetsa maemo a puo ya Seesimane ka gore ba dumela gore fa o rutegile ke fa o bua Seesimane. Batsadi bangwe le barutabana ba ne ba iletsa bana ba bona go rutiwa ka dipuo tsa bantsho. Malimabe (ibid) o tswelala ka gore mo makeišeneng barutwana bangwe ba patelesega go tsena sekolo se se gaufi le legae la bona le fa puo ya go ruta e se Puo ya Gae ya bona. Tse ke dingwe tsa mabaka a a ka tlholang phokelelo ya dipuo dingwe mo Setswaneng kgotsa di ka tlhola dipholo tse di kwa tlase tsa Setswana segolobogolo mo Mephatong ya 11 le 12. Go tilhaetswa matlho ga dipuo tse, ke sona se

se tlhotseng tlhotlhomisi e, bogolosegolo go tsepamisitswe mogopolo mo kgasong (thelevišene le seyalemowa).

2.16 Lemorago la puo ya Setswana

Go ya ka Upton (2003), Batswana ba nna mo nageng ya Aforika Borwa mme bontsi jwa bona bo nna kwa Botswana, se se kaya gore Aforika Borwa ke lefelo la Batswana. Go ya ka hisetori, morafe wa Batswana o ne o nna mo gompiano e leng karolo ya bokone ba Aforika Borwa. Ka ntlha ya thologelo ya batho go fudugela kwa bokone. Upton (ibid), o tswelala ka go tlhalosa gore Setswana se a oketsega go ralala sekaka sa Kalahari go ya Okavango Delta mo Botswana le dikarolo tsa boagisani e leng Namibia le Zimbabwe.

Cole (2019); Malimabe (1990, tsb.4) ba tlhalosa fa puo ya Setswana e arogantswe ka ditlhotšhwana di le nne, mo setlhotšhwana sengwe le sengwe se nang le ditengwana tse di farologaneng. Tsona ke tse di latelang:

1. Setswana sa Bogare (*Central Setswana*)
  - Sehurutshe
  - Sengwaketse
2. Setswana sa Borwa (*Southern Setswana*)
  - Setlhaping
  - Setlhware
  - Serolong
3. Setswana sa Bokone (*Northern Setswana*)
  - Sekwena
  - Sengwato
4. Setswana sa Botlhaba (*Eastern Setswana*)
  - Transvaal Sekgatla
  - West-Transvaal Sekwena

Ka ntlha ya ditengwana tse di farologaneng mo puong ya Setswana, go maleba go nna le puo e le nngwe e e kannweng. Go ya ka Lafon le Webb (2007), puo e e kannweng go le gantsi e tsewa e le mofuta o o batlang go tshwana, o sa bontshe pharologano go ya ka mafelo, mme o dirisiwa mo mefuteng e mentsi e e farologaneng ya ditlhaeletsano.

Lafon le Webb (2008) ba tswela go tthalosa gore puo e e kannweng ke puo ya maemo a a kwa godimo. Ke gore ke mofuta wa puo o o amogelwang mo puong ya morafe jaaka puo e e maleba, e e dirisiwang mo ditheong tse di kwa godimo jaaka; dikolo, dikitsiso tsa puso, dikgotlatshekelo, mafelo a tumelo, go neela fela tse di mmalwa.

Malimabe (1990, tsb.5) o tthalosa gore go ne go le thata go aga puo ya Setswana e e kannweng go tswa mo ditengwaneng tsotlhe ka babui ba tengwana nngwe le nngwe ba tsaya tengwana ya bona e le botlhokwa. Dintlha dingwe tse di tlhodileng tharaano ya tiriso ya puo ya Setswana e e kannweng e ne e le diphetogo tsa ka mo teng Hlengwa-Selepe (2020). Se, e ne e le ka ntlha ya gore batho ba ne ba fudugela kwa mafelong a a farologaneng ka go ya go batla ditiro, mme ba kopana le batho ba ba buang ditengwana tse di farologaneng. Malimabe (ibid) o tswela ka go tthalosa gore kwa ntle ga tshwaetso ya Setswana se se kannweng, Batswana ba ne ba sa dumelane ka gore ke dikarolo tsa puo le mareo afe a a letleletsweng go dirisiwa mo puong e e kannweng.

Barutabana ba ba tswang kwa mafelong a a farologaneng ba na le go dirisa tengwana e e rileng, ka ba tsaya gore e nepagetse go ya ka lefelo le ba tswang mo go lona. Barutwana ba bantsi mo tikologong ya Tshwane ga ba lemoge ditengwana tse di farologaneng tse di leng teng mo puong ya Setswana. Nako e ba iphitlhelang ba kwala kgotsa ba buisa Setswana se se kannweng ke fa ba le mo phaposiborutelong.

Go tswa mo ditengwaneng tse dintsi tsa Setswana tse re di umakileng mo godimo, tengwana e tshwanetse go tlhophiwa go efoga kgakanego. Go ya ka Rathondo (2022) tengwana ya Sehurutshe e ne ya tlhophiwa go dirisiwa jaaka motheo wa puo e e kannweng ya Setswana ka gore Sehurutshe se tsewa ke bontsi jwa merafe ya Batswana e le teme e e buiwang ke bontsi ba Batswana mo lekaleng le ba tswang mo go lona. Lebaka le lengwe gape e ne e le gore Lehurutshe le tsaya karolo e tona mo ba ba dumelang gore ba tshetse mo nageng e dingwaga di le dintsi e bile ba dumela gape gore merafe e mengwe ya Batswana e tswa mo go bona. Hlengwa-Selepe (2020) o tswela ka go tthalosa gore lefelo le Lehurutshe le leng mo go lona, e leng mo bogareng, le dira gore tengwana ya Sehurutshe e nne le tshwaetso e e kwa tlase ya dipuo tse dingwe tsa Bantsho. Ka jalo, go solofelwa gore Sehurutshe se somaretse bontsi jwa medumopuo le diponagalo tsa ntlha tsa mefuta ya puo ya Setswana go na le ditengwana tse dingwe tsa Setswana.

Le fa Sehurutshe se tserwe jaaka puo e e kannweng, ga se mafoko le dipolelwana tsotlhe go tswa mo tengwaneng ya Sehurutshe tse di kaiwang e le tse di kannweng. Leba dikao tse di fa tlase:

Lenaane 2.1: Dikao tsa mafoko a a sa kanwang a Sehurutshe

Setswana se se kannweng	Sehurutshe
Fa	Ha
tshwanetse	Tšhwanetse
re ba bone	re ba bonye
fela	Hela
lona	nyena

Tlhomamiso ya puo ya Setswana e thata bogolosegolo mo nageng ya Aforika Borwa mo go nang le dipuo tse dintsi tse di farologaneng. Puo e na le maatla le diphetogo tse di ikaegileng ka lefelo, maemo a a e dikaganyeditseng le go ya ka nako. Go bua le go kwala Setswana se se kannweng go tlhotlhelediwa ke dipuo disele tsa ditengwana tse di bapileng le tsona. Se se felang, ke gore Setswana se se kannweng se na le melawana ya sona ya mopeleto le mokwalo e bile se akareditse dipuo tsotlhe. Ka jalo, Setswana se se buiwang mo dikgasong, se tshwanetse ya nna Setswana se se kannweng go thusa bengpuo le merafe mengwe e e tlhoafalelang go ithuta go bua le go kwala Setswana.

2.17 Botlhokwa jwa Puo ya Gae mo setšhabeng jaaka sediriswa sa tlhaeletsano

Fa morafe o ka akanya go fetola kgopolo ya ona ka puo ya ona, go itlela fela gore puo e latlhegelwe ke boleng, mme le setso sa yona ka jalo se tlaa nyelela. Se supafa go buisa, go kwala le go bua puo ka mokgwa o o tshwanetseng go le botlhokwa ka gore go somarela boleng le maemo a puo. Ntlha e nngwe ke gore puo ke tshupotshwano ya setso sa batho ba puo eo, morafe wa yona le setšhaba ka kakaretso. Sirbu (2015) o tlhalosa gore puo ke tsela e e botlhokwa ya tlhaeletsano mo setšhabeng sengwe le sengwe. Sirbu (ibid) o tswela gape ka gore puo ke sediriswa se se botlhokwa se se letlelelang morafe go tlhaeletsana magareng ga bona le go abelana meetlo e e nang le bokao mo kgodisong ya tlhaolo ya bona jaaka setlhopha.

Le fa go le jalo, Richards le Rodgers (2001) bona ba tlhagisa ntlha ya gore mosola wa puo ke go tlhoma le go tliša botsalano mo setšhabeng jaaka ntlha e e botlhokwa mo kgodisong ya batho. Setati (2008) o tlhalosa gore puo ga se fela sediriswa sa go tlhagisa dikakanyo, ke sediriswa sa polotiki gape se re se dirisang gore re lemogiwe le go itsiwe gore re bomang ba ba dirang eng mo maemong afe. Ranasuriya (2015) ena a re puo e ka tlhalosiwa jaaka nngwe ya ditsela tse di botlhokwa tsa tlhaeletsano tse di nang le seabe se se botlhokwa mo tlhaeletsanong ya batho. Ranasuriya (ibid) o tswelela ka go tlhalosa gore mo puong go na le kgobokanyo ya matshwao a go dumelanweng ka bokao ba ona ke batho ba ba a dirisang mme go na le melawana e e kopanyang matshwao go nna melaetsa e e nang le bokao.

Komeeva le ba bangwe, (2019) ba tlhalosa puo jaaka sediriswa sa kitso, mokgwa wa tlhaeletsano wa batho e bile e le ponagalo ya setšhaba e e dirang ditiro di le mmalwa mo matshelong a setšhaba. Babatlisisi ba bangwe ba puo jaaka Zhogova le Kuzina (2017) ba re mosola wa puo ga se tlhaeletsano fela, puo e botlhokwa gape mo go godiseng mokgwa o motho a akanyang ka teng; go tshwana le go lemoga mareo a mašwa, dilo le sengwe le sengwe se motho a se nayang leina. Mo tlhagisomaikutlong a setso, puo ke ntlha ya motheo. Ke sediriswa se se fetisang meetlo le ditekanyetso tse di amanang le boikitsiso ba setlhopha. Maikaelelo a tlhotlhomiso e, ke go bontsha fa puo ya ka gale e le nngwe ya dikarolo tse di botlhokwa tsa setšhaba.

Tlhotlhomiso e, e ikaeletse gape go bontsha fa tiriso e e sa kgaotseng ya puo e e tshwanang, e le bopaki jo bo tiileng tota jwa tswelelopele ya hisetori (setso) ya setšhaba sa batho. Jaaka sediriswa sa tlhaeletsano magareng ga morafe, puo e susumetswa ke sona setšhaba se e buiwang mo go sona. Puo ya Gae e botlhokwa mo go tshegetseng dikakanyo le maikutlo a batho. Go ithuta go bua ka Puo ya Gae go botlhokwa mo tsweletsopele e e feletseng. Go bua Puo ya Gae ka nepagalo go tswela ngwana mosola mo mabakeng a mantsi jaaka go mo golaganya le setso sa gagwe. Go mo thusa gape le go netefatsa ntlafatso ya monagano le tshegetso mo go ithuteng dipuo tse dingwe. Nishanthi (2020, tsb.78) o tlhalosa gore Puo ya Gae e botlhokwa ka ditsela tse di latelang:

1. Puo ya Gae e na le tshwaetso e tona mo go tlhaloseng botho jwa motho.

2. Puo ya Gae e thusa gore re nne le kgolagano le setso le medi ya rona; kwa re tswang teng.

2.18 Tsweletso le kgodiso ya dipuo tsa senaga

Bothata jo jwa tsweletso le kgodiso ya dipuo tsa senaga ga se Aforika Borwa fela e itemogelang jona. Dinaga tsa kwa ntle le tsona di itemogela jona. Mooko (2006, tsb.17) o tlhalosa gore ka nako e naga ya Botswana e neng e bona boipuso go tswa kwa Borithani ka 1966, go ne ga tsewa tshwetso ya sepolotiki e e neng ya nna le ntlhakemo ya gore puo ya Seesimane e nne puo ya semmuso, mme puo ya Setswana e leng nngwe ya dipuo tsa senaga, e nne puo ya setšhaba. Kgato e, e ne ya ikgatholosa tlhago ya morafe wa Botswana ya dipuodintsi. Mooko (2006) o tswela gape ka gore mo godimo ga moo, le fa go sa tlhagisiwa ka tlhamalalo, tiriso ya dipuo tse dingwe e ne ya thibelwa, bogolosegolo kwa dikolong le maphata mangwe a semmuso. O kaya gape gore le fa puso e tsere dikgato tsa go tswela tiriso ya puo ya Setswana, ga go na matsapa ape a puso e a tsereng go akaretsa dipuo tse dingwe tse di buiwang kwa nageng ya Botswana.

Maloko a a buang dipuo tse di tsweelwang kwa tlase kwa nageng ya Botswana, a ne a tsaya dikgato tse di thusitseng thata mo tswela tse ya dipuo tsa bona jaaka go ranolola Beibele mo dipuong tsa bona, go tlhabolola mareo le melawana ya mopeleto le bophasalatsi jwa e mengwe ya metswedi e e kwadilweng Mooko (ibid). Dintlha tse di umakilweng ke Mooko (ibid) di botlhokwa mo tlhotlhomisong e, ka gore go lebeletse gore go nne le tiriso ya puo ya Setswana e e kannweng kwa dikolong jaaka go totilwe barutwana ba Mephato ya 11 le 12. Ka jalo, tlhotlhomiso e, e lebile gape gore a metswedi e metona ya didiriswa tsa tlhaeletsano, e leng seyalemowa le thelevišene di na le phokelelo efe mo puong e e kannweng ya Setswana?

Bamgbose (2000) o tlhalosa tsweletso ya puo e le tiragalo e le nngwe e mo go yona go ithaopiwang ke maphata a a farologaneng jaaka dikhomišene tsa puo tse di nang le dithata tsa mong ka nosi tsa mafapha a diyunivesithi, dintlo-theseletso, bakwadi le baranolodi. Ka nako ya koloni, dipuo tsa bantsho di ne di rutiwa fela jaaka dirutwa kwa dikolong gape di ne di dirisetswa fela go supa maikutlo le go dirisiwa ka nako ya setso; fa Seesimane le Seaforikanse e ne e le dipuo tsa semmuso. Ka jalo, e ne e le dipuo tse

di nang le dithata e bile di laola ikonomi. Mo go lekeng go siamisa tshokelelo ya nako e e fetileng mo dipuong tsa senaga tsa Rephaboliki ya Aforika Borwa, puso e lekile go tsholetsa le go tseweletsa tiriso ya dipuo tsotlhe di le robongwe tsa Bantsho. Molaotheo wa naga ya Aforika borwa (*The Constitution of the Republic of South Africa, 1996*) o dirile kopo ya gore puso, mo go gopoleng hisetori ya go nyelela ga tiriso le maemo a dipuo tsa senaga tsa Aforika Borwa, e tseye dikgato tse di ka dirwang e bile di nepagetse go tsholetsa maemo a dipuo tse. Go ithuta dipuo tsa Aforika go botlhokwa ka ntlha ya tseweletsopele ya setšhaba le setso. Bathobantsho ka iketlo, ba latlhegelwa ke dipuo tsa bona, mme go raya gore ba latlhegelwa ke setso le botho ba bona (Prah, 2007).

Ka inakemo ya ngwaga wa 2019, e le ngwaga wa boditšhabatšhaba wa dipuo tsa senaga (*International Year of Indigenous Languages-IYIL 2019*), o ne wa thankgololwa semmuso ke *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* (UNESCO) ka la 28, Firikgong 2019 (UNESCO, 2019).

Ke gona mo morafe wa boditšhabatšhaba o totobaditseng boineelo jwa ona go tshegetsatsa batho ba senaga mo maitekong a bona a go boloka kitso ya bona le go itumelela ditshwanelo tsa bona.

UNESCO e tlhalosa gore maemo a dipuo tsa senaga mo dikarolong tse dintsi tsa lefatshe a gaufi le go nyelela. Go ya ka (UNESCO, *ibid*), ntlhakgolo e e tsayang karolo mo go nyeleleng ga dipuo tse, ke pholisi ya naga e e tsayang dipuo tse jaaka dipuo ka jalo di tsewa di se botlhokwa go le kalo go na le dipuo tsa bosetšhaba.

Go bua nnete, dipuo tsa Bantsho di sa ntse di le mo maemong a a kwa tlase fa di bapisiwa le puo ya Seesimane le puo ya Seaforikanse. Dipuo tse, di sa ntse di dirisiwa jaaka dirutwa kwa dikolong dingwe le jaaka puo e e dirisiwang fa go rutiwa dirutwa tse dingwe kwa ntle ga dipuo tsa Bantsho ka botsona. Dipuo tse tsa Bantsho ga di tsewe jaaka dipuo tse di nang le dithata e bile di laola ikonomi. Maaforika Borwa a mangwe ka bobona ba thibeleda maemo a dipuo tsa Bantsho di tshwanetseng go a itumelela ka go nna le boitshwaro jo bo sa amogelesegeng mo dipuong tsa Bantsho. Ba sa ntse ba kaya fa dipuo tsa Bantsho di se na mosola e bile di le kwa tlase ka maemo. Malimabe (1990, tsb.2) o lekile go bontsha botlhokwa jwa go ruta bokgoni jwa go ruta go buisa ka Puo ya

Gae pele ga tlhagisothuto ya puo ya bobedi. Malimabe (1990) o tswelela go tlhalosa gore le fa go le jalo, mo mabakeng a mantsi, batsadi ba sa ntse ba tlhotlheletsa bana ba bona go ithuta ka puo ya Seesimane mme e seng ka Puo ya Gae ya bona mo dingwageng tsa ntlha tse tharo tsa bona tsa sekolo. Bothata jo bo etegetswa pele ke ntlha ya gore puo ya Seesimane le fa e le puo ya seeng e tlhophilwe jaaka ona mokgwa fela o le mongwe wa tlhaeletsano.

Kgang ya go tswelletsa le go boloka puo e bonagetse ka morafe wa Mayangna go tswa Bosawas (*rainforest*) kwa Nicaragua ka dingwaga tsa 'ketepedi, ka o ne wa kopa kemedi ya bona go kopa UNESCO go ba thusa ka ba ne ba batla go kwala saetlophedia ka dintlha tsa bona tsa metsi. Ka 2002, UNESCO e ne ya thankgolola lenaneo le le bidiwang *Local and Indigenous Knowledge Systems* (LINKS). E ne e le nako e e maleba ya go simolola porojeke e ntšhwa e e neng ya kwadisa batho ba ba tshotseng kitso ya senaga.

Se se ne se tlaa dira gore LINKS ba kgone go phasalatsa kitso yotlhe e morafe wa Mayangna ba nang le yona ka ditlhapi le dikhudu tsa mo metsing. Buka ya ditsebe di feta makgolo-a-mane-masome-a-matlhano, ya divolumu tse pedi ka dipuo tse pedi e leng (Mayangna le Spanish) e ne ya phasaladiwa ka 2010. E ne e le kgato ya ntlha ya porojeke e tona ya morafe wa Mayangna ya kitso ka tlhago ka kakaretso. UNESCO e thusitse morafe wa Mayangna go boloka kitso, gore e tle e kgone go fetisediwa mo tshikeng e e latelang. E ke e nngwe ya botlhokwa jwa LINKS, e maikaelelo a yona e leng go netefatsa gore go nna le tekatekano mo kitsong ya senaga mo thutong e e tlhomameng le e e sa tlhomamang.

Dintlha tsotlhe tse di tlhagisitsweng fa godimo di bontsha fa mathata a a lebaneng le dipuo tsa senaga a le mantsi. Ka jalo, tlhotlhomiso e, e dumelana le babatlisisi ba ba bonang go le botlhokwa gore tshedimose tso le kitso e nngwe le e nngwe ka ga dipuo tsa senaga, e tshwanetse go rekotiwa ka mokgwa mongwe go thusa go boloka le go tswelletsa dipuo tse gore di se ka tsa nyelela.

2.19 Konosetso

Kgaolo e, e tlhalosa ka moo kgaso e ka nnang le phokelelo e e siameng kgotsa e e sa siamang mo puong. Tshedimosetso e e neetsweng mo kgaolong e, go ya ka batlhotlhomisi ba ba farologaneng e supa fa dipuo, bogolo tsa Bantsho di tswakanngwa le puo ya Seesimane fa go na le go sa tlhaloganyege go go rileng magareng ga babui. Tlhotlhomisi e, e tlaa tsepamisa megopolo mo mefuteng e mebedi ya kgaso e leng; seyalemowa (Motsweding FM) le thelevišene (Mzansi Magic-kanala ya 161) e leng botlhokwa mo go godiseng le go tswelletsa puo ya Setswana, jaaka e le maitlomo le maikaelelo a tlhotlhomisi e. Ntlha ya botlhokwa jwa kgaso e gatelelwa ke (Luhmann, 2000), fa a re kgaso ke sefo, ka gore bontsi jwa tse re di itseng ka setšhaba sa rona, kgotsa ka lefatshe le re nnang mo go lona, re di itse ka thuso ya kgaso (seyalemowa le thelevišene). Kgaolo e, e re alela phate ya ditiori tse di tlaa dirisiwang mo kgaolong ya boraro e le go supa, le go gatelela se batlhotlhomisi ba ba umakilweng mo kgaolong e.

KGAOLO 3

MAREMELO A TIORI

3.1 Matseno

Kgaolo e, e tlhalosa maremelo a tiori a a tlaa dirisiwang mo tlhotlhomisong e. Maremelo a tiori a tlhalosa ditiori tse di nyalanang le tlhotlhomiso e bile di tlhalosa gape gore ke ka ntlha ya eng fa go na le mokhino o o batlang go tswalelwa ke tlhotlhomiso. Kivunja (2018) o bua gore maremelo a tiori ke sebopego se se sobokanyang megopolo le ditiori, tse o di tlhagisang go tswa mo kitsong ya pele e e lekotsweng le go phasaladiwa. Tiori eo, o e tlhamaganya go thusa gore go nne le lemorago la tiori, kgotsa boalo jwa tshetshereganyo ya dinewa le tlhaloso ya bokao jo bo fitlhelwang mo dineweng tsa tlhotlhomiso. Kivunja (ibid) o tswelala ka go tlhalosa gore maremelo a tiori a akaretsa ditiori tse di tlhagiswang ke baitseanape mo lephateng le go rulaganngwang go dira tlhotlhomiso mo go lona. Swanson (2013, tsb. 122) o dumelana le Kivunja (ibid) ka gore maremelo a tiori ke sebopego se se ka tshwarang kgotsa se se ka tshegetsang tiori ya tlhotlhomiso. Go na le ditiori tse di farologaneng tse di tlhagisang ditsela tse di farologaneng tsa go ithuta puo mme go nopotswe le go tlhalosa di le mmalwa fela, tsona di neetsweng fa tlase.

3.2 Maikaelelo le botlhokwa jwa maremelo a tiori

Pele ke tlhalosa gore ditiori tse pedi tse, di amana jang le tlhotlhomiso e, ke bona go le maleba gore ke tlhalose maikaelelo le botlhokwa jwa maremelo a tiori mo tlhotlhomisong ka kakaretso. Neuman (1997) o kaya gore mo gare ga dintlha tse dingwe, maikaelelo le botlhokwa jwa maremelo a tiori ke go neelana ka sebopego se se batlegang mo dineweng. Se thusa go tlhalosa diphitlhelelo tsa go ya ka moo batiori ba bangwe ba bonang ka teng. Neuman (ibid) o tswelala ka go tlhalosa gore maremelo a tiori a thusa mmatlisisi go tliša tomagano magareng ga dintlha tse a di akanyang le tse a di bonang mo dineweng tsa tlhotlhomiso. Go thusa gape ka gore ke eng se mmatlisisi a tshwanetseng go se lebelela mo dineweng go araba dipotso tsa tlhotlhomiso, le go

thusa go totobatsa se mmatlisisi a se kaelang ka diphithlelelo le dikatlanegiso tsa tlhotlhomiso.

Kivunja (2015) o tlhalosa gore botlhokwa jwa maremelo a tiori ke go thusa go bontsha ka moo motlhotlhomisi a tlhaloganyang ka tsenelelo bokao jo bo fitlhelwang mo dineweng.

Dintlha tsotlhe tse di umakilweng fa godimo di botlhokwa mo tlhotlhomisong e ka gore dinewa tse ke di kokoantseng go tswa mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12, barutabana ba ba rutang Setswana Puo ya Gae le mo kgasong (thelevišene le seyalemowa). Tsona ke tse e leng didiriswa tsa go kokoanya dinewa ka di thusitse go arabela gore kgaso e na le phokelelo efe mo puong ya Setswana.

Go na le ditiori tse di farologaneng tse di kaelang ka puo mme tsona ke tiori ya thanolelo-puo, tiori ya dipuodintsi le tiori ya Setso-Seloago ya ga Vygotsky. Ditiori tse, di tla tlhalosiwa ka botlalo fa tlase fa.

3.3 Tiori ya thanolelo-puo

Fang, Zhang, le Sah, (2022), ba tlhalosa fa tiori ya go fetolela puo go e nngwe e tlhalosa gore dipuo di ikaegile ka tse dingwe. Go ya ka tiori e, go dirisiwa mefuta e e farologaneng ya bokgoni jwa puo go leka go tlhaloganya lefatshe kgotsa tikologo e batho ba iphitlhelang ba le mo go yona. Go ya ka (Won-Lee, le Dovchin, 2019), tiori ya thanolelo-dipuo e amogela mefuta e e farologaneng ya dipuo le ditso mme e lebelela didiriswa tsa kagisano, setso le mekgwa e mentsi ya didiriswa jaaka dithotho tse di botlhokwa mo thutong e e akaretsang. Go dirisiwa ga thanolelo-puo mo teng le kwa ntle ga ditheo tsa thuto go sekasekilwe, jaaka go dirilwe ke Cenoz (2017), mo thanolelong-puo ya thuto le thanolelo-puo e e itlhagisang. Go ya ka Fang le Liu (2020), le fa thanolelo-puo e le kgopolo le sediriswa sa thuto le puo, e ile ya ngoka tlhokomelo. Babatlisisi ba bangwe jaaka Wang le Curdt-Christiansen (2018) bona ba kaya gore go nna le mosola ga go dirisa sediriswa se se ntseng jalo mo go ithuteng le go diriseng puo go tlhoka dipatlisiso tse di tswelelang pele.

3.4 Tiori ya dipuodintsi

Go ya ka Ellis (2022) dipuodintsi ke bokgoni jwa go dirisa dipuo tse dintsi go buisana le motho a le mongwe kgotsa setšhaba. Kgopolo ya go dirisa dipuo tse dintsi e ruta ka dintlha tse di amanang le go dirisa dipuo tse dintsi mo tlhaloganyong, mo loagong, mo setsong le mo thutong. E totile go tlhaloganya gore batho ba bona jang, ba dirisa le go boloka dipuodintsi le seabe sa tiriso ya dipuodintsi mo dikarolong tse di farologaneng tsa tirisano ya batho le setšhaba. Cenoz, le Gorter (2011) ba kaya gore go dirisa dipuo tse dintsi go raya go kgona go dirisa dipuo di le tharo kgotsa go feta. Dithuto tse di maleba le go bua dipuo tse pedi gantsi di akaretsa le go bua dipuo tse dintsi, mme bothata jono bo a oketsega fa palo ya dipuo tse di akarediwang e ntse e oketsega. Kgopolo ya go bua dipuo tse dintsi e kaya dikamano tse di raraaneng tse di leng teng fa gare ga puo, go itse dilo, setso le setšhaba. E neela temogo ya gore puo e ithutiwa jang, e dirisiwa jang, le go tsenngwa jang mo matshelong a batho mo maemong a a farologaneng a puo.

- Go ya ka Kramsch (2020), dipuodintsi di kaya batho kgotsa setlhopho sa batho ba ba kgonang go dirisa dipuo tse di fetang pedi go tlhaeletsana, e le ka mokgwa wa go bua kgotsa go kwala. Go ya ka Pertti (1998), Tiori ya dipuodintsi e bua ka go rotloetsa tiriso ya dipuo tse dingwe.

Li (2008, tsb.4) tiragatso e e dirisiwa ke morutabana mmogo le barutwana mo phaposiborutelong gore dipoelothuto di fitlhelelwe. Ntlha e, e dirwa ka go tswakanya le go refosanya Puo ya Gae le dipuo tse dingwe mo kelelong ya thuto. Le fa mo kgaolong ya bobedi ya tlhotlhomiso e, go tlhalositswe ka dipuotswakanyo le dipuothefosano, tiori e, ga e tle go dirisiwa ka gore maikaelelo a tlhotlhomiso e, ke go bona gore kgaso e na le phokelelo e kana kang mo puong ya Setswana Puo ya Gae.

3.5 Tiori ya mo gare ga dithutego (*Interdisciplinary theory*)

Ke tiori e e neelanang ka motheo wa dikakanyo mo puong mmogo le mo go ithuteng dintlha tse di tsewang di le botlhokwa mo gare ga meetlo ya ditso tse di farologaneng. Go ya ka Scarino le Liddicoat (2016), mokgwa wa go ithuta go tlhaeletsana ka puo ya

bobedi, o ka tlhalosiwa jaaka mokgwa o o akaretsang thefosano magareng ga ditsamaiso tsa dipuo mmogo le ditso. Mokgwa o, o dumela go amogela seabe sa go tlhaloganya mmogo bokao ka tsela ya go tlhaeletsana le go ithuta. Mo tlhotlhomisong e, go lebeletswe gore a phokelelo ya puo e e dirisiwang mo kgasong (seyalemowa le thelevišene) e thusa mo go bolokeng, mo kgodisong, mo go somareleng kgotsa mo go digeng le mo go bolaeng puo ya Setswana. Mo tlhotlhomisong e, maikaelelo ke go somarela setso le meetlo ya Setswana ka go dirisa puo e e tlhololo e bile e le e e kannweng. Ka jalo, tiori e, e maleba ka gore phokelelo ya dipuo dingwe le ditso, e koafatsa puo le setso sa Setswana. Le fa tiori e, e le maleba mo tlhotlhomisong e, go dirisitswe tiori ya Setso-Seloago ya ga Vygotsky.

3.6 Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago

Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago e supa tirisano magareng ga dikarolo tsa loago le tsa tiragatso fa go ithutiwa ka puo le ditiro tsa tiragatso Vygotsky (1978). Tiori e, e tlhalosa ka mokgwa o tswelelopele le kgolo ya puo ya ngwana di ikaegileng ka batho ba ba mo dikaganyeditseng. Setšhaba se ka akaretsa batsadi, barutabana, balekane, le batsayakarolo ba bangwe jaaka kgaso (seyalemowa le thelevišene) go ya ka tlhotlhomiso e. Botlhe ba ba umakilweng, ba botlhokwa mo go ithuteng puo ga barutwana. E gatelela gape le botlhokwa jwa kamano magareng ga barutwana le barutabana mo dithulaganyong tsa go ithuta. Mo tlhotlhomisong e, bana o ba ba totilweng ke barutwana ba Mephato ya 11 le 12.

Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago e kaya gore go na le mekgwa e e farologaneng e e ka dirisiwang go thusa ngwana go godisa le go tlhabolola puo ya gagwe. Dikgopolo tsa tiori e, di a nyalelana mo e leng gore ka dinako tse dingwe go nna thata go di kgaoganya. Tsona ke Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi, Tlhatlhologo, Dikamano tsa loago, Mongwe yo o nang le kitso e e anameng, Tsereganyo le Didiriswa tsa setso, tsona di tlhalositswe mo ditemaneng tse di latelang.

3.6.1 Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi

Vygotsky (1978, tsb. 86) o tlhalosa tiori ya gagwe ka sediriswa se a se bitsang Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi. E kaela ka ga sekgala magareng ga maemo a kgolo ya nnete jaaka e kaelwa ke tharabololo ya bothata ka nosi, le maemo a kgolo ya bokgoni jaaka e kaelwa ke go rarabolola bothata ka thuso ya mogolo kgotsa ka tirisano mmogo le ba ba nang le bokgoni jwa go rarabolola bothata. Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi, e e leng motheo le pinagare ya tiori e, e kaya pharologano magareng ga se ngwana a ka se fitlhelang kwa ntle ga thuso mo go rarabololeng bothata, le se a ka se fitlhelang ka thuso ya bagolo, barutabana kgotsa balekane. Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago e lebile dikabelo tse morafe o di dirang mo kgolong ya ngwana Cherry (2018). Tiori e, e kaya gape gore barutwana mo dingwageng tsa bona tsa bonnye ba kgona go ipopela kitso le go oketsa kitso fa ba buisana le ba bangwe.

Nsamenang le Tchombe, (2011, tsb. 183), ba bua fa Vygotsky a dumela gore kgolo ya tlhaloganyo e fitlhelwa ka go ithuta mmogo le ka tirisano mmogo mo go ithuteng ka ditlhopho le ka go nna le seabe mo diporojekeng. Vygotsky o tswelela ka gore kgolo ya puo le tlhagiso ya dikakanyo ke pinagare ya go ithuta. Go ya ka Vygotsky, seabe sa morutabana le balekane ke go tsena mo mmuisanong le morutwana yo o itemogelang mathata, go mo thusa go tlhaloganya bokao le go mo thusa go tokafatsa kutlwisiso eo ka tirisano ya puo. Nsamenang le Tchombe (2011, tsb. 183) ba boa gape ba tlhalosa gore ntlha e tona, e tiori ya ga Vygotsky e kaelang ka ga yona ke karolo ya tlhotlheletsano -boago. Kakanyo ya ga Vygotsky ya Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi e tlhalosiwa gape ke Shabani (2016), mo a netefatsang gore tiori e, e lebile dintlha tse di golaganyang morutwana go kgona go dira tiro a ikemetse ka boena. E leba gape le ka thuso e a e fitlhelang mo go mongwe yo o nang le bokgoni le kitso e e anameng mme a ba kaela mo go tlhaloganyeng boemo jo bontšhwa.

Tiori ya Setso-Seloago e tlhalosa fa morutwana yo o leng mo Kgaolong ya Tlhabololo e e Gaufi ka tekanyetso a ka dira tiro ka boena. Ka ntlha ya gore o mo moleng o o mo molelwane, ga a ise a fitlhe mo kgatong ya kgolo ya kakanyo e e ka mo kgontshang go dira tiro e a e neetsweng ka nosi. Morutwana yo, jaaka Vygotsky a mo tlhalosa e le maithutwane kgotsa setlabošwane, o tlhoka thuso go tswa mo bathong ba ba nang le kitso e e kwa godimo (barutabana kgotsa barutwana ba bangwe) go dira tiro eo ka

nonofo. O kaya fa morutwana yo, a ka thusiwa ka go dirisa ditogamaano le dithekeniki tsa thuto jaaka go neelwa dipotso, ditirwana le ditshwantsho go mo kgontsha go ithuta botoka. Go ya ka Nsamenang le Tchombe (2011, tsb. 185), dikamano tsa setšhaba di dumela gore kitso e fitlhelwa le go agiwa fa motho a nna le dikamano mo ditirong tsa setšhaba le ba bangwe go thusana go rwala mathata mmogo. Mo tlhotlhomisong e, go lebeleletswe gore bagasi ba seyalemowa sa Motsweding FM jaaka e le seteišene sa Bosetšhaba sa naga ya Aforika Borwa, se se dirisang puo ya Setswana, se ka thusa barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba mo kगतong e, ya go tlhoka go thusiwa. Badiragatsi ba ba diragatsang mo diterameng tse go nang le puo ya Setswana mo thelevišeneng, le bona ba ka thusa barutwana ba, jaaka badiragatsi le bagasi ba tsewa jaaka baitseanape ba puo ya Setswana.

3.6.2 Tlhatlhologo

Tlhatlhologo ke mekgwa ya go ruta, sekao; go botsa dipotso le ditshwantsho, tse di ka kgontshang morutwana go ithuta botoka. Ka jalo, Vygotsky o leba ngwana, yo mo tlhotlhomisong e, e leng morutwana wa Mephato ya 11 le 12, yo o bonang kitso le bokgoni ka thuso ya ba ba setseng ba na le kitso le bokgoni jo bo botoka ba dirisa tlhatlhologo. Bokgoni jo re buang ka jona mo tlhotlhomisong e, ke puo ya Setswana e e tlhololo, e e sa pekanngwang le dipuo tse dingwe. Le fa go ntse jalo, bokgoni jwa go ithuta bo ikaegile ka seabe sa go ruta sa motho yo o nang le bokgoni. Tlhatlhologo e akaretsa go ruta ka dilo tse di fetang fela selekanyo se morutwana a ka kgonang go ithuta ka sona a le nosi. Ka jalo, go dirisa mokgwa o wa tlhatlhologo, go akaretsa go neela morutwana dikakantsho kgotsa matshwao, gore morutwana a kgone go rarabolola bothata ka tsela e e botoka.

Mo tlhotlhomisong e, go dirisitswe mokgwa o, ka go neela barutwana ba Mephato ya 11 le 12, go dira tirwana e mo go yona ba neng ba tshwanetse go reetsa kgatiso e e gatisitsweng go tswa mo kanaleng nngwe mo seyalemoweng sa Motsweding FM mme ba kwale mafoko a e seng a Setswana se se kannweng le puo e e tswakantsweng e e dirisitsweng ke bagasi. Barutwana ba ne ba neelwa tirwana ya go reetsa kgatiso go tswa mo lenaneong la 'Sekhutlhwana sa dithuto' le go bogela kgatiso ya terama ya 'The Queen' mo Kanaleng ya 161 Mzansi magic mme morago ba kwale mafoko a e seng a Setswana se se tlhololo le puo e e tswakantsweng e e dirisitsweng ke modiragatsi yo o

buang puo ya Setswana. Go reetsa kgatiso mo seyalemoweng le go bogela kgatiso ya terama ke tsona dikakantsho le matshwao a morutabana a a dirisitseng, go thusa barutwana gore ba kgone go rarabolola bothata ka tsela e e botoka. Morutabana o ne a ba neela taelo gore ba kwale mafoko a e seng a Setswana se se kannweng le puo e e tswakantsweng e bagasi le badiragatsi ba e dirisitseng.

Go ya ka Polly, Allman, Casto, le Norwood (2017), mokgwa ono wa go ruta o thusa morutwana fa a ntse a ithuta bokgoni kgotsa kgopolo e ntšhwa, ka maikaelelo a magolo a gore morutwana a kgone go itshedisa. Go tswa mo tioring ya ga Vygotsky, mo tiragatsong, e akaretsa go ruta ka dintlha tse di fetang fela selekanyo se morutwana a ka kgonang go ithuta ka nosi ka sona.

3.6.3 Dikamano tsa loago

Go ithuta gantsi ke tiro e barutabana ba dumelang gore e diragala gantsi mo dikolong le mo diphaposiborutelong. Re a itse gore go ithuta go gontsi gape go diragala kwa ntle ga dikolo, sekai; kwa gae, mo lebaleng la metshameko le kwa mafelong a go rekisetswang dijo mo go ona, mo inthaneteng, go neela a le mmalwa fela. Didiriswa tse morutwana a amanang le tsona mo tikologong ya gagwe (phaposiborutelo kgotsa sekolo) tse di mo thusang go godisa kakanyo mo puong ya Setswana, ke barutabana (ba ba rutang Setswana Puo ya Gae), barutwana ba bangwe le seyalemowa le thelevišene jaaka didiriswa tsa tlhaeletsano le batsadi fa ba bua le bana kwa gae. Jaaka go kailwe mo kgaolong ya ntlha (leba karolo ya Motlhodi) gore ntlha e, ke yona e e tlhotlheleditseng tlhotlhomiso e, go bona gore matsapa di ka bo di a tsaya kae.

Le fa go le jalo, go ithuta go ka nna ga nna ga nakwana, e leng go go sa rulaganngwang, go ka nna ga semmuso, e leng selo se se ikaeletsweng, mme dikolo le diphaposiborutelo di amega thata le mokgwa wa bobedi e leng wa semmuso. Ka ntlha ya seno, barutabana ba amanya go ithuta le se se mo kharikhulamong le go atlega mo dithutong. Kwa dikolong, tlhaeletsano le ba bangwe e diragala thata mo phaposiborutelong, ka jalo, morutabana o tshwanetse a rotloetse tirisano mmogo ya barutwana mo phaposiborutelong, mo barutwana ba ka simololang go botsa morutabana dipotso le morutabana a ka ba botsang dipotso.

Vygotsky o tswelala ka gore kitso e agiwa fa motho a tsaya karolo mo ditirwaneng tsa setšhaba le ba bangwe mo go rwaleng mathata mmogo. Tiori ya ga Vygotsky e tlhalosa ka mo go ithuta e leng mokgwa o morutwana a agang kitso le dikgopolo tse dintšhwa tse di ikaegileng mo kitsong ya jaanong kgotsa e e fetileng. Ntlha e, e amana le tlhotlhomiso e, ka gore morutwana wa Mephato ya 11 le 12 a ka kgona go aga kitso le dikgopolo tse dintšhwa mo puong e a e utlwileng mo morutabaneng, mo balekaneng, mo batsading, mo seyalemoweng le mo thelevišeneng. Sekao, fa morutwana a neetswe tiro gongwe ya go kwala tlhamo ka sethogo se se rileng, mme a utlwile lefoko kgotsa lereo lengwe mo bathong ba a tlhaeletsanang le bona mo nakong e e fetileng, a ka kgona go dirisa lefoko leo go aga kitso kgotsa kgopolo e a nang le yona go mo thusa go dirisa lefoko leo ka nepagalo fa a kwala tlhamo ya gagwe.

Tlhotlhomiso e, e lebile go rarabolola mathata a barutwana ba itemogelang ona mo puong ya Setswana go totilwe phokelelo e kgaso (seyalemowa le thelevišene) di nang le yona mo go godiseng kgotsa mo go senyeng puo. Go reetsa dikgatiso tse di gatisitsweng go tswa mo seyalemoweng le mo thelevišeneng ke mokgwa mongwe wa dikamano tsa loago mo barutwana ba neng ba tshwanetse go kwala mafoko a ba a reeditse go tswa mo puong e bagasi le badiragatsi ba e buang. Le fa maikaelelo e ne e le go nopola puo e e tswakantsweng, go na le mafoko mangwe a mantšhwa a barutwana ba ithutileng ona.

Tiori ya ga Vygotsky e amana gape le tlhotlhomiso e ka gore e bua ka tirisanommogo magareng ga batho go fitlhelela maikaelelo a a rileng. Barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba tlaa dirisana mmogo mo phaposiborutelong, le go ikaega mo bokgoning le mo kitsong ya barutabana mo puong ya Setswana jaaka serutwa, go fitlhelela maikaelelo a bona. Maikaelelo a, ke go tthaloganya le go dirisa puo ya Setswana e e kannweng. Tshedimosetso e barutwana ba e fitlhelang mo kgasong, mo barutabaneng le mo barutwaneng ba bangwe, e ka ba thusa gore ba kgone go akanya botoka le go bona mabaka ka leitlho le le farologaneng fa barutwana ba dirisana mmogo mo phaposing. Go refosana dikakanyo go dira gore morutwana a akanye ka tsenelelo e bile a nne le boitlhamedi.

Tikologo (phaposiborutelo) e barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba iphitlhelang ba le mo go yona, ba ka kgona go ithuta go tswa mo barutwaneng ba bangwe ka go tlhaeletsana le go refosana dikakanyo go fitlhela boleng jwa setso sa bona. Se, se bontsha fa puo e

le sediriswa se se botlhokwa mo setšhabeng, ka e neelana ka didiriswa tsa go aga puo tsa go akanya. Ka go rialo, e neelana ka didiriswa tsa go aga tse di ba thusang go akanya mme, fa ngwana a gola, puo e fetoga go nna sediriswa se se botlhokwa thata sa go ithuta.

Go ya ka Cherry (2018), tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seleago e tlhalosa ntlha ya gore bokgoni jwa puo ya morutwana bo gola le go tokafala fa a tlhaeletsana le ba bangwe.

3.6.4 Mongwe yo o nang le kitso e e anameng

Motho kgotsa setheo se se nang le kitso kgotsa bokgoni jo bo kwa godimo go feta morutwana, e ka nna morutabana, morutwana ka wena mo phaposiborutelong, batsadi, morafe kgotsa thekenoloji nngwe. Motho yo o kitsontsi o botlhokwa thata mo go kaeleng morutwana mo Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi ka go mo thusa, kgotsa go dirisana le ena. Barutabana jaaka batho ba ba nang le kitso e e oketsegileng mo tikologong ya thuto, barutabana gantsi ba tlhagisa dikakanyo tse dintšhwa, go neela kaelo le go neela tshegetso. Ba dira gore thuto ya bona e dumelane le dintlha tse barutwana ba di tlhokang, ba lemoga gore ba tlhaloganya dintlha go le kana kang mme ba ba rotloetsa gore ba fitlhelele kitso e e oketsegileng, fa ba thusiwa ka tsela e e tshwanetseng. Dintlha tse, di supa fa seabe sa morutabana se le botlhokwa thata mo Kgaolong ya Tlhabololo e e Gaufi ya ga Vygotsky. Go ya ka Scarino le ba bangwe (2016), go ithuta go diragala ka go dirisana le batho ba bangwe ba ba nang le kitso. E akaretsa thulaganyo ya go dirisana mmogo ka puo, mmogo le ditsamaiso tse dingwe tsa loago le didiriswa tsa setso. Barutabana jaaka e le bona ba ba nang le kitso le tshedimose tso e e gaisang ya barutwana mo phaposiborutelong, ba ka kgona go tokafatsa puo ya barutwana.

Ka jalo Vygotsky o leba ngwana e le morutwana yo o ithutang kitso le bokgoni ka thuso ya batho ba ba setseng ba na le kitso le bokgoni jo bo ntseng jalo ba dirisa tlhatlhologo. Vygotsky o gatelela gape botlhokwa jwa tirisano ya balekane mo thulaganyong ya go ithuta. Go ithuta ka tirisano mmogo go rarabolola mathata kgotsa go wetsa ditiro, go ka thusa mo go tlhabololeng tlhaloganyo ka go dira gore batho ba nne le dikgopolo tse di farologaneng le go nna le bokgoni jo bo farologaneng. Le fa go ntse jalo, bokgoni jwa go ithuta bo ikaegile ka seabe sa go ruta sa motho yo o nang le bokgoni. Tlhotlhomiso e, e lebile gape bagasi mo seyalemoweng sa Motswedding FM ba ba gasang lenaneo la

'Sekhuthlwana sa dithuto' le badiragatsi ba ba buang Setswana mo kanaleng ya 161 mo motshamekong wa 'The Queen' mo thelevišeneng e le baitseanape ba puo ba ba ka kgonang go thusa barutwana ba Mephato ya 11 le 12 go tokafatsa le go godisa puo ya bona.

Kgaso jaaka sediriswa sa tlhaeletsano e ka tsweletsa kgotsa e ka bolaya puo. Go lebilwe phokelelo e kgaso (seyalemowa le thelevišene) jaaka sediriswa se se golaganyang morafe e nang le yona mo puong ya Setswana. Jaaka go tlhalositswe mo kgaolong e, tiori ya Setso-Seleago ya ga Vygotsky, e tswelela go bua gore morafe o na le seabe mo go thuseng ngwana (barutwana wa Mephato ya 11 le 12) go aga le go godisa puo (Setswana Puo ya Gae) ya gagwe ka gona.

3.6.5 Didiriswa tsa setso le Tsereganyo

Vygotsky o simolotse kgopolo ya didirisiwa tsa setso, go akaretsa didirisiwa tse di ka kgomiwang/angwang le didirisiwa tsa matshwao jaaka puo le dithulaganyo tsa dipalo. Didirisiwa tseno di thusa batho go nna le kamano le tikologo e ba leng mo go yona, mme seo se dira gore ba kgone go tlhaloganya dintlha ka botlalo. Vygotsky o lemogile gape botlhokwa jwa tiriso ya didirisiwa tsa setso mo temogong. Go ya ka Wertsch, le Rupert (2011), didirisiwa tsa setso mo temogong di ka kaya sediriswa sengwe le sengwe se se tshegetsang tlhaeletsano. Sekao, seyalemowa le thelevišene ke dingwe tsa didirisiwa tsa setso mo gare ga tse dingwe tse di leng teng go rarabolola mathata a a ka nnang teng a puo le go ithuta. Seyalemowa le thelevišene ke didirisiwa tsa setso ka gore mo malatsing a gompiano go na le mananeo mo seyalemoweng le thelevišeneng a a rutang bana ka dinaane, dinoolwane le dithamalakwane tse e leng ditlhangwa tsa setso.

Mo mabakeng a mangwe o fitlhela mananeo mangwe a dira dipotsotherisano le baitseanape ba kitso ya setso le meetlo ya Setswana, maikaelelo e le gona go thusa gore setso le puo ya Setswana di se ka tsa nyelela. Ka jalo, di tsere maemo a bagodi ba ba neng ba tlhabela bana dinaane fa isong, maitsiboa ka nako ya maitiso e le go ruta bana ka ga setso le khumo ya puo ya bona. Seyalemowa le thelevišene ke ka moo di bidiwang

didiriswa tsa setso ka gore di thusa go somarela puo le setso sa morafe wa Batswana jaaka tlhotlhomiso e, e totile puo ya Setswana.

Fa go ntse jalo, barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba totilweng mo tlhotlhomisong e, ba ka dirisa didiriswa tse tsa setso go ba thusa go tshegetsa go ithuta, go itse le go tlhabolola puo ya bona ya Setswana. Vygotsky (1978) o dumela gore kitso e tlhamiwa fa motho a nna le seabe mo setšhabeng ka go dirisana le ba bangwe le go dira ditiro tse ba di abelanang go rarabolola mathata. Seabe sa seyalemowa le thelevišene mo setšhabeng sa Batswana ka kakaretso le mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba ba lebilweng mo tlhotlhomisong e, ke go ba thusa go rarabolola matsapa a ba itemogelang ona mo puong ya Setswana ka go dirisana mmogo le barutabana, batsadi, balekane le setšhaba ka kakaretso. Kana morafe o o sa somareleng puo ya ona, o a nyelela.

Go reetsa mananeo a seyalemowa go thusa barutwana go tokafatsa bokgoni jwa bona jwa go reetsa le go tlhaloganya. Go dira gore ba kgone go bua ka tsela e e farologaneng, go dirisa medumo e e farologaneng le mekgwa e e farologaneng ya puisano, mme seo se thusa gore puo e tswelletswe. Thelevišene e kopanya dintlha tse di bonwang le tse di utlwiwang, e dira gore go nne le mekgwa e e farologaneng ya go ithuta. Go dirisa ditshwantsho le tshedimosetso ya metswedi ya tshedimosetso go thusa go nonotsha dikgopolo le go dira gore go ithuta go nne le botshelo.

Mo tlhotlhomisong e, tiriso ya didiriswa tsa setso tse pedi tse, ke mokgwa mongwe wa go tsereganya ka ntlha ya gore barutwana ba Mephato ya 11 e 12 ba reeditse dikgatiso go tswa mo seyalemoweng mme ba nopola mafoko a e seng a Setswana se se tlhololo le puo e e tswakantsweng e e dirisitsweng moo dikgatisong tse. Go reetsa le go bogela badiragatsi mo thelevišeneng ke mokgwa mongwe wa tsereganyo o o thusang barutwana go ithuta, go godisa le go tokafatsa puo ya barutwana. Go buisana le ba bangwe go rotloetsa go akanya le go tlhaloganya dintlha ka tsela e e tseneletseng, go dira gore barutwana ba lemoge tsela e ba akanyang ka yona. Ka go tlotla le go akanya ka maitemogelo a bona a go ithuta, barutwana ba kgona go tlhaloganya le go dirisa maano a go ithuta. Tsereganyo jaaka sediriswa sa go ithuta, e akaretsa kaelo le tshegetso e e tlamelwang ke ba ba nang le kitso e e anameng, ba dirisa didiriswa tsa setso, le go tlhola tikologo e e tshegetsang, e e rotloetsang tlhabololo ya tlhaloganyo. Mokgwa ono o

lemoga botlhokwa jwa dikamano tsa loago, tirisano mmogo le go tsenngwa ga didiriswa tsa setso mo thulaganyong ya go ithuta.

3.7 Konosetso

Kgaolo e, e ne e tlhalosa ka moo maremelo a tiori a leng botlhokwa ka teng mo tlhotlhomisong nngwe le nngwe jaaka e le leitlho le o bonang tlhotlhomiso ka lona. Mo kgaolong e, go neetswe tshekatsheko e e tseneletseng ya tiori e e tlhalosang botlhokwa jwa puo mo thutong. Tiori ya Setso-Seleago ya ga Vygotsky e santse e na le tshusumetso mo go tthaloganyeng kgolo ya kakanyo le gore tikokologo e ngwana a iphitlhelang a le mo go yona e botlhokwa jang mo go ithuteng ga gagwe.

Kgaolo e e latelang e tlaa go kaela ka ga Mmeo wa Tlhotlhomiso, Moralo wa Tlhotlhomiso le Kokoanyo ya dinewana.

KGAOLO 4

MMEO LE MORALO WA TLHOTLHOMISO LE KOKOANYO YA DINEWA

4.1 Matseno

Moralo wa tlhotlhomiso, mmeo le kokoanyo ya dinewa di tthalosiwa mo kgaolong e. Meralo e mebedi ya tlhotlhomiso e leng; khwalitatifi le khwanthitatifi le yona e a tthalosiwa. Kgaolo e gape, e tlhagisa ka moo dinewa di kokoantsweng ka teng go dirisitswe, dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe, dipotsolotso, tepo ya mo phaposiborutelong le kutlokgatiso ka nako ya tepo. Go ya ka Meso (2016, tsb.30), mmeo wa tlhotlhomiso ke mekgwa e e farologaneng, merero, le tharabololo e e dirisiwang mo dipatlisisong mme e tsenyeletsa mekgwa e e farologaneng eo mmatlisisi a e salang morago go dira patlisiso.

4.2 Moraló wa tlhotlhomiso

Moralo wa tlhotlhomiso o na le ditiro tse pedi tsa konokono. Ya ntlha e amana le go lemoga kgotsa go tthabolola mekgwa le dithulaganyo tsa tsamaiso tse di tlhokegang fa go dirwa tlhotlhomiso. Tiro ya bobedi e gatelela botlhokwa jwa boleng, jwa mekgwa eno go tlhomamisa gore e a dira, e tlhomame e bile e nepagetse. Tiro ya konokono ya moralo wa tlhotlhomiso ke go tthalosa gore mmatlisisi o tlaa bona jang dikarabo tsa dipotso tsa gago tsa patlisiso. Go tlhophá moralo wa patlisiso o o maleba go botlhokwa mo go thuseng mmatlisisi go fitlhelela diphithhelelo tse di siamemg, dipapiso le bokhutlo jo bo maleba. Kerlinger, Lee, le Bhaanthumnavin (2000) ena o kaya gore moralo wa tlhotlhomiso ke thulaganyo, popego le leano la tlhotlhomiso le le diretsweng go bona dikarabo tsa dipotso kgotsa mathata a tlhotlhomiso. Paakanyo ke thulaganyo e e feletseng ya tlhotlhomiso. Ka jalo, ke dirisitse mokgwa wa ponagalo wa khwalitatifi go tlhotlhomisa gore kgaso (seyalemowa le thelevišene) e na le phokelelo efe mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae ba Mephato ya 11 le 12, mo phaposiborutelong.

Kerlinger (ibid) o tswela ka go tshala gore paakanyo e akaretsa kakgelo ya se mmatlisisi a tlaa se dirang go simolola ka go kwala dikakanyo le ditlamorago tsa tsona go fitlha ka go sekaseka dintlha tsa bofelo. Ka tshotlhomiso, o itseela tshwetso mme o bo o bolelela ba bangwe ditshwetso tsa gago malebana le gore o ikaelela go dirisa moralo wa tshotlhomiso ofe, gore o tlaa kokoanya tshedimose tso jang mo bathong ba o ba botsolotsang dipotso. E tswela gape le ka gore o tlaa tlhopho jang batho ba o ba botsolotsang dipotso, gore tshedimose tso e o tlaa e kokoanyang, e tlaa sekasekiwa jang le gore o tlaa itsise ba bangwe jang ka se o se fitlheletseng. Mo tswela kwa pele, o tlaa tshwanelwa ke go tshala ka botlalo mo thulaganyong ya motlhodi wa tshotlhomiso le mabaka a tshwetso nngwe le nngwe e e laolang dikarabo tsa gore o tlaa dira tshotlhomiso eo jang.

Go ya ka Pandey le Pandey (2015, tsb.18-20), moralo wa patlisiso ke kgato kgotsa lenaneo la tshotlhomiso e e dirisiwang jaaka kaelo mo go kokoanyeng le go sekaseka tshedimose tso. Pandey le Pandey (ibid) ba tswela ka go tshala gore moralo wa tshotlhomiso o na le tshotlhetso e e botlhokwa mo go tlhomamiseng gore dipholo tse di fitlheletsweng di a ikanyega, e bile e tlamelana ka motheo o o tiileng wa tshotlhomiso yotlhe. Faryadi (2019, tsb.770), ena o tshala moralo wa patlisiso; o laola mofuta wa dinewa o o tshwanetseng go kokoangwa, mekgwa le mokgwa o o tshwanetseng go dirisiwa, le gore o tlaa sekaseka jang tshedimose tso go araba dipotso tsa tshotlhomiso kgotsa maikaelelo a tshotlhomiso.

4.3 Mmeo wa tshotlhomiso

Go le gantsi go farologangwa mekgwa e meraro ya konokono ya go dira ditshotlhomiso, e leng mokgwa wa khwalitatifi, mokgwa o o tswakantsweng (khwalitatifi le khwantitatifi) le mokgwa wa khwantitatifi. Sebopego sa tshotlhomiso se laola tlhopho ya moralo wa tshotlhomiso le popego ya patlisiso. Fa tlase fano go tshalositswe mekgwa e e farologaneng ya go kokoanya dinewa.

4.3.1 Mekgwa e e tswakantsweng

Braun le Clark (2006, tsb.59) ba tlhalosa tlhotlhomiso ya mekgwa e e tswakantsweng jaaka thulaganyo ya patlisiso fa babatlisisi ba kopanya mokgwa wa khwantitatifi wa go kokoanya le go sekaseka dinewa le mokgwa wa khwalitatifi wa go kokoanya le go sekaseka dinewa go tlhaloganya pharela ya patlisiso. Go ya ka Zohrabi (2013, tsb.254), mekgwa e e farologaneng ya go kokoanya tshedimosetso, e a tshegetsana mme e dira gore tshedimosetso e nne le boammaaruri le gore e ikanyege. Go ya ka Rule le John, (2011, tsb.61), mokgwa o o kopantsweng o setse o itsege thata mo dipatlisong, ba kaya gore mokgwa ono o mosola, o a gola e bile o tswela pele mo dingwaong tse dišwa tse di kopaneng. Mutangadura, Mann le Odendaal (2018) ba senola fa go dirisa mekgwa ya khwalitatifi le ya khwantitatifi go le mosola fa mekgwa e, e dirisiwa ka nepo. Babatlisisi ba tlhalosa gore go dirisa mekgwa e mebedi e mo patlisisong, go thusa ka go bipa makoa a mofuta o mongwe. Le fa babatlisisi ba tlhalositse botlhokwa jwa go dirisa mekgwa e e kopantsweng ya patlisiso, tlhotlhomiso e, ke ya khwalitatifi ka gone e lepa batsayakarolo go ikaegile ka maemo a a tlwaelegileng a mo phaposiborutelong a mo go ona go dirisanwang ka tsela ya tlholego e leng lefelo la bona la tlholego.

4.3.2 Mokgwa wa khwantitatifi

Crocker (2009) o tlhalosa mokgwa wa khwantitatifi o gatelela botlhokwa jwa go lekanya dipholo mme ga o neelane ka boteng jo bo tseneletseng jo bo tlhokegang ka setlhogo. Mmatlisisi o batla go lekalekanya le go sekaseka dikgopolo tse di rileng ka nepo, jaaka dipatlisiso le dipotsolotso. Dinewa di tlhagisiwa ka dipalo le dipalopalo, mme patlisiso e leka go netefatsa dinewa ka tsela ya bosaense.

Maikaelelo ke go kgaoganya dikarolo, go di bala le go dira dikao tsa dipalopalo go leka go tlhalosa se se lebilweng mme mmatlisisi a itse sentle go sa le gale se a se lebeleletseng. Rule le John (2011) ba kaya fa maikaelelo a tlhotlhomiso ya khwantitatifi e le go fitlhelela dipolelo tsa dintlha tse di tlhomameng, go fopholetsa, go akaretsa le go dira dipolelo tse di tshwanang le molao wa lefatshe lotlhe.

Mo tlotlhomisong ya khwantitatifi, jaaka (Kumar, 2015) a tlhalosa, go tlhokega gore go dirwe dipatlisiso tse di rulagantsweng, tse di gagametseng, tse di tlhomameng le tse di tlhomamisitsweng go sa le gale gore tshedimosetso e e bonweng e dirisiwe ka tsela e e tlhomameng. Go ya ka (Kumar, 2015, tsb.103) mekgwa ya go dira tlotlhomiso ya khwantitatifi, e kgethegile, e rulagantswe sentle, e tlhatlhobilwe gore a e na le bonnete e bile e a ikanyega, le gore e ka tlhalosiwa ka tlamalalo le go lemogiwa. Mekgwa wa go dira tlotlhomiso ya khwantitatifi, o tlhalosa ka tshwanelo pharologano fa gare ga meralo ya tlotlhomiso le mekgwa ya go kokoanya dinewa. Kumar, (ibid) o tswelela ka go tlhalosa gore mo tlotlhomisong ya khwantitatifi go neelwa tshedimosetso e ntsi ka ga moralo wa tlotlhomiso, go dirwa dipatlisiso tse dingwe go totobatsa le go netefatsa gore di a dirwa.

4.3.3 Mokgwa wa Khwalitatifi

Blanche, Durheim le Painter (2006) ba tlhalosa gore mo tlotlhomisong ya mokgwa wa khwalitatifi, babatlisisi ba batla go tlhaloganya maikutlo, maitemogelo, maemo a loago kgotsa ditiragalo tse di diregang mo lefatsheng la mmatota. Go ya ka (Makgai, 2015) mokgwa wa khwalitatifi o ikaelela go dira gore batho ba kgone go tlhaloganya ka tsenelelo boitshwaro jwa bone sentle le mabaka a a dirang gore ba itshware jalo. Kumar (2015) ena o kaya gore bogolo jwa ditekanyetso tsa tlotlhomiso, mekgwa le dithulaganyo tsa go kokoanya tshedimosetso, gantsi di a fetofetoga. Ka jalo, bontsi jwa dipaakanyetso tsa khwalitatifi ga di a rulagangwa e bile ga di latelane. Babbie le Mouton (2001, tsb.161) ba tlhalosa fa tlotlhomiso ya mokgwa wa khwalitatifi e le mokgwa o o tlhalosang le go sekaseka go dira ga mananeo go ikaegile ka tikologo ya tlholego, o tlhoma mogopolo mo thulaganyong ya go a diragatsa.

Go ya ka Creswell le Clark (2011) mokgwa wa khwalitatifi ke mokgwa wa go dira tlotlhomiso moo tsharololo ya dinewa e dirisetswang go ithuta ka se batsayakarolo ba se kayang mabapi le bothata jwa patlisiso ka go neela dipaterone kgotsa merero. Maikaelelo matona mo tlotlhomisong e, ke go tlhotlhomisa phokelelo ya kgaso mo go ruteng le go ithuteng Setswana Puo Gae mo Mephatong ya 11 le 12, go dirisitswe tikologo ya tlhago e leng phaposiborutelo le maitemogelo a batsayakarolo (barutabana le barutwana) ba nang le ona ka puo ya Setswana.

Lowe (2007, tsb.14) o tthalosa gore mokgwa wa tlhotlhomiso wa khwalitatifi o sekaseka tsela e batho ba itshwarang ka yona mo tikologong ya tlholego mme ga go na taolo epe ka maemo ao. Lowe, ibid, o tlaleletsa ka gore mokgwa wa khwalitatifi o amanngwa le mokgwa wa tlhago wa go sekaseka ka tsenelelo, o tlhagisa dintlha tse mmatlisisi a di kwalang fa a le mo lefelong la tlhotlhomiso, dipotsolotso tse di sa rulaganngwang, tepo, mme e ikaegile ka dinewa tsa kanelo. Nngwe ya dintlha tse di tlhaolang tlhotlhomiso ya khwalitatifi ke go latela kgopolo ya gore batsayakarolo ba a dumelana, e leng se se dirang gore mmatlisisi, a leke ka natla go batla gore batsayakarolo ba dumelane le tsela e a tlhalosang dintlha ka yona, e a tlhalosang maemo, maitemogelo, tsela e a lebang dintlha ka yona le ditshwetso tse o di tsayang. Tlhotlhomiso e, ka jalo, e lebile ka mokgwa o kgaso (seyalemowa le thelevišene) di nang le phokelelo ka moo Setswana se rutiwang le go ithuta ka gona mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12.

Maikaelelo a tlhotlhomiso e, gape ke go bona gore kgaso e ka dirisiwa jang go tokafatsa puo ya Setswana mo go ruteng le go ithuteng ka kakaretso. Mo tlhotlhomisong e, go dirisitswe mokgwa wa merero le dikgopolo tsa tiori ya ga Vygotsky, go tsharolola dinewa go fitlhelela maikaelelo a tlhotlhomiso e, le go araba dipotso tse di boditsweng mo tlhotlhomisong. E nngwe ya dipotso tse di boditsweng mo tlhotlhomisong e, ke gore 'kgaso e na le phokeleleo efe mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae?' Tlhotlhomiso e, e dirisitse mokgwa wa khwalitatifi go ya ka tlhaloso e e neetsweng.

Le fa gona go dirisitswe mokgwa wa khwalitatifi, go akaretsa batsayakarolo ba le 148 le go dirisa diphesente go tsharolola dinewa, go dira gore go nne le dintlha tsa mokgwa wa khwantitatifi. Le fa go ntse jalo, dintlha tseno ka botsona fela, ga di reye gore tlhotlhomiso e tshwanetse go nna ya khwantitatifi. Mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi, bogolo jwa ngotelo e kgolo le tiriso ya dipalopalo kgotsa diphesente, di sa ntse di ka dirisiwa go tokafatsa go tlhaloganya mekgwa kgotsa ditlwaelo ntle le go fetola tsepamo ya mokgwa wa khwalitatifi.

Go sa kgathalesege gore go dirisitswe diphesente le palo e kgolwane ya batsayakarolo, maikaelelo a tlhotlhomiso e, e sa ntse e le go tsepamisa mogopolo mo go tlhaloseng tsela e batho ba ikutlwang ka yona. Dikarolo tsa khwantitatifi, jaaka diphesente, di dirisitswe go nna didiriswa tse di tshegetsang go tlhagisa diphitlhelelo, fela ga di fetole motheo wa tlhotlhomiso e, e leng go batlisisa le go tlhalosa bokao, pono le maitemogelo a

batsayakarolo. Go dirisa diphesente mo ntlheng eno ke fela tsela ya go sobokanya kgotsa go bontsha diphitlhelelo.

Creswell le Clark (2011) ba tswela ka go tlhalosa gore le fa mmatlisisi a dirisa mokgwa wa khwalitatifi, go na le mofuta e metlhano e e farologaneng, e e welang mo mokgweng o wa khwalitatifi. Mmatlisisi o tshwanetse go tlhopha mo go yona gore ena o tlele go dirisa ofe mo tlhotlhomisong ya gagwe, mme yona ke e e latelang; mofuta wa kanelo, mofuta wa ponalo, mofuta wa kgopolo ya motheo/e e theilweng, mofuta wa patlisiso ya thadisa-semorafe le mofuta wa thutopatlisiso mme yona e tlaa tlhalosiwa ka botlalo fa tlase.

4.3.3.1 Mokgwa wa kanelo

Go ya ka Lightfoot le Daiute (2004), dipatlisiso tsa mokgwa wa kanelo di theilwe mo dintlheng tse di farologaneng tsa loago le tsa botho. Chase (2005) o kaya fa kanelo e ka nna lereo le le abetsweng temana nngwe le nngwe kgotsa puo, kgotsa bokao bo bo dirisiwang mo maemong a mokgwa wa dipatlisiso mo patlisisong ya khwalitatifi. Jaaka Pinnegar le Daynes (2007) ba akanya, kanelo e simolola ka maitemogelo a a tlhalosiwang mo dikgang tse batho ba di buang le tse ba di bolelelwang. Mekgwa ya go dira patlisiso eno e akaretsa go tsepamisa mogopolo mo go ithuteng motho a le mongwe kgotsa ba le babedi, go kokoanya tshedimosetso ka go kokoanya dikgang tsa bona, go bega maitemogelo a motho a le mongwe, le go baya bokao jwa maitemogelo ao ka tatelano. Tatelano e ya ditiragalo e thusa mmuisi go bopa setshwantsho mo kakanyong, le go itumelela maitemogelo a motho yoo.

Dipatlisiso tsa mokgwa wa kanelo di mosola thata mo diporojekeng tsa dipatlisiso tsa go batla, tse di batlang go dira ka maitemogelo le ditsamaiso tsa go dira bokao jwa batho ba ba farologaneng kgotsa ditlhopha, ka mekgwa e e ntseng jalo e dirisiwa mo ditlhopheng tse di farologaneng tsa saense ya loago, go akaretsa thuto. Dipatlisiso tsa mokgwa wa kanelo di re neela ditsela tsa go dirisa tshedimosetso ya batsayakarolo ba patlisiso ka tsela ya boithamede le e e feletseng. Mmatlisisi o tshwanetse go kokoanya tshedimosetso e ntsi ka motsayakarolo le go tlhaloganya ka tsenelelo seemo sa botshelo jwa motho yoo.

4.3.3.2 Tioritheo

Taber (2000, tsb.471) o kaya gore jaaka leina le kaya, tioritheo e tsewa e le tiori ya go aga e bile e le tiori e e ka tsewang e theilwe mo dineweng. Taber, (ibid) o tsewelela ka gore e na le mokgwa wa go dikologa ga dintlha: ka jalo, ka ntlha ya tiholego ya yona e e theilweng mo motheong e dira gore tiro ya patlisisi e potologe. Gape ke thulaganyo e e sa felelang, e e tshwanetseng go dirwa ka kelotlhoko e seng ka go itlhaganela kgotsa ka go patelediwa. E tlhalosiwa e le thulaganyo ya go "iketla go tsaya kgato".

Mo mokgweng o wa patlisiso, go ya ka Starks le Brown Trinidad (2007) babatlisisi ba kokoanya tshedimosetso ya batsayakarolo ka go dirisa tepo, go tlhatlhoba ditokomane, go buisana le segopa sa tobiso le go tshwara dipotsottherisano. Ngotelo ya merero ke karolo ya botlhokwa ya kgato ya go tsaya dikai ya tioritheo. Starks le Brown Trinidad (ibid) ba kaya fa thaopo ya batho e tsewelela go fitlha ngotelo e emela dintlha tsotlhe tse di agang kgopolo e tshedimosetso e e emelang. Batsayakarolo ba thapiwa go ikaegile ka maitemogelo a bona a a farologaneng ka tiragalo nngwe. Charmaz (2006, tsb.4) ena o tlhalosa mekgwa ya tioritheo e na le dikaelo tse di rulagantsweng ka nepo, le fa go ntse jalo, di fetofetoga le maemo go kokoanya le go sekaseka tshedimosetso ya khwalitatifi, go aga dikgopolo tse di theilweng mo tshedimosetsong.

Starks le Brown Trinidad (ibid), ba tsewelela ka go tlhalosa gore go kokoanya le go sekaseka dinewa go a tsamaisana, e nngwe e tshwaela mo go e nngwe. Dintlha di kgaogantswe ka dikgopolo, ditlhopha le merero. Go tlhabololwa ga dikgopolo, ditlhopha le merero ka nako e le nngwe go ama thulaganyo ya go kokoanya tshedimosetso. Seno se farologana le ditsamaiso tse di tlhamaletseng tse di diregang mo mekgweng e mengwe ya patlisiso.

4.3.3.3 Mokgwa wa patlisiso ya thadisa-semorafe

Go ya ka Taylor le Francis, (2013) mokgwa wa patlisiso ya thadisa-semorafe ke lekala la patlisiso ya ditšhaba le ditso tsa batho. Maikaelelo a mokgwa o wa patlisiso ke go tlhalosa dintlha tse di tlhaolang setso kgotsa setlhopha sa batho se se rileng. (Taylor le Francis, (ibid) ba kaya gore go batlisisa le go kokoanya dinewa go ka dirwa ka tsela ya

boitsholo kgotsa ya go dira dilo ka tsela ya boitsholo, mme tepo e diragala go tswa mo gare ga setso. Mokgwa o, o dirisiwa go batlisisa dipotso tse di amanang le go tlhologanya ditumelo tsa setlhopha se se rileng, mekgwa ya sona, ditlwaelo tsa sona le gore e ikamanya jang le diphetogo, Taylor le Francis (ibid). Dipatlisiso tsa bosetšhaba di ka nna tsa supa go sa lekalekane jaaka go batlisisa dintlha tsa semorafe le tsa setso tsa gore setlhopha sa setso se dira jang le melao e e kaelang maitsholo. Taylor le Francis (ibid). Mofuta o mongwe wa patlisiso ya bosetšhaba, ke thutotshelo ya motho ka boena e e akaretsang go batlisisa motho ka boena jaaka setlhogole se se sekasekwang.

Lefelokgang/maitshetlego ke ntlha e e botlhokwa thata mo patlisisong ya tsa bosetšhaba ka ntlha ya gore patlisiso ya batho le maitsholo a bona e tshwanetse go nna mo maemong a setso seo. Taylor le Francis (2013) ba kaya fa mekgwa e e dirisiwang e a akaretsa mme ga e a lekanyediwa fela mo tepong, dipotsotherisano, ditlhopha tse di tsepameng, go sekaseka bosupi jwa ditokomane le go kwala dintlha mo lefelong le tlhotlhomiso e dirwang mo go lona.

Go ya ka Howitt (2019), tshedimosetso e e tlhamaletseng ka matshelo le maitemogelo a batho le setlhopha se se amegang, e dira gore go kgonege go kokoanya tshedimosetso e ntsi e e nang le dintlha tse di feletseng. Mokgwa o wa patlisiso, o neela babatlisisi tšhono ya go bona ditsela tse dintšhwa tse di sa itsiweng tsa go akanya. Babatlisisi ba ka lemoga maitsholo, mekgwa, le ditumelo tse di leng teng mo setsong se le sengwe, le fa dintlha tse, di ka tswa di ne di sa itsiwe ke ditso tse dingwe. Seno se dira gore go nne le ditšhono tse dintšhwa tsa go tokafatsa ditsela tsa go leba le go rarabolola mathata mo ditsong tse dingwe.

4.3.3.4 Thutopatlisiso

Case (2005) o kaya gore dithuto tsa dikao tsa dithutopatlisiso ke tlhaloso e e tseneletseng ya boitemogelo jwa motho a le mongwe, lelapa, setlhopha, setšhaba kgotsa mokgatlho. Sekao sa patlisiso ya maemo a a kwa godimo ke hisetori ya botshelo jwa motho yo o rileng. Case (ibid) o tswela ka go tlhalosa gore go ka nna ga dirwa thutopatlisiso go

gatelela kang nngwe e e rileng ka go bolela kang ya motho mongwe kana setlhopha sengwe.

Go ya ka Yin (2003) le ena o dumela fa patlisiso ya thutopatlisiso e na le bokgoni jwa go sekaseka le go tlhalosa kang kgotsa tiragalo ka botlalo, mme kang e le nngwe fela e ka dirisiwa go tlhama kana go ganetsa tiori nngwe. Yin (ibid) o tlhalosa gore batho ba le bantsi ba tsaya gore dithutopatlisiso ke mekgwa e e bokoa ka gonne di sekaseka motho a le mongwe fela kgotsa setlhopha se le sengwe fela mme ga di tlhophe batsayakarolo ka bophara jaaka mekgwa e mengwe. Simons (2009, tsb.47) o tlhalosa thutopatlisiso jaaka patlisiso e e tseneletseng go tswa mo dintlheng tse dintsi tse di raraaneng le go tlhomologa ga porojeke e e rileng, pholisi, setheo, lenaneo kgotsa tsamaiso mo 'botshelong jwa mmatota'. Dithutopatlisiso di dirisa tepo, dipotsotherisano, ditokomane le dikgatiso tsa molomo jaaka didiriswa tsa go kokoanya dinewa. Creswell (2007) o tswela ka go kaya fa, ka go kokoanya tshedimosetso eno, go tlhagelela tlhaloso e e tseneletseng ya thuto e mo go yona mmatlisisi a tlhalosang dintlha tse di jaaka hisetori ya thuto, tatelano ya ditiragalo, kgotsa go tlhalosa ditiragalo tsa letsatsi le letsatsi tsa thuto.

Creswell (ibid) o tlhalosa fa go kokoanngwa ga dinewa mo thutopatlisisong gantsi go akaretsa tshedimosetso e ntsi, go ikaegile ka metswedi e mentsi ya tshedimosetso. Mofuta wa tshekatsheko ya dinewa tseno, e ka nna tshekatsheko e e feletseng ya thuto yotlhe kgotsa tshekatsheko e e tsentsweng ya karolo e e rileng ya thuto. Mofuta wa tshekatsheko ya dinewa tseno e ka nna tshekatsheko e e feletseng ya thuto yotlhe kgotsa tshekatsheko e e tsentsweng ya karolo e e rileng ya thuto.

4.3.3.5 Mokgwa wa sebonalo

Go ya ka (Lester,1999), mokgwa wa sebonalo ke boithuto jwa ponagalo jo bo kokoanyang tshedimosetso e e tseneletseng le maikutlo a a tebileng ka mekgwa e e susumetsang ya boleng jaaka dipotsotherisano, dipuisano le tepo ya batsayakarolo le go e emela go ya ka moo batsayakarolo ba tlhotlhomiso ba e bonang ka teng. Lester (1999) o tlhalosa gape gore mokgwa ona o totobatsa gape botlhokwa jwa maikutlo le ditlhaloso tsa botho. Tlhotlhomiso e, ke ya mokgwa wa sebonalo ka gore e tsepame mo maitemogelong a barutwana le barutabana mo go diriseng puo ya Setswana fa ba ithuta le fa ba rutiwa.

Batsayakarolo mo tlotlhomisong e ba neetswe tšhono ya go tthagisa se se leng mo dikakanyong tsa bona ka go newa dipotsotherisano le dipotsolotso go di araba ka puo ya Setswana go tthagisa mantsewe le dikakanyo tsa bona tsa nnete.

Barutabana ba ne ba rulaganyeditswe dipotsotherisano mo ba neng ba tthagisa maitemogelo le dikakanyo tsa bona go araba dipotso tse ba neng ba di bodiwa ke mmatlisisi. Barutwana jaaka le bona e le batsayakarolo mo tlotlhomisong e, ba ne ba rulaganyeditswe dipotsolotso ke mmatlisisi, go di araba ka puo ya Setswana go tthagisa mantsewe le dikakanyo tsa bona tsa nnete. Go dirisitswe gape le kutlokgatiso mo mmatlisisi a neng a gatisa mantsewe a barutabana fa ba ne ba ruta mo phaposiborutelong, e leng lefelo la bona la tlohego la go ruta. Barutwana le bona ba ne ba reeditse dikgatiso go tswa mo lenaneong la 'Sekhuthlwana sa dithuto' la Motsweding FM, le e nngwe ya dipono go tswa mo terameng ya 'The Queen' mo kanaleng ya 161 'Mzansi Magic' mo phaposiborutelong, e leng lefelo la bona la tlohego la go rutiwa. Mmatlisisi o dirisitse tshedimosetso e a e kokoantseng go tswa mo batsayakarolong ba gagwe, e leng barutabana le barutwana go tsharolola dinewa go tla ka merero e e thusitseng go fitlhelela maikaelelo a tlotlhomiso le go arabela dipotso tsa tlotlhomiso.

Tlotlhomiso e, e ikaeletse go netefatsa gore kgaso, e leng seyalemowa le thelevišene e tlhaloganya matsapa a barutwana ba itemogelang ona fa ba tshwanetse ba dirise puo ya Setswana e e tlhololo mo serutweng sa Setswana. Se, se ka dira gore ba Lekgotlakgaso la Aforika Borwa ba totobatse gore batlthagisi ba mananeo a seyalemowa le thelevišene ba dirisa puo e e sa tswakanngwang. Mo tlotlhomiso e, go dirisitswe mokgwa wa ponagalo ka gore mmatlisisi o batla go tlotlhomisa ka tsenelelo mathata a barutwana ba lebaneng le ona mabapi le puo ya Setswana. Mmatlisisi o itse matsapa a mangwe a barutwana ba nang le ona ka fa le ena e ne e le morutabana wa puo ya Setswana mme barutwana ba gagwe ba na le matsapa mo puong ka ntlha ya mesele e ya tlhaeletsano.

Le fa go ntse jalo, mokgwa o wa ponagalo o na le mesola le makoa mme dintlha tse, di tlhalositswe fa tlase fa.

4.3.3.6 Botlhokwa jwa mokgwa wa sebonalo

Maikaelelo a patlisiso ya mokgwa wa sebonalo ke go bona mofuta wa boitemogelo, mme e neela kakanyo e e tlhomameng ya gore ke ka ntlha ya eng fa ditiragalo dingwe di diragala le gore di diragala jang. Groenewald (2004) o tlhalosa fa baitseanape ba saense ya tsa loago ba dirisa dipatlisiso tsa mokgwa wa sebonalo go batlisisa maitemogelo a batho le go tlhaloganya ditiro le maitlhommo a bona. Mokgwa o wa patlisiso o thusa babatlisisi go atolosa kitso ya bona ka tiragalo e e rileng, mme o dira gore batho ba itse ka tiragalo eno. Go lolamisa dikamano magareng ga maitemogelo a a nnileng teng le dikgopolo tse di dirisitsweng go tlhalosa maitemogelo ao. Bliss (2016) o kaya gore mokgwa o wa patlisiso o ka nna le seabe mo go tlhomeng ditiori tse dintšhwa. Mongwe wa mesola ya mokgwa wa sebonalo ke gore o letlelela mantswe a batsayakarolo go reediwa, e leng se se ka rotloetsang go tsaya kgato ya go thusa ba ba e tlhokang.

4.3.3.7 Makoa a mokgwa wa sebonalo

Qutoshi (2018) o kaya fa tsela e mmatlisisi a lebang mabaka ka gona e ka ama dipholo tsa patlisiso, ka jalo, go ka nna thata go tlhomamisa gore mokgwa ono wa go dira dipatlisiso o na le bonnete e bile o a ikanyega. Go dira gore mmatlisisi a nne a le mo maemong a a siameng, mme seno se ka nna thata mo patlisisong ya mokgwa wa sebonalo. Qutoshi (ibid) o tswelela ka go tlhalosa gore batsayakarolo le bona ba ka nna ba se ka ba kgona go ntsha maikutlo a bona ka phuthologo ka ntlha ya mabaka a a jaaka a puo, dingwaga kgotsa go tlhaloganya. Go ka nna thata go tlhalosa le go tthagisa diphitlhelelo tsa patlisiso ka gonne di supa mokgwa o o kwa godimo wa khwalitatifi. Go kokoanya le go sekaseka dinewa mo mokgweng o wa patlisiso go ka tsaya nako e bile go na le matsapa.

Ka dinako dingwe, batsayakarolo ba dipatlisiso ba fitlhela go le thata go tlhalosa maikutlo le maitemogelo a bona. Mangwe a makoa, a amile patlisiso e, ka gonne tse dingwe tsa dikarabo tsa barutwana di ne di le dikhutshwane e bile di sa tlhaloganyege. Mangwe a makoa a go dirisa mokgwa o wa sebonalo ke gore batsayakarolo ba ka nna ba se phuthologe go tthagisa maikutlo le dikakanyo tsa bona. Jaaka Groenewald (2004) a tlhalosa, ntlha e nngwe gape ke gore go kokoanya le go tsharolola dinewa go ka tsaya

lobaka lo lo leele. Ntlha e, e amile tlotlhomiso e ka gore go kokoanya dinewa go tsere sebaka sa tekano ya kgwedi ka ntlha ya go ya kwa dikolong di le tharo le go lebelela gore dinako tsa dikamuso tsa serutwa sa Setswana di se ka tsa thulana mo dikolong tseo. Tsharololo ya dinewa yona e tsere dikgwedi di le nne ka ntlha ya go kwalolola pele dikarabo tsa barutabana tsa kutlokgatiso ka nako ya dipotsotherisano le tepo mo phaposiborutelong.

Le fa mokgwa o wa patlisiso ya khwalitatifi o na le makoa, mo tlotlhomisong e go dirisitswe mokgwa wa sebonalo ka gore mmatlisisi o batla go tlotlhomisa ka tsenelelo mathata a barutwana ba lebaneng le ona mabapi le puo ya Setswana e e dirisiwang mo seyalemowa le thelevišene jaaka di tlhophilwe. Mmatlisisi o itse matsapa a mangwe a barutwana ba nang le ona ka fa le ena e ne e le morutabana wa puo ya Setswana mme barutwana ba gagwe le bona ba itemogela matsapa ao a puo. Ntlha e nngwe ke gore mantswe a batsayakarolo, e leng barutwana, a ne a reediwa fa ba ne ba araba dipotsolotso go ya ka maitemogelo a bona, le barutabana ba ne ba itlhalosa ka nako ya dipotsotherisano. Godimo ga moo, tepo e dirilwe mo phaposiborutelong, e leng lefelo la batsayakarolo la tlholego la go ruta le go ithuta.

4.4 Ngotelo

Ngotelo ke mokgwa o o dirisiwang ke babatlisisi go tlhopho palo ya batho ba ba tlaa tsayang karolo mo tlotlhomisong. Gaffane le Swanepoel (2005, tsb.78) ba tlhalosa palo ya batho e le setlhopha sotlhe se se tshwanetseng go tsaya karolo mo patlisisong e bile ke setlhopha sa batho se diphitlhelelo tsa patlisiso di tshwanetseng go ikaega ka sona. (2020) o dumela gore palo ya batho ke kgopolo ya tiori ka gonne e ikaegile ka dikgopolo dingwe kgotsa ka dintlha tse di farologaneng, jaaka lefelo, bong kgotsa dingwaga. Polit le Beck (2004) bona ba kaya gore ngotelo ke karolo ya batho ba ba tlhophilweng go nna le seabe mo thutong. Thobejane (2017) o tlhalosa gore botlhokwa jwa go dira ngotelo ke go fitlhelela motswedi wa tshedimosetso o o botlhokwa e bile o nepagetse go araba dipotso tsa tlotlhomiso. Go na le mefuta e e farologaneng ya ngotelo, mo gare ga e mengwe jaaka; ngotelo ya boitlhomiso le ngotelo ka tebisiso.

4.4.1 Ngotelo ya boitlhommo

Phahlamohlaka (2017) o kaya fa ngotelo ya boitlhommo e ka tlhalosiwa jaaka thulaganyo ya go tlhophha batsayakarolo ba se kae ba ba ka tlhotlheletsang tsela e mmatlisisi a tlhaloganyang dintlha dingwe ka yona. Ngotelo ya boitlhommo jaaka (Crossman, 2017) a tlhalosa, e dirwa ka kelotlhoko go ikaegilwe ka mabaka a a tlhaolang batho le maikaelelo a patllisiso. Tlhotlhomiso e, e dirisitse ngotelo ya boitlhommo ka ntlha ya gore mmatlisisi o ne a na le maikaelelo a a rileng mo kakanyong, e leng go tlhotlhomisa mathata a a lebaneng le barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba dirang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa mo kgaolong ya Soshanguve, go lebilwe phokelelo e seyalemowa le thelevišene di nang le yona mo puong e barutwana ba e dirisang mo phaposiborutelong.

Go ya ka dipalopalo tsa Aforika Borwa (*StatsSA*) (2011), bontsi jwa batho kwa Soshanguve ba bua DiPuo ya Gae tse di latelang; Sepedi e leng 19.9%, fa Setswana e le (15.05 %); Xitsonga (8.64%); IsiZulu, (8.51%) le Tshivenda ka (2.03%). Dipalopalo tse, di bontsha puo ya Setswana e buiwa ke batho ba le bantsi go latela puo ya Sepedi mo lefelong la Soshanguve. Go thophilwe barutabana ba le batlhano ba ba rutang Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa le barutwana ba le 148 go tswa kwa dikolong tse tharo mo kgaolong ya Soshanguve e leng lefelo la tlhotlhomiso. Barutabana ba tlhophilwe ka ntlha ya gore ba na le maitemogelo mabapi le matsapa a puo a barutwana ba lebaneng le ona mo phaposiborutelong, le fa ba kwala.

4.4.2 Ngotelo ka tebisiso

Go ya ka Malimabe (1990, tsb.26), ngotelo ka tebisiso e dira gore palo e nnye ya batsayakarolo e kgone go emela palo e kgothane ya batsayakarolo le go neela mongwe le mongwe yo o mo setlhopheng sa batsayakarolo tšhono ya go nna mo patlisisong. Ka fa letlhakoreng le lengwe, (Mugo, 2002, tsb.7) o tlhalosa gore ngotelo ka tebisiso e bonwa ka go tlhophha diyuniti tsa motheo, gore diyuniti tsotlhe mo baaging di nne le tšhono e e lekanang ya go tlhophiwa. Rule le John (2011) ba kaya fa ngotelo ka tebisiso e neela mmatlisisi go dira ditlhaloso tse di ka akarediwang go tswa mo ngotelong go ya kwa baaging botlhe ba ba emelwang ke ngotelo.

4.5 Kokoanyo ya dinewana

4.5.1 Tsela ya go kokoanya dinewa

Kokoanyo ya dinewana ke nngwe ya dikgato tse di botlhokwa mo go direng patlisiso. Go ya ka (Kabir,2016, tsb.202), maikaelelo otlhe a go kokoanya dinewana ke go fitlhelela bosupi jo bo nang le boleng jo bo tlaa fetolwang go nna tshekatsheko ya dinewana e e humileng. Tlhotlhomiso e, e dirisitse dipotsolotso, dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe, tepo mo phaposiborutelong le dipotsotherisano jaaka didiriswa tsa mekgwa ya go kokoanya dinewa. Jaaka Kabir (2016) a kaya gore fa mmatlisisi a sa kgone go fitlhelela bosupi jwa boleng jo bo kwa godimo, a ka se kgone go wetsa tlhotlhomiso ya gagwe. Ka jalo, tlhotlhomiso e, e dirisitse mekgwa e, ka gore e kgonne go fitlhelela bosupi jo bo nang le boleng jo bo fetotsweng go nna tshekatsheko ya dinewa e e humileng.

Go ya ka Mathebula (2022), go dira tiro nngwe le nngwe, motho o tlhoka didiriswa tse di amanang le tiro eo. Go ntse fela jalo le mo patlisisong e, mmatlisisi o dirisa didiriswa kgotsa dintlha go fitlhelela dipholo tsa gagwe. Mo patlisisong e, go dirisitswe didiriswa tsa go kokoanya dinewa tse di tshalositsweng mo dintlheng tse di latelang.

4.5.2 Dipotsotherisano

Mathers, Hunn le Fox (1998), ba kaya fa dipotsotherisano e le thekeniki e e botlhokwa ya go kokoanya dinewa, e e akaretsang tlhaeletsano ka molomo magareng ga mmatlisisi le setlhogo se se batlisisiwang. Yin (2015) o tlhalosa gore mmatlisisi o kgona go tllaloganya dikakanyo tsa batsayakarolo ka go dirisa dipotsotherisano. Rule le John (2011) mo letlhakoreng le lengwe, ba tlhalosa fa dipotsotherisano e le mokgwa wa thefosano ya mmuisano go fitlhelela dinewa mo batsayakarolong.

Go tsamaisa dipotsotherisano le batsayakarolo ke mokgwa o o ratwang tota mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi, ka o letlelela dipuisano tsa bongwe-ka-bongwe magareng ga batsayakarolo le mmatlisisi (Henning, 2012) le Cohen, Manion le Morris (2002). Le

bona ba dumelana le babatlisisi ba bangwe ka go tthalosa fa dipotsotherisano e le thefosano ya dikakanyo magareng ga batho ba babedi kgotsa go feta.

Rule le John (2011, tsb.64) bona ba tiisa ntlha e, ka gore dipotsotherisano e ka nna dipuisano tsa bongwe-ka-bongwe magareng ga mmatlisisi le motsayakarolo, jaaka e kete mmuisano o o rulagantsweng. Mo dipotsotherisanong tsa khwalitatifi, mmatlisisi o tsamaisa dipotsotherisano ka namana le batsayakarolo, dipotsotherisano tsa mogala, kgotsa o dira dipotsotherisano tsa ditlhopho tse di tsepameng le batho ba le barataro go ya go ba le robedi ba ba botsolotswang mo setlhopheng sengwe le sengwe. Go ya ka Nieuwenhuis (2007), go na le mefuta e meraro ya dipotsotherisano, e leng, dipotsotherisano tse di rulagantsweng, dipotsotherisano tse di rulagantsweng ka bontlhabongwe le dipotsotherisano tse di sa rulagantsweng gotlhelele.

4.5.3 Dipotsotherisano tse di rulagantsweng

Mo dipotsotherisano tse di rulagantsweng, motho yo o arabang o bodiwa dipotso tse di tlhomilweng go sa le gale, tse di nang le ditlhopho tsa dikarabo tsa teng. Leedy le Ormrod (2014), ba tlhalosa fa dipotso di ka nna tsa bodiwa ka tsela e e tlaa dirang gore go nne le dikarabo tse di farologaneng. Go tswa mo go seno, go ka lemogwa gore go fetofetoga le maemo le go farologana go fokodiwa fa tlhomamiso e oketsega. Piergiorgio Corbetta le Patrick (2003, tsb.269) ba bolela fa dipotsotherisano tse di rulagantsweng e le tse mo go tsona batho botlhe ba ba botsoloditsweng, ba bodiwang dipotso tse di tshwanang ka mafoko le tatelano tse di tshwanang. Gray (2004, tsb. 215) ena o dumela gore go tlaa bo go le molemo gore dipotso di buisiwe ka lentswe le le tshwanang, ke gore, di buisiwe ke motho a le mongwe gore batho ba ba botsolotswang ba se ka ba tlhotlhediswa ke lentswe le segalo sa motho yo o ba botsolotsang (Finlayson, Slabbert le van der Berg 2008).

Mo dipotsotherisanong tse di rulagantsweng, ntlha e e botlhokwa ke gore mofuta o, o rulagantswe go dikologa dipotso tse di tlhamaletseng tse di rulagantsweng go sa le gale tse di tlhokang dikarabo tsa ka bonako, bontsi jwa tsone e le tsa 'ee' kgotsa 'nnyaa'. Ka jalo, mo dipotsotherisanong tse di jalo, motho yo o botsolotsang le ba ba botsolotswang ba tlaa phuthologa go se kae. Sutton (2004) ba ne ba akgela ka gore mo

dipotsotherisanong tse di rulagantsweng go ka nna ga kopiwa gore go tsenyelediwe dipotso tse di nang le tshusumetso, mme fa potso e sa tshwanela, go ka kwalwa tshedimosetso ya gore ke ka ntlha ya eng fa potso eo e sa arabiwe. Go ka kwalwa gape ka matshwao a puo ya mmele, a a jaaka ponalo ya sefatlhego le go tshikinya tlhogo kgotsa go akga matsogo le a mangwe fela.

4.5.4 Dipotsotherisano tse di sa rulaganngwang

Leedy le Ormrod (2014) ba kaya fa dipotsotherisano tse di sa rulaganngwang, tse ka dinako tse dingwe di bidiwang dipotsotherisano tse di tseneletseng, di na le thulaganyo e nnye thata. Leedy le Ormrod (ibid) ba tswelera ka gore motho yo o botsolotsang o tsenela dipotsotherisano ka maikaelelo a go tlotla ka ditlhogo di le mmalwa, ka dinako tse dingwe e le nngwe kgotsa di le pedi fela, mme o tlhama dipotso go ya ka dikarabo tsa motho yo o botsolotswang tse a di arabileng pele ga foo. Mofuta ono wa dipotsotherisano o dirisediwa go tlhaloganya maitsholo a a raraaneng a batho kwa ntle ga go baya ditlhopha tse di rileng pele ga nako, tse di ka lekanyetsang dipatlisiso. Dipotsotherisano tse di sa rulaganngwang ka kakaretso di na le dipotso tse di bulegileng di le mmalwa ka palo mme di ikaeletse go tlhagisa maikutlo le dikakanyo tsa batsayakarolo.

4.5.5 Dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe

Mathers, Hunn, le Fox (1998) ba kaya fa dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe di akaretsa palo ya dipotso tse di bulegileng tse di theetsweng mo dintlheng tse mmatlisisi a batlang go di akaretsa mo tlhotlhomisong ya gagwe. Mofuta o wa dipotsotherisano, o kgona go ka dirisiwa go fitlhelela maitemogelo a batsayakarolo ka botlalo.

Go ya ka (Nieuwenhuis, 2007) dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe, di tlhoka gore batsayakarolo ba arabe dipotso tseo pele mme di letla gore go botswe dipotso tse di mabapi go fitlhelela tlhaloso ya dikarabo. Se se raya gore dikarabo tse di neetsweng ke motsayakarolo, ga di na tekanyetso mme mmatlisisi a ka newa tšhono ya go botsa dipotso tse di latelang le go dirisa mafoko a gagwe a sa fetole bokao ba dikarabo tsa

batsayakarolo. Mo dipotsotherisanong tse di rulagantsweng bontlhabongwe, mmotsolotsi o kaelwa ke lenaane la dipotso kgotsa dikgang tse di tshwanetseng go sekasekiwa, mme ga go a tlhomamisiwa pele gore dipotso tseo di tlaa bodiwa jang kgotsa di tlaa bodiwa ka tatelano efe. Se, se ka dira gore mmotsolotsi a ka kgona go tsibogela boemo jo a leng mo go jona le dikgopolo tse dintšhwa ka setlhogo seo.

Leedy le Ormrod (2014) ba tlhalosa gore, mo dipotsotherisanong tse di rulagantsweng bontlhabongwe, mmotsolotsi o gololosegile go botsolotsa mmotsolotswa go tlhalosa karabo ya gagwe ya ntlha kgotsa go latela tsela ya go botsolotsa e a e simolotseng. Le fa go ne go na le lenaneo la dipotso tse di rulagantsweng pele ga dipotsotherisano, seo se ne se sa thibele mmatlisisi go botsa dipotso tse dingwe ka a ne a laolwa ke dikarabo tsa babotsolotswa. Babotsolotswa le bona ba ne ba araba dipotso go ya ka maitemogelo a bona ba lokologile. Mofuta o wa dipotsotherisano o thusitse mmatlisisi go fitlhelela dikarabo ka gore batsayakarolo ba neetswe tšhono ya go tlhagisa dikakanyo tsa bona.

Mo tlhotlhomisong e, mmatlisisi o tlhophile go dirisa dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe gore a kgone go fitlhelela maitemogelo a batsayakarolo ka botlalo mo matsapeng a puo a a lebaganeng le babui ba puo ya Setswana fa ba kwala le go bua, re totile barutwana ba mophato wa lesomenngwe le lesomepedi. Dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe di tshwerwe magareng ga barutabana ba ba rutang Setswana Puo ya Gae mo mephatong ya lesomenngwe le lesomepedi mo dikolong tse tharo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong e. Mmatlisisi o dirisitse gape le bukatsatsi go tsaya dintlha ka nako ya dipotsotherisano jaaka sediriswa sa tlaleletso sa go thusa go kokoanya dinewa.

4.5.6 Tepo ya mo phaposiborutelong

Cohen (2002) o bitsa tepo ya mo phaposiborutelong jaaka 'temoso ya go nna teng'. Nieuwenhuis (2007) ena o e tlhalosa ka go kaya gore, jaaka thekeniki ya go kokoanya dinewa mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi, tepo ya mo phaposiborutelong e dirisiwa go tlhaloganya le go fitlhelela kitso e e botenneye, ka se se totilweng mo tlhotlhomisong. Le fa e le tepo ya mo phaposiborutelong, maikaelelo a mmatlisisi ga se go leba se se diragalang mo phaposiborutelong ka nako ya kamuso. Mmatlisisi mo tlhotlhomisong e, o

ne a dirisa tepo ya mo phaposiborutelong go reetsa kapodiso ya mafoko fa morutabana a ruta le fa barutwana ba neela dikarabo, ka gore tiragalo e ya go reetsa e ka se diragale kwa ntle ga phaposiborutelo. Ntlha e nngwe ke gore motlhotlhomisi o tlaa reetsa puo e morutabana le barutwana ba e dirisang ka nako ya thuto, gore a ba tswakanya dipuo kgotsa ba dirisa Setswana se se kannweng?

4.5.7 Dipotsolotso

Rule le John (2011, tsb. 66) ba tlhalosa dipotsolotso jaaka dipotso tse di kwadilweng mme di beilwe ka mokgwa o batsayakarolo ba tshwanetseng go di araba ka nepagalo ka bobona kgotsa mmatlisisi a le gona. De Wet le Erasmus (2005) ba farologanya magareng ga dipotsolotso tse di rulagantsweng le tse di sa rulaganngwang. Dipotsolotso tse di rulagantsweng di akaretsa dipotso tse go nang le dikarabo tse mmalwa tse di neetsweng mo lebakeng lengwe le lengwe. Dipotsolotso tse di sa rulaganngwang mo letlhakoreng le lengwe tsona di letlelela batsayakarolo go neela dikarabo tsa bona mo dipotsong tse di ba neelang tšhono ya go tlhagisa dikakanyo tsa bona.

Go ya ka maikaelelo a tlhotlhomiso e, dikolo di le tharo mo kgaolong ya Soshanguve di dirisitswe go kokoanya dinewa go lebilwe gore Setswana Puo ya Gae se dirisiwa ka tshwanelo jaaka serutwa mo dikolong tse. Dinewa di kokoantswe ka go dirisa palogotlhe ya barutabana ba le baratara e leng, morutabana wa Mophato wa bolesomenngwe a le mongwe, yo a rutang Setswana Puo ya Gae le morutabana a le mongwe wa mophato wa bolesomepedi yo o rutang Setswana Puo ya Gae, go tswa mo sekolong se sengwe le se sengwe. Palogotlhe ya barutwana e laotswe ke gore go na le barutwana ba le bakae mo phaposiborutelong e nngwe le e nngwe mme basimane le basetsana ba tlaa tlhophiwa kwa ntle ga go latela seelo sepe.

4.5.8 Kutlokgatiso

Tuckett (2005, tsb. 33) o akanya gore tiriso ya kgatiso e a tlhokega go "ganetsana le kganetso" ya gore patlisiso ya khwalitatifi, e sekametse mo go tseyeng letlhakore ka thulaganyo (*systematic bias*). Silverman (2004) o tlhalosa mangwe a maano a a tlhokegang go tlhomamisa gore patlisiso ya khwalitatifi e dirwa ka tsela e e 'gagametseng

le e e siameng'. Halimaa (2001) o kaya fa tshedimosetso e e gatisitsweng e na le maphata a mabedi mme ka jalo ga e a tlhomama jaaka go ka nna ka tepo ka tlhamalalo. Go tila bothata jo jwa dinewa gore di nne maphata-mabedi, ke ka moo go dirisitsweng gape le tepo ya mo phaposiborutelong. Go nopotswe kgatiso nngwe mo seyalemoweng sa Motsweding FM go tswa mo lenaneong la 'Sekhuthlwana sa dithuto', e leng karolwana ya lenaneo la 'Di a boa'. Lenaneo le, la 'Di a boa' le gasiwa go tloga ka ura ya boraro thapama go fitlha ka ura ya borataro thapama, Mosupologo go fitlha ka Labotlhano mo bekeng. Mo letsatsing le, lenaneo le, le ne le le ka ga dipotsotherisano magareng ga bagasi le mmotsolotswa ka ga go ya matsatsing/kgwedding ga basetsana ba ba tsenang sekolo. Dipotsotherisano di tsere metsotso e le 30 mme kgatiso e e dirisitsweng mo tlhotlhomisong ke ya metsotso e le 15. Mmatlisisi o rekotile gape le lenaneo la 'The Queen' mo kanaleng ya Mzansi magic 161' mo thelevišeneng, mme o di dirisitse mo phaposiborutelong e le mokgwa wa go kokoanya dinewa le gore dipotso tse di boditsweng tsa tlhotlhomiso di kgone go arabega.

Barutabana ba kopilwe go tsena mo dipotsotherisanong tse di rulagantsweng bontlhabongwe. Dipotsotherisano di tsere bonnye jwa metsotso e le masome a mararo go botsa morutabana a le mongwe. Kwa ntle ga dipotsotherisano, mmatlisisi o dirisitse tepo ya mo phaposiborutelong ka go dirisa dikamuso tse di rulaganyeditsweng serutwa sa Setswana, moo a neng a lepile ka mokgwa o barutabana ba dirisang puo ya Setswana ka teng fa ba ruta le ka moo barutwana ba neng ba araba ka gona. Ka yona nako eo ya tepo ya mo phaposiborutelong, mmatlisisi o ne a dira kutlokatiso fa kamuso e ntse e tswelletse pele. Se, se ne sa thusa mmatlisisi gore a nne le tshedimosetso yotlhe ya ka nako ya kamuso.

4.6 Tsharololo ya dinewa

Rule le Johh (2011, tsb.75) ba tlhalosa fa tsharololo ya dinewa e le kgato e e botlhokwa mo thulaganyong ya patlisiso e e go letlang go aga ditlhaloso tse di boteng, go lemoga thitokgang, go tthagisa ditlhaloso tsa kakanyo le tiro e e bonalang mo tlhotlhomisong, le go tlhama kgopolo ya tlhotlhomiso. Kgaolo eno e sekaseka le go tlhalosa tshedimosetso e e kokokantsweng ka go dirisa dipotsolotso, dipotsotherisano, tepo ya mo phaposiborutelong, kgatiso ya seyalemowa le kgatiso ya terama mo thelevišeneng. Thulaganyo eno e

tlhomamisa gore dinewa di sekasekiwa le go tthalosiwa ka botlalo go itebaganya le maikaelelo le dikakanyo tsa tlhotlhomiso.

Thulaganyo e, ya tsharololo ya dinewa e na le dikarolo di le tlhano. Dikarolo tsa setlhopha sa ntlha ke tsharololo ya dinewa e e kokoantsweng ka dipotsolotso. Karolo ya setlhopha sa bobedi e itebagantse le tsharololo ya merero ya khwalitatifi e e kokwaantsweng ka go itebaganya le dipotsotherisano. Karolo ya setlhopha sa boraro e lebile tsharololo ya diteng ya khwalitatifi ka dinewa tse di kokoantsweng ka tepo ya mo phaposiborutelong, kgatiso ya seyalemowa ya lenaneo la 'Sekhutlwana sa dithuto' mo Motsweding FM le kgatiso ya thelevišene ya karolo ya terama ya 'The Queen' mo kanaleng ya Mzansi Magic. Kutlokgatiso e ne ya reediwa le go kwalwa kwa ntle ga go senya puo ya barutabana le barutwana, go thusa mmatlisisi go dira gore go nne botlhofo go tsharolola dinewa.

Ntlha e nngwe ke go tlhagisa tse kakanyo e di tthalosang le ditiro tse di itshupang mo patlisisong, le go tlisa tiori mo go se se batlisisiwang. Le fa go ntse jalo, Maree (2010), Cohen, Manion, le Morrison (2011), Baxter le Jack (2008), ba bua gore mo mokgweng wa go ithuta motlhala jaaka mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi e nngwe le e nngwe, kokoanyo ya dinewa le tsharololo ya dinewa di tlhagelela ka nako e le nngwe. Mokgwa wa khwalitatifi o dirisa bogolosegolo tsamaiso ya tsharololo ya dinewa e e akaretsang tlhopho, thulaganyo le tlhophiso ya dinewa mo ditlhopheng. Mokgwa o, o bontsha mekgwa le dikamano magareng ga ditlhopha (McMillan le Schumacher, 2014). Mo tlhotlhomisong e, go dirisitswe mokgwa wa go tsharolola dinewa ka merero le diteng mme kgato e, e bontshitswe ka botlalo mo kgaolong e e latelang.

4.7 Boikanyego

Go akaretsa mo ntlheng ya go totobatsa boleng/nonofo mo patlisisong ya khwalitatifi, go na le dintlha tsa boikanyego le merero ya boiphapho. Karolo e ya patlisiso, e kaela ka dikgato tse di tserweng mo tlhotlhomisong go netefatsa boikanyego jwa yona. Go ya ka Maree (2013), ntlha ya boikanyego mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi e kaya tlhotlhomiso e e ikanyegang e bile e amogelesega, e na le bonnete. Boikanyego mo tlhotlhomisong e, bo netefaditswe ka ditlhokego tse di nyalanang tse di latelang; boikanyego, boikaego, mametlelelo le tumelano (Maree (2013), (Ary, Jacobs, le

Razavieh, 2008). Mo letlhakoreng le lengwe, Maree (2012) le Bryman (2004), bona ba kaya gore boikanyego mo tlhotlhomisong ya khwalitatifi, bo lebile maemo a diphitlhelelo tsa patlisiso di emelang dikakanyo tsa tota tsa batsayakarolo. Gore go tlhomamisiwe gore tshedimose tso e e neng e kokoangwa ke ya nnete e bile e a ikanyega mo patlisisong eno, go ne ga dirisiwa mekgwa e e farologaneng ya go kokoanya dinewa, e leng dipotsolotso, dipotsotherisano, tepo ya mo phaposiborutelong le kutlokgatiso.

4.8 Merero ya boiphapho

Mo tlhotlhomisong e go newang tlhaloso ya tsharololo ya dinewa, motho, setlhopha kgotsa ntlha, tlhotlheletsano ka namana le batsayakarolo e botlhokwa. Mmatlisisi e nna ena motsayakarolo yo motona mo tlhotlhomisong. Dielo tsa boiphapho di botlhokwa go thibela go gataka ditshwanelo tsa botho. Go raya gore, mo tlhotlhomisong e, go netefaditswe gore tshedimose tso ka ga batsayakarolo e nnile khupamarama. Tetla go tswa kwa Yunivesithi ya Pretoria (UP) le kwa Lefapheng la Thuto (Gauteng), jaaka sesupo sa karolo e e tlhophilweng, di fitlheletswe, go kokoanya dinewa go tswa mo dikolong tse tharo tse di tlhophilweng. Bagokgo ba dikolo tse di tlhophilweng le bona ba kopilwe tumelelo ya go kokoanya dinewa go tswa mo dikolong tsa bona jaaka e le ditlhogo le baeteledipele ba dikolo tseo.

Batsayakarolo ba itsisitswe go tloga fela kwa tshimologong ka maikaelelo a tlhotlhomiso le karolo e ba e ba tlaa e tsayang mo tlhotlhomisong. Se, se dirilwe go netefatsa gore fa ba neela tumelelo ya go tsaya karolo mo tlhotlhomisong, ba tlaa tlhaloganya gore ba tlaa bo ba ipofa ka mokgwa ofe. Malebana le barutwana, tumelelo ya go tsaya karolo mo tlhotlhomisong, e kopilwe go tswa kwa batsading ba bona le go ba netefaletsa gore ka nako yotlhe ya tlhotlhomiso barutwana ba tlaa bo ba sireletsegile. Barutwana le bona ba kopilwe go neela tumelelo ya bona ya go tsaya karolo mo tlhotlhomisong.

Batsayakarolo ba boleletswe gore go tsaya karolo mo tlhotlhomisong ke ka boithaopo le gore ba ka nna ba ikogogela morago nako nngwe le nngwe fa tlhotlhomiso e ntse e tswelletse kwa ntle ga go tshoga kgotsa go gobeletswa. Mo barutwaneng, go ikogogela kwa morago mo tlhotlhomisong go ka se ka ga nna le tshusumetso ka mokgwa ope mo tirong ya bona ya sekolo. Makwalotetla a amogetswe go tswa go barutabana ba ba

boleletsweng ka setlhogo sa tlhotlhomiso le go ba netefaletsa gore tshedimose tso yotlhe e e fitlheletsweng mo patlisisong, e tlaa nna khupamarama.

Kutlokgatiso e dirilwe ka nako ya dipotsotherisano le tepo ya mo phaposiborutelong, mme dintlha di ne tsa tsewa ka nako eo, mme go dirisitswe bukatsatsi ya mmatlisisi. Kamano ya botshepegi le batsayakarolo botlhe e ne ya tlhomiwa mme tshedimose tso yotlhe e e tlhalositsweng mo tlhotlhomisong e tlaa nna sephiri, e bile e ka se abelanwe le ope kwa ntle ga mmatlisisi le mofatlhosi.

4.9 Tshobokanyo ya kgaolo

Mo kgaolong eno, go tlhagisitswe le go tlhalosa mokgwa o o tlhophilweng go thusa go fitlhelela maikaelelo a dipatlisiso e. Ditlhogo tse di akareditsweng mo kgaolong e ke; mmeo wa tlhotlhomiso, le dithekeniki tse di dirisitsweng mo patlisisong gore mmatlisisi a kgone go arabela potsokgolo, e leng; 'ke phokelelo efe e kgaso e nang le yona mo puong ya Setswana Puo ya Gae mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12' le maikaelelo a tlhotlhomiso e. Kgaolo eno gape e tlhalositse tsela e dinewa di neng tsa kokoangwa ka yona gore di tlhalosiwe le go sekasekiwa moragonyana. Didiriswa tsa go kokoanya dinewa tse di dirisitsweng ke; dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe, tepo ya mo phaposiborutelong, dipotsolotso le kutlokgatiso.

Go lebilwe gape le boikanyego jwa patlisiso le merero ya boiphapho ka go kopa tetla mo Yunivesithi ya Pretoria go dira patlisiso. Morago ga go rebolelwa tetla ke yunivesithi, mmatlisisi o dirile kopo kwa Lefapheng la Thuto mo porofenseng ya Gauteng, mo dikolo tse tharo tse di tlhophilweng di leng teng. Batsayakarolo (barutabana le barutwana) ba kopilwe tetla go nna karolo ya patlisiso ba bo ba tlhalosediswa dintlha tsotlhe tse di botlhokwa tse di ba amang mo tlhotlhomisong.

Mo kgaolong e e latelang, ke tla tlhoma mogopolo mo go tlhagiseng dinewa, go di tlhalosa le go sekaseka diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso.

KGAOLO 5

TLHAGISO, TLHALOSO LE TSHAROLOLO YA DINEWA

5.1 Matseno

Mo kgaolong e, ke tthalositse ka moo dinewa tse di kokoantsweng di tlhagisitsweng ka teng go thusa ka diphithhelelo tsa patlisiso le tsharololo ya tsona. Didiriswa tse di dirisitsweng go kokoanya dinewa ke; dipotsotherisano tsa barutabana, tepo ya mo phaposiborutelong, dipotsolotso tsa barutwana, kgatiso ya lenaneo la 'Sekhutlhwana sa dithuto' go tswa mo Motsweding FM le kgatiso ya 'The Queen' go tswa mo thelevišeneng go akaretsa le dikutlokgatiso ka nako ya tepo mo phaposiborutelong. Maikaelelo a go dira tepo ya mo phaposiborutelong, e ne le go reetsa puo e morutabana a e dirisang fa a ruta mme e seng go itemogela sepe ka kitso le bokgoni jo morutabana a nang le bona ka diteng tsa setlhogo se a rutang ka ga sona.

Dikgatiso tsa mananeo a seyalemowa le thelevišene di ne di direlwa gore barutwana ba kgone go lemoga gore a puo e e dirisitsweng ke bagasi mo seyalemoweng le badiragatsi mo thelevišeneng ke Setswana se se kannweng kgotsa go dirisitswe puo e e tswakantsweng. Ka jalo, barutwana ba kopilwe go ntsha mafoko a Setswana se se kannweng le a puo e e tswakantsweng fa e le gore a ne a le teng mo mananeong a a tlhophilweng ke mmatlisisi go mo thusa go kokoanya dinewa.

Go dirilwe gape dikutlokgatiso tsa dipotsotherisano tsa barutabana mme ke ne ke tsaya le dintlha tse ke di kwadileng mo bukatsatsing. Dikutlokgatiso ka nako ya tepo mo phaposiborutelong di ne tsa kwalololwa. Seno se ne sa dirwa gore go lemogiwe mokgwa o o neng o boaboelediwa, o o neng wa dirisiwa mo tsharololong ya dinewa. Go ne ga elwa tlhoko dikarabo tse di neng di boaboelediwa, tse di neng di theilwe mo dipotsong tsa dipotsotherisano gammogo le mo mafokong a a kwadilweng a a amanang le dintlha tsa patlisiso ya puo ya loago. Lebakaletona la go dirisa dikutlokgatiso ke go kgontsha mmatlisisi go fitlhelela tshedimosetso yotlhe ya tlhotlhomiso kwa ntle ga go tlogela tshedimosetso e nngwe ntle le gore mo mmatlisisi a ka tswa a sa utlwa dikarabo

tša mmotsolotswa sentle, a kgone go boela kwa kgatisong gape go fithelela tshedimosetso eo.

Dinewa di tlhagisitswe le go tsharololwa ka tsela e e tlhalositsweng fa tlase fa mme go lebilwe sekolo sengwe le sengwe. Se se simolotswa ka dipotsolotso tša barutwana, ga latela dikarabo tša barutwana go tswa mo dikgatisong (seyalemowa le thelevišeneng) mme kwa bokutlong go tlhalositswe dinewa go tswa mo barutabaneng. Dipotso tsotlhe tse di boditsweng go tswa mo dipotsolotsong di thataro ka palo.

5.2 Dinewa go tswa mo dipotsolotsong tša barutwana

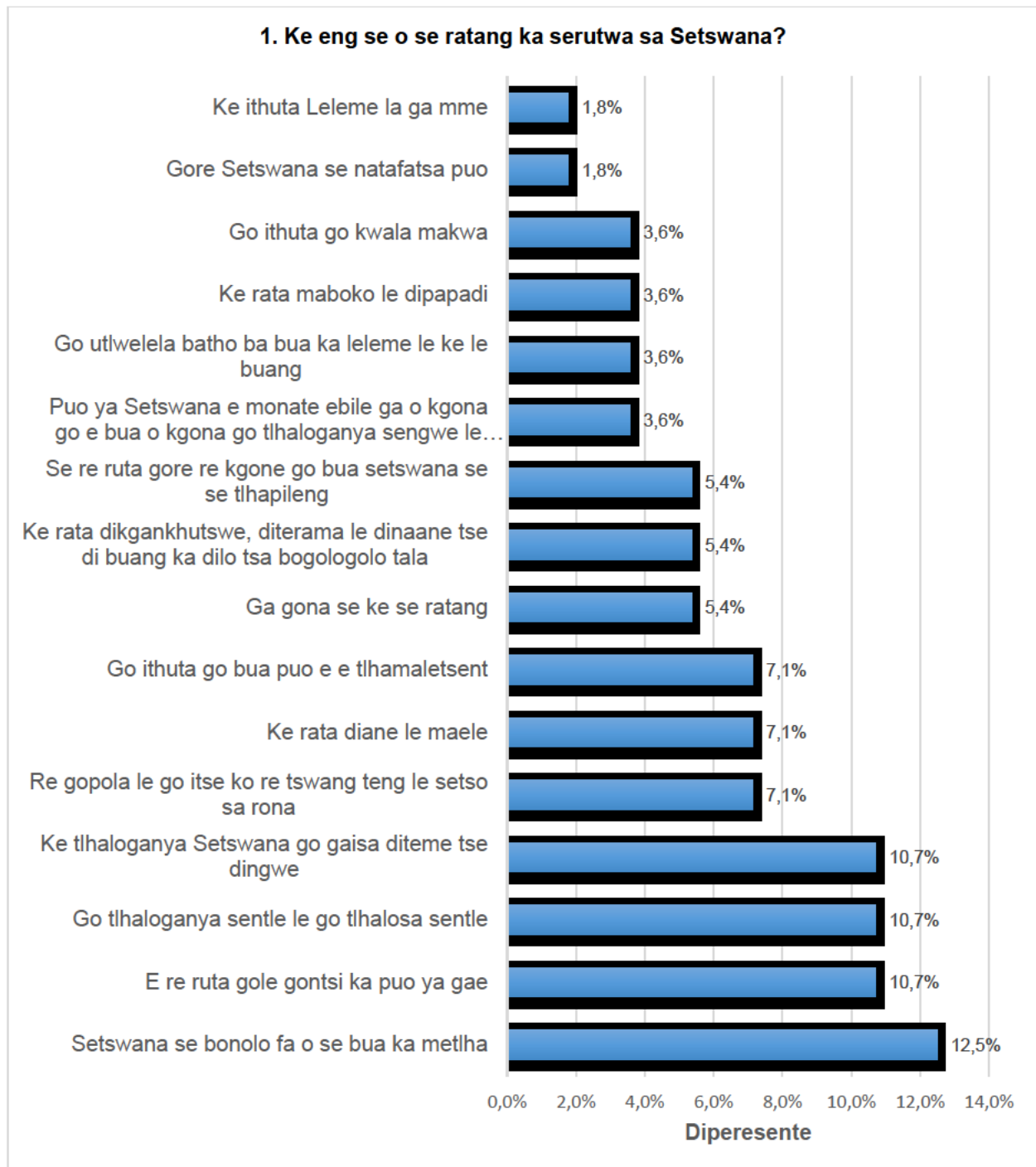
Sekolo sa A

Potso 1. Ke eng se o se ratang ka serutwa sa Setswana?

Barutwana ba ba tsereng karolo mo tlhotlhomisong e, mo sekolong se, ke ba le 56. Mo go arabeleng potso e e fa godimo, bontsi (12,5%) ba barutwana ba arabile gore ba rata puo ya Setswana ka gore e bonolo, fa o se bua ka metlha, ke puo ya gae ya bona. Seno se supa fa go sa ntse go na le barutwana ba ba ratang Setswana jaaka Puo ya Gae. Go supa fa go sa ntse go na le tšhono ya go ruta barutwana gore ba dibele Setswana sentle fa le rona barutabana kgotsa bagasi mo dithelevišeneng le diyalemoweng re dibela puo ya Setswana. Ba ba arabileng gore Setswana se ba ruta ka diane, maele, dikgankhutshwe le gore ba itse kwa ba tswang teng ba ka nna diphesente di le (5,4%). Barutwana ba, ba lemoga botlhokwa jwa manatetshapuo mo Setswaneng ka e le karolo ya setso le ngwao ya puo ya Setswana. Barutwana ba diphesente di le (3,6%) ba supile fa ba kgona go tlhaloganya sengwe le sengwe fa se rutiwa ka puo ya Setswana.

Ke barutwana ba bararo (5,4%) fela ba ba buileng gore bona ga go na sepe se ba ithutang sona go tswa mo Setswaneng. Barutwana ba, ba supa fa ba se na kgatlhego mo puong ya Setswana, bogolosegolo jaaka serutwa. Ka jalo, ke tiro ya morutabana (yo o nang le kitso e e anameng) gore a ele tlhoko barutwana ba ba tshwanang le ba, le gore a batlisisa gore ke dikakanyo dife tse ba nang le tsona ka ga puo ya bona ya Setswana. Barutwana ba, ba ka tswa ba tlhotlheditswe thata ke puo ya Seesimane mo ba bonang Setswana

se se na mosola ope mo go bona. Ke tiro ya morutabana go thusa barutwana ba ba ntseng jaana.

Kerafo 5.1: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka se ba se ratang ka Serutwa sa Setswana

Potso 2. A o itemogela matsapa ka puo ya Setswana e e dirisiwang ke morutabana fa a ruta ka dinako dingwe?

Barutwana ba bantsi (12,5%) ba arabile ka gore ga ba itemogele matsapa ka puo e morutabana a e dirisang ka gore o dirisa Setswana se se tloholo ka dinako tsotlhe e bile o ba tseela matsapa fa ba sa tthaloganye ka go ba neela dikao. Seno se supa fa barutwana ba, ba kgotsofalela tsela e morutabana wa bona a ba rutang Setswana ka teng. Se, se kaya gore (yo o nang le kitso e e anameng) o dira tiro ya gagwe mo re bonang barutwana ba tlaa nna le kgatlhegelo ya go ithuta le go rutiwa puo ya Setswana. Barutwana ba ka nna diphesente di le (1,8%) ba kaile fa jaanong ba bona botlhokwa jwa serutwa sa Setswana ka gone morutabana wa bona a tsaya matsapa a go ba tlhalosetsa sentle ka Setswana se se kannweng. Barutwana ba le (1,8%) bona ba buile fa ka dinako dingwe ba araba ka Seesimane. Seno se supa fa barutwana ba, ba sena tlotlofoko e e anameng ya Setswana. Ka jalo, morutabana o tshwanetse go tlhokomela gore ka nako ya puo le ka dithuto tse dingwe, a nne a netefatsa gore barutwana ba tthaloganya tlotlofoko yotlhe e e dirisitsweng.

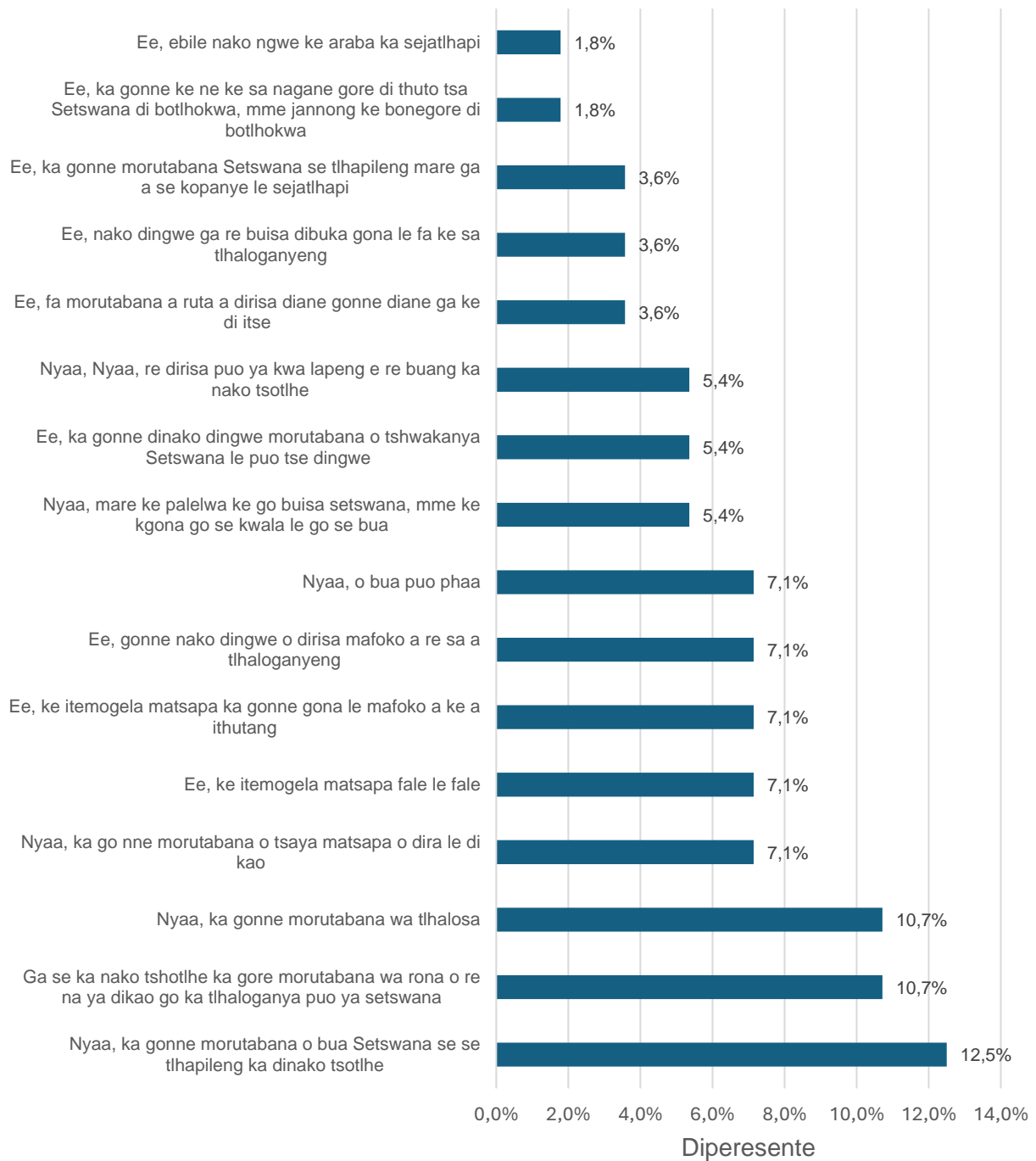
Morutabana a ka thusa barutwana ba, ka go ba rotloetsa go botsa dipotso fa ba sa itse mareo a a maleba. Morutabana gape a ka rotloetsa barutwana go nna le bukana e mo go yona ba ka ikwalelang mareo a mašwa kgotsa fa ba lebile thelevišene ka Seesimane mme ba utlwa lereo le ba le ithutileng, ba tle go botsa morutabana gore a ba ranolelele lona mo Setswaneng. Ntlha e nngwe gape ke gore barutwana ba rotloediwe go dirisa ditlotlofoko tsa dipuopedi tse di nnang di le teng mo phaposiborutelong. (3,6%) ya barutwana ba kaile fa ba na le matsapa a go tthaloganya diane, maele le ditlhaloso tsa teng.

Tshedimosetso nngwe le nngwe e e buang ka ga diane le maele jaaka ba di rutiwa kgotsa jaaka di tlhagelela ka mo dikwalong tsa go buisa, le yona ba ka e kwala mo dibukaneng tse ba kwalelang mafoko le mareo a mašwa mo go tsona. Morutabana a ka nna a ba batlela dibuka tsa maele le diane le ditlhaloso tsa tsona jaaka e e kwadilweng ke rre J.J. Seboni (Diane le maele a Setswana ka Seboni) mme e nne e ntse e le mo phaposiborutelong gore nako le nako fa barutwana ba sa itse bokao jwa seane kgotsa leele, ba ipatlele tlhaloso mo bukeng ya bona ya kitso-kakaretso.

Barutwana ba ka nna diphesente di le (5,4%), ba re ba na le bothata ka gonne morutabana ka dinako dingwe o kopanya Setswana le dipuo tse dingwe. Fa morutabana a dira jalo, o tlaa bo a rotloetsa barutwana gore ba se ke ba bua Setswana se se kannweng. Seno se rotloetsa tswakanyo ya dipuo. Go ka nna botoka fa morutabana a ka leka ka bojotlhe jwa gagwe go tla go dira jalo. Fa a reletswe, a tlhalose gape puo eo e e seng ya Setswana ka Setswana se se kannweng, gape a gatelele gore ga se Setswana se a se solofelang mo go bona. Ka dinako tsotlhe morutabana a siamise puo ya gagwe fa a reletswe. Se, se tlaa dira gore le barutwana ba bue Setswana se se kannweng le go lemoga gore puo ya Setswana e na le mareo le tlotlofoko e bile e tshwanetse go newa tlotlo jaaka dipuo tse dingwe go ya ka moo molaotheo wa naga ya Aforika Borwa o o tlhalosang gore dipuo tsotlhe di newe tlotlo e e di tshwanetseng.

Mo sekolong se (7,1%) e kaya fa morutabana a tsaya matsapa a go tlhalosa, (10,7%) ya barutwana le yona e kaya fa morutabana a tlhalosa. Seno se supa palo e e kwa tlase thata ya barutwana ba ba reng ba na le matsapa. Seno se ka supa fa morutabana a tswakanya dipuo fa a bona e kete barutwana ga ba tlhaloganye sentle mme a boe a tlhalose gape ka Setswana se se kannweng. Go na le (7.1%) gape ya barutwana ba ba sa totobatsang gore bona ba itemogela matsapa fa kae, ba buile fela gore fale le fale. Fa ba sa kgone go tota gore matsapa a bona a fa kae, o ka fitlhela e le gore gongwe ke bona ba ba sa tseyeng matsapa mo dikarolong dingwe tsa diteng tse ba di rutiwang. Seno, se supa gape gore morutabana yo, o tsaya matsapa fa a ruta jaaka bontsi bo kaile.

2. A o itemogela matsapa ka puo ya Setswana e e dirisiwang ke morutabana fa a ruta ka dinako dingwe?

Kerafo 5.2: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka matsapa a ba itemogelang ona fa morutabana a ruta ka Setswana

SEKOLO B

Potso 1: Ke eng se o se ratang ka serutwa sa Setswana?

Barutwana botlhe ba le 60, e bong diphesente di le (100%) mo sekolong se, ba tlhalositse fa ba rata Setswana go ya ka mabaka a a farologaneng. Diphesente di le (16.7%) tsa barutwana ba kaile fa ba rata Setswana ka gore ke Puo ya Gae ya bona.

Se, se bontsha gore go rutiwa ka Setswana go dira gore ba ikutlwe ba le motlotlo e bile ba ipela ka puo ya bona. Se sengwe ke gore go thusa barutwana go kgona go akanya ka tsenelelo, go rarabolola mathata ka bonako. Ntlha e nngwe ke gore go rutiwa ka Setswana go ka ba thusa go tlhaloganya diteng tsa thuto ka gore puo e, ba e tlhaloganyana e bile ba e itse botoka go na le fa ba ka bo ba akanya kgotsa go itlhalosa ka puo e sele. Ba diphesente di le (5,0%) ba arabile ka go re 'Puo ya Setswana e a utlwala e bile ga o kgona go e bua o kgona go tlhaloganya sengwe le sengwe'. Ba bangwe ba diphesente di le (5.0%) ba kaile gore ba rata Setswana ka gore ba ithuta go bua puo e e kannweng e bile se natefatsa puo. Ba ba dirang diphesente di le (11.7%) bona ba neetse lebaka la gore ba rata Setswana ka gore ba ithuta ka makaelagongwe. Se, se bontsha gore barutwana ba, ga ba na matsapa a go lemoga mafoko a a nang le bokao jo bo tshwanang ka ntlha ya gore ba tlhaloganya puo ya bona mme se, se ba thusa go nna le tlotlofoko e ntsi e e humileng.

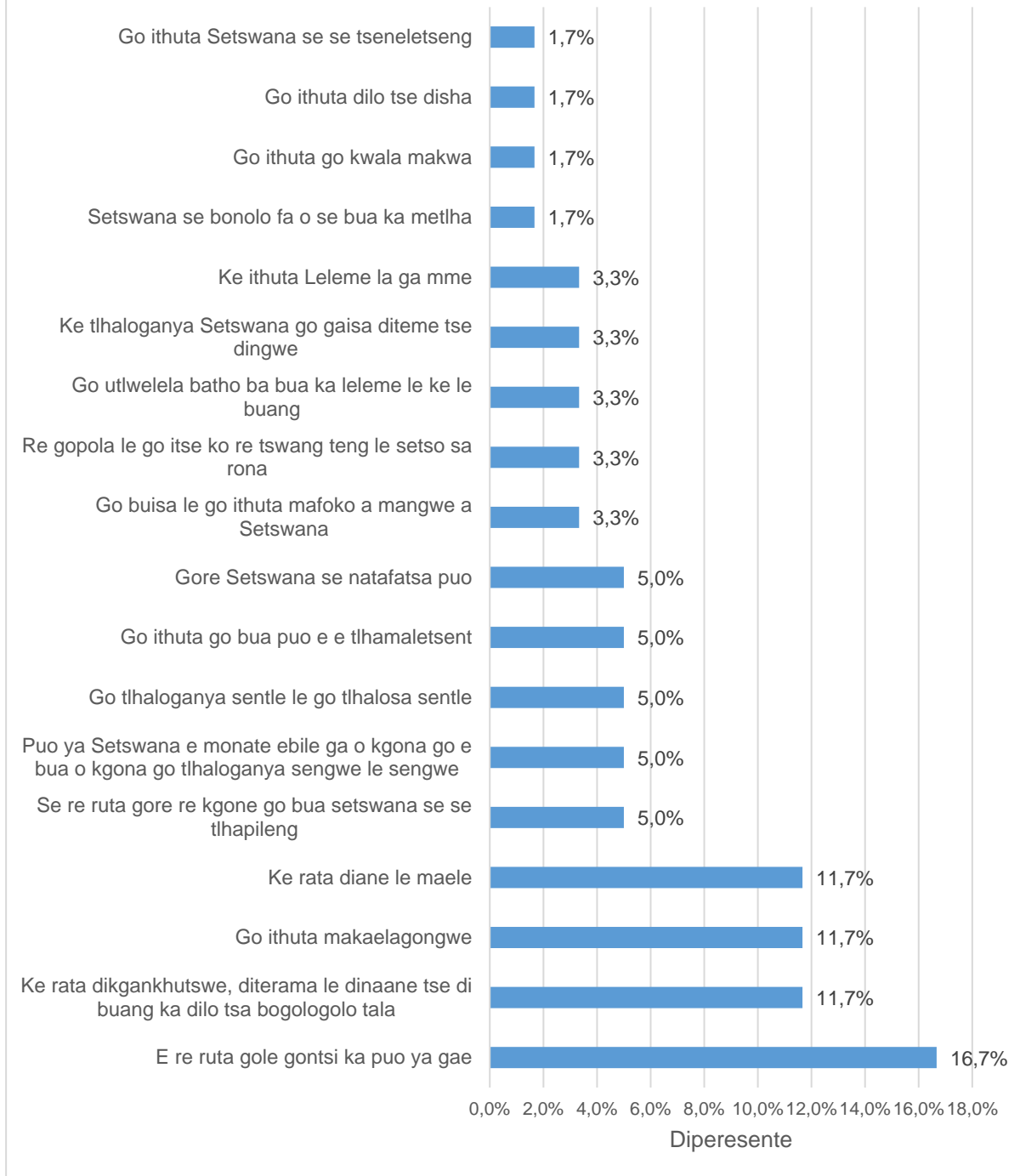
Diphesente di le (11.7%) bona ba kaile fa bona ba rata dikgankhutshwe, diterama le dinaane tse di ba rutang ka ga botshelo jwa bogologolo. Go raya gore barutwana ba, ba itumelela go bo e le Batswana e bile ba supa fa ba rata le go batla go ithuta go le gontsi ka setso sa bona sa Setswana. Se, se supa gape gore ga se bašwa botlhe ba ba ikgatholosang le go latlha setso sa bona. Go na le bašwa ba bangwe ba ba ipelang ka puo, setso le ngwao ya bona. Diphesente di le (3,3%) tsa barutwana di sa ntse di bua ka ga setso ka gore bona ba arabile ka gore 'Re gopola le go itse kwa re tswang le setso sa rona'. Ba bangwe ba diphesente di le (11.7%) ba rile bona ba rata diane le maele.

Manatetshapuo jaaka maele le diane di na le seabe sa botlhokwa mo puong ka go tokafatsa puisano, go boloka ngwao-boswa ya setso, go fetisa botlhale le go rotloetsa tirisano mmogo ya seloago. Se, se tšile go thusa barutwana go dirisa puo e e humileng fa

ba kwala bogolosegolo pampiri ya boraro e leng ya boithamedi. Ke mo go yona pampiri e ya ditlhamo le ditlhangwa tsa tirisano mo go solofetsweng go bona bothakga jwa puo. Ke phesente e e kwa tlase ya bokana ka (1.7%) e e sa totobatsang gore Setswana se ba ruta eng. Ba kaile fela gore se ba thusa 'go ithuta dilo tse dišwa'. Ka kakaretso dikarabo tsotlhe tsa barutwana di supa ba ithuta dintlha tse di farologaneng go tswa mo puong ya Setswana. Se, se boela kwa barutabaneng le mo kgasong (thelevišene le seyalemowa) gore ka mokgwa o re buang Setswana le ka moo re buang ka puo ya Setswana ka teng, go se ka ga diga lerato le barutwana ba rona ba nang le lona mo Setswaneng.

Go ya ka dikarabo tse ba di neetseng go bontsha barutwana ba rata puo ya Setswana e bile ba ipela ka setso sa Setswana. Ba supile gape gore ga ba ikobonye go bo e le Batswana.

1. Ke eng se o se ratang ka serutwa sa Setswana?

Kerafo 5.3: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo ba ratang Setswana

Potso 2: A o itemogela matsapa ka puo ya Setswana, e e dirisiwang ke morutabana fa a ruta ka dinako dingwe?

Mo sekolong se, diphesente di le (11.7%) tsa barutwana ba tlhalositse fa ba itemogela matsapa ka gore morutabana o tswakanya puo ya Setswana le dipuo tse dingwe. Ba bangwe ba diphesente di le (11.7%) le bona ba na le matsapa ka gore ba arabile ka gore go na le mafoko a ba ithutang ona. Diphesente di le (8.3%) bona ba buile gore le bona ba itemogela matsapa ka gore morutabana o dirisa diane fa a ruta mme bona ga ba di tlhaloganye. Ba bangwe ba ba dirang diphesente di le (8.3%) ba buile fa ba itemogela matsapa fale le fale. Matsapa e ka e tswa e le gore barutwana ba ga ba bone botlhokwa jwa go ithuta Setswana mo ditirong tsa bona tsa isago kgotsa mo botshelong jwa bone jwa letsatsi le letsatsi. Lebaka le lengwe e ka nna gore ba rata dipuo tse dingwe go feta puo ya Setswana. Ka jalo, morutabana jaaka mongwe yo o nang le kitso e e anameng, o tshwanetse go jala lerato la puo ya Setswana mo barutwaneng. A ka dirisa mekgwa e e farologaneng ya go ruta, go dira gore barutwana ba nne karolo ya thuto ka go tsenya metshameko mo thutong, gore barutwana ba age mafoko ka ditlhaka le go ba bontsha ka moo Setswana se nang le ditšhono tsa ditiro tse di farologaneng ka teng.

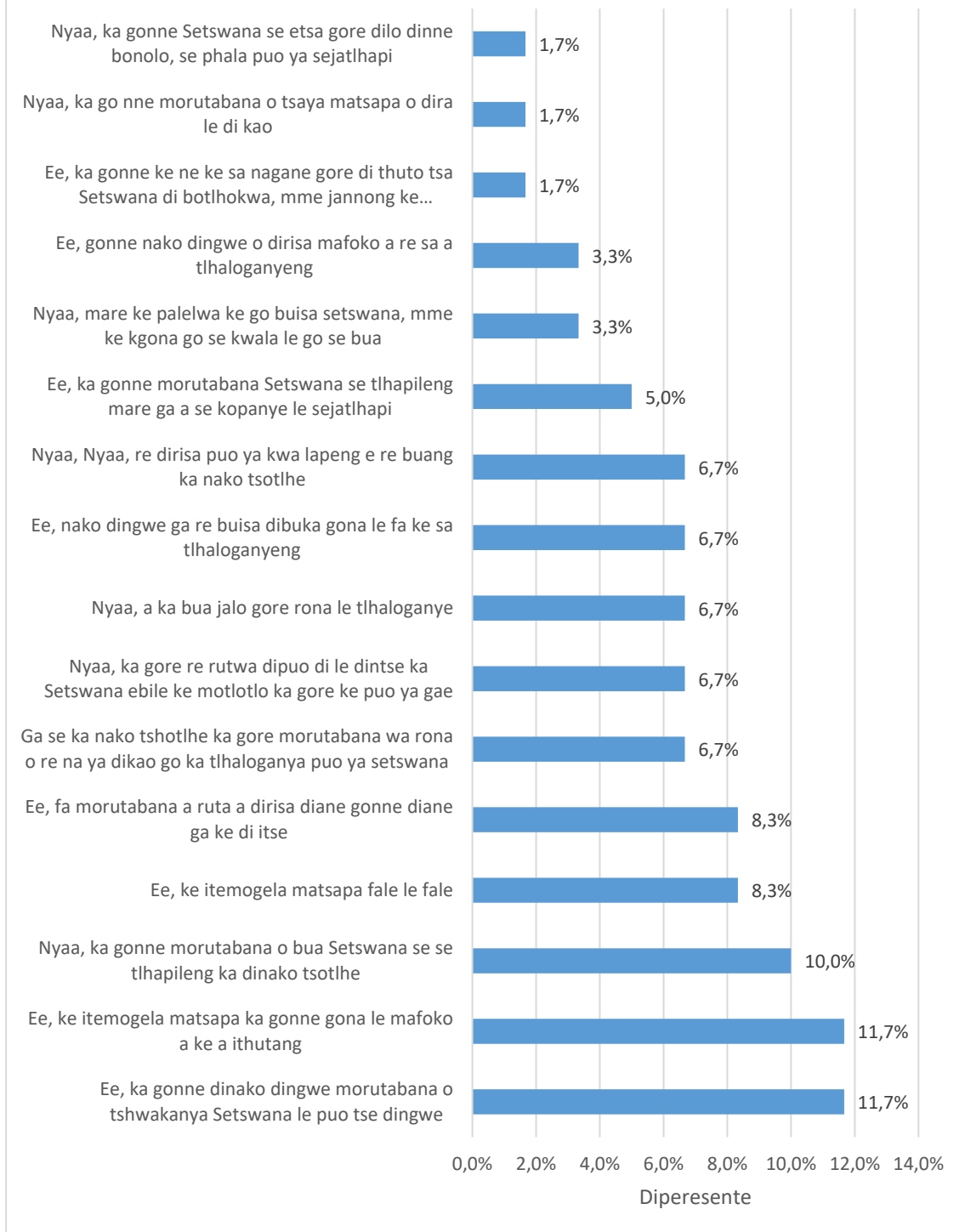
Go tswa mo dikarabong tsa barutwana ba, o fitlhela morutabana a patelesega go tswakanya dipuo tse dingwe go leka go thusa ba ba sa tlhaloganyeng diane mme mo letlhakoreng le lengwe se, se dira gore ba bangwe ba se ka ba tlhaloganya. E ka nna gore mo ditlhopheng tse pedi tse, tsa barutwana, go na le ba Setswana e seng Puo ya Gae ya bona, ke ka moo morutabana a feleletsang a tswakanya dipuo. Jaaka ke kaile mo Sekolong sa A, morutabana a ka thusa barutwana ba, ka go ba rotloetsa go nna le bukana e ba kwalang mafoko a ba sa a tlhaloganyeng mo go yona, e ka nna ka puo efe kgotsa efe mme ba thusane go a ranola kgotsa go a tlhalosetsana mo phaposiborutelong ka gonne go setse go supa fa Setswana e ka tswa e se Puo ya Gae ya ba bangwe. Ka ntlha ya gore ba ithutela Setswana Puo ya Gae jaaka serutwa, morutabana a ba rotloetse go kwala mafoko/mareo a Setswana a ba sa a itseng kgotsa ba sa a tlhaloganye ka gore ke puo e ba lekanyetswang ka yona.

Morutabana a ka tswa a dirisa Setswana se se kannweng ke ka moo a dirisang diane ka gore fa o se mong wa puo, ga go bonolo go ka dirisa puo e, ya papiso, ya botshwantshi ka gonne e bile e le bofitlha. Beng ba puo ke bona gantsi ba ba dirisang diane le maele

fa ba bua, go natefisa puo le go bontsha botswerere jwa bona jwa puo eo. Ntlha e ke sa tswang go e tlhalosa e tlhagisitswe ke barutwana ba diphesente di le (10.0%) ba ba arabileng ka gore bona ga ba itemogele matsapa gonne 'Nnyaa, ka gonne morutabana o bua Setswana se se tlhololo ka dinako tsotlhe'. Ba diphesente di le (3.3%) bona ba arabile ka gore ga ba itemogele matsapa mme ba palelwa ke go buisa Setswana, fela ba kgona go se kwala le go se bua. Morutabana a ka neela barutwana ba, ditogamaano tsa go buisa. Diphesente di le (6.7%) bona ba neetse karabo ya gore ga se ka dinako tsotlhe mo ba nnang le matsapa ka gore morutabana o ba neela dikao. Go tlhoka go engwa nokeng le go rotloetswa ke batsadi gore ba ithute Setswana kwa gae e ka nna lengwe la mabaka a a ka amang tswelelopele ya barutwana.

Barutwana le bona ba ka nna le seabe mo go ngongoregeng ka go itse puo ya Setswana go tshwana le (1.7%) e e arabileng ka go re: 'Ee, ka gonne ke ne ke sa nagana gore dithuto tsa Setswana di botlhokwa, mme jaanong ke bone gore di botlhokwa'. Go rotloetsa barutwana ba ba tshwanang le ba, morutabana a ka golaganya barutwana le bagakolodi kgotsa barutwana ba bangwe ba ba nang le nonofo e e tletseng mo puong ya Setswana. A ka bua ka batho ba ba kgoneng go ithuta puo eno le ka fa e ileng ya ba tswela mosola ka teng le ka moo ba atlegileng ka teng. Se sengwe gape ke go neela barutwana ditšhono go bontsha bokgoni jwa bona jwa puo fa pele ga balekane ba bona, jaaka fa ba tlhagisa dikakanyo tsa bona ka puo ya Setswana kgotsa go bontsha setso sa bona. A ka thusa ba ba sa kgoneng go buisa ka go ba rotloetsa go buisa letsatsi le letsatsi, le fa e ka nna ka nako e khutshwane fela, gore ba nne le bokgoni jwa go buisa, ba tlhatlhobe bokgoni jwa bona jwa go buisa ka metlha gore ba bone gore ba ka itokafatsa mo lephateng lefe. Se, ga se thuse barutwana fela, dipholo tsa serutwa sa Setswana le tsona di tlile go tlhatloga le lerato la Setswana le tlile go gola.

2. A o itemogela matsapa ka puo ya Setswana e e dirisiwang ke morutabana fa a ruta ka dinako dingwe?

Kerafo 5.4: Dikarabo tsa barurwana ba Sekolo B ka matsapa a ba itemogelang ona fa morutabana a ruta ka Setswana

Sekolo sa C

Potso 1: Ke eng se o se ratang ka serutwa sa Setswana?

Barutwana ba diphesente di le (18.8%) ba arabile ka gore ba rata Setswana gonne se ba ruta diane, maele le poko. Barutwana ba, ba arabile go tshwana le barutwana ba bangwe ba Sekolo sa A le Sekolo sa B. Ntlha e, e bontsha gore go sa ntse go na le barutwana ba ba dumelang mo ngwaong le setsong sa Setswana ka ntlha ya gore diane dingwe di a kgalema, di bua ka meila le meetlo ya setšhaba. Barutabana, bagasi mo diyalemoweng le badiragatsi mo dithelevišeneng ba tshwanetse ba dirise diane le maele mo puong kgotsa mo tlhagisong ya bona go thusa barutwana ba, go nna le tlotlofoko e e anameng le go ba thusa go tlhologanya boleng le khumo ya puo ya Setswana. Ba diphesente di le (15.6%) bona ba tlhalositse gore se ba thusa go kgona go buisa le go ithuta mafoko a mangwe a Setswana. Go ya ka moo barutwana ba, ba arabileng ka teng, barutabana le bagasi ba na le kgwetlho ya gore ba dirise puo e e kannweng gore barutwana ba kgone go anya kitso ya mafoko a mašwa a Setswana go tswa mo go bona. Fa bagasi, badiragatsi mo dithelevišeneng ba sa dirise Setswana se se kannweng, se, se tlike go bolaya lerato la puo ya Setswana mo barutwaneng.

Ba le (15.6%) ba tlhalositse gore 'ke leleme la ga mme' mme ba le (6.3%) ba kaile gore go le gantsi Setswana se ba ruta ka puo ya ga mme ya bona. Go ya ka dikarabo tse di neetsweng ke ditlhopha tse pedi tse tsa barutwana, go supa gore lerato la Setswana le sa ntse le le legolo mo barutwaneng mme barutabana ba ba rutang serutwa sa Setswana, bagasi le badiragatsi mo dithelevišeneng ba tshwanetse go ela tlhoko thata puo e ba e dirisang jaaka ba tsewa e le baitseanape ba puo ya Setswana. Go na le barutwana ba le (3.1%) ba ba kaileng gore ba rata puo ya Setswana ka se dira gore ba kgone go bua Setswana se se tlhololo. Ntlha e, e ka kaya gore go na le barutabana ba bangwe ba ba sa ntseng ba bua Setswana se se kannweng fa ba ruta mme se, se thusa barutwana go nna le lerato la puo le serutwa sa Setswana.

Diphesente tse dingwe di le (3.1%) ba arabile ka gore se ba ruta ka ga setso. Ba bangwe gape ba le (3.1%) ba kaile fa Setswana se ba ruta ka makaelagongwe. Se, se ka kaya gape gore barutabana fa ba ruta ditlhogo tse di farologaneng jaaka makwalwatshwano, ba kope barutwana go neela ditlhaloso tsa a mašwa mme ba a dirise ka bokao jo bo

farologaneng go bontsha gore ba a tlhaloganya. Ba ka kopa barutwana gore ba nne le dibukana tse ba kwalang mafoko a mašwa mo go tsona jaaka ke kaile mo dikolong tsa A le B, mme gape ba neele ditlhaloso tsa mafoko ao le go bopa dipolelo ka ona.

Kerafo 5.5: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo ba ratang Setswana

Potso 2: A o itemogela matsapa ka puo ya Setswana e e dirisiwang ke morutabana fa a ruta ka dinako dingwe?

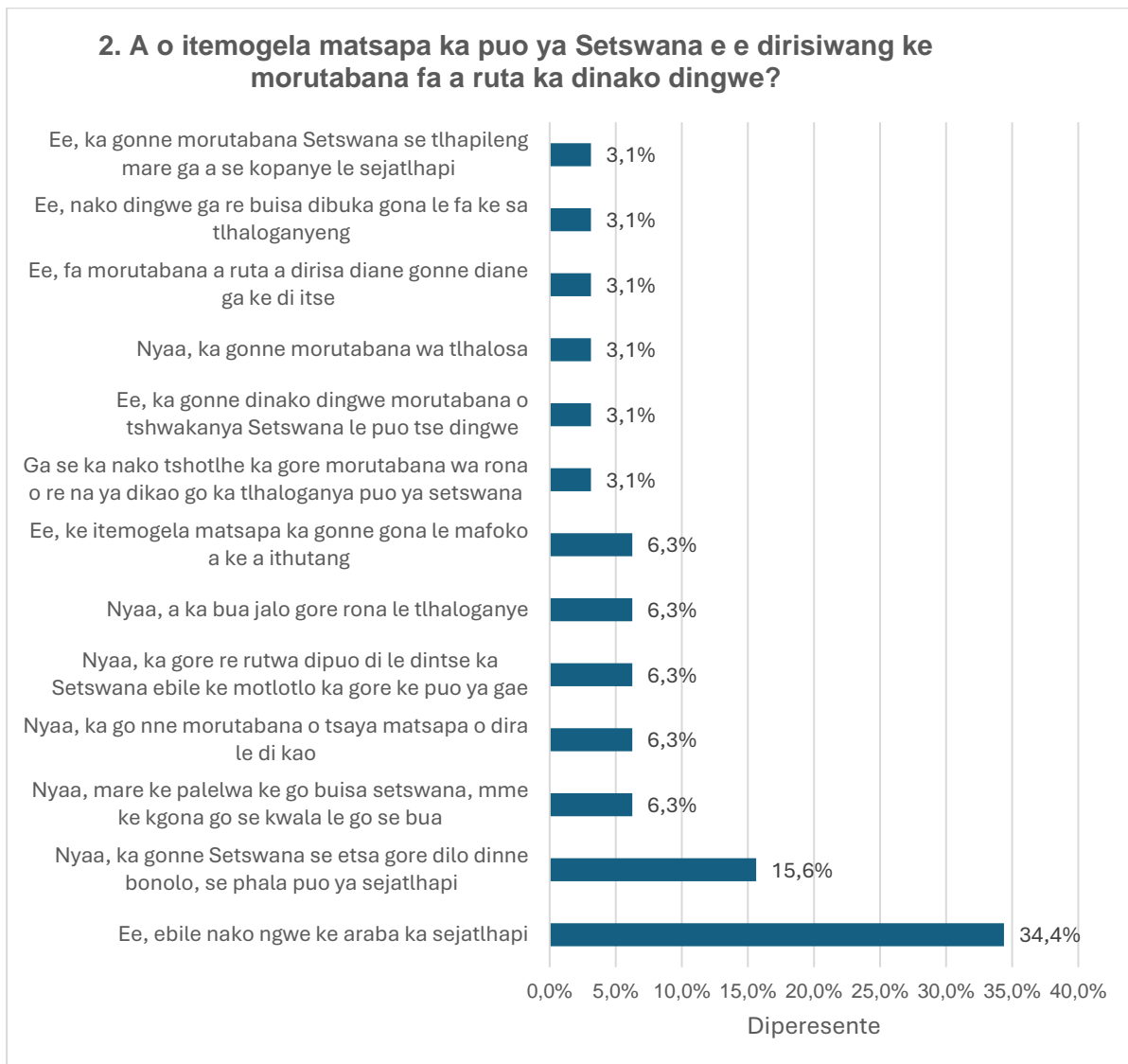
Bontsi ba barutwana ba ba dirang diphesente di le (34.4%) ba buile gore bona ba itemogela matsapa mo ba feletsang ba araba ka Seesimane. Barutwana ba, ba ka tswa Puo ya Gae ya bona e le Seesimane mme ka jalo ba fitlhela go le bonolo go tlhalosa dikarabo tsa bona ka puo eo. Lebaka le lengwe e ka nna gore ba rata puo ya Seesimane mme ba tlhopha go e dirisa ka boomo. Morutabana a ka thusa barutwana ba, ka go tla ka lenaane la mafoko mme a ba rotloetsa go nna le dipuisano tsa mo phaposiborutelong, tse mo go tsona barutwana ba rotloediwang go dirisa mafoko a mašwa a. A ka rotloetsa tiro ya setlhopha le go ithuta ga balekane mo barutwana ba ka tshegetsanang le go tlhotlheletsana. Ba le (15.6%) ba arabile ka gore bona ga ba itemogele matsapa ka gore Setswana se nolofatsa dintlha go gaisa Seesimane. Go bontsha go na le barutwana ba bangwe ba ba ratang Setswana e bile ba bona go se na puo epe e e se gaisang.

Ba le (6.3%) ba kaile gore 'nyaa mara ke palelwa ke go buisa Setswana, mme ke kgona go se kwala le go se bua'. Ba bangwe ba le (6.3%) ba tlhalositse gore ga ba na matsapa ka gore morutabana o ba neela dikao fa ba sa tlhaloganye e bile Setswana ke Puo ya Gae ya bona. Go na le ba bangwe ba diphesente di le (6.3%) mme bona ba arabile ka gore ba itemogela matsapa gonne go na le mafoko a ba a ithutang. Morutabana jaaka mongwe yo o nang le kitso e e anameng a ka thusa barutwana ba, ka go simolola letsatsi lengwe le lengwe ka go ithuta mafoko a mašwa, go bua ka bokao jwa ona. Ba ba sa kgoneng go buisa, morutabana a ka buisetsa kwa godimo gore ba kgone go utlwa kapodiso ya mafoko le segalo. A ka neela barutwana dibuka tsa puo go ya kwa gae ka tsona gore batsadi ba ba thuse go buisa mme ka moso morutwana mongwe le mongwe a tlhalose se a buisitseng ka ga sona.

Diphesente di le (3.1%) di tlhalositse gore ga se ka dinako tsotlhe mo ba itemogelang matsapa ka gonne morutabana wa bona o ba neela dikao gore ba tlhaloganye. Ba bangwe gape ba le (3.1%) ba rile ba itemogela matsapa gonne morutabana o tswakanya Setswana le dipuo tse dingwe. Barutabana ba rotloediwa go bua Setswana se se kannweng. Barutwana ba bangwe ba diphesente tse dingwe di le (3.1%) ba arabile ka gore bona ga ba tlhaloganye fa morutabana a dirisa diane ka gore ga ba di itse. Jaaka go kailwe mo Sekolong sa A le Sekolong sa B, barutwana ba rotloediwe go reka buka ya

diane le maele. Morutabana a ka tswa a bua diane le maele mme a sa neele ditlhaloso tsa tsona. Ka jalo, fa morutabana a ruta mme a iphitlhela a dirisitse seane kgotsa leele, a neele ditlhaloso tsa tsona gore barutwana ba tthaloganye bokao jwa ona. Le fa go le jalo, morutabana a rotloetse barutwana go kwala diane, maele le ditlhaloso tsa tsona mo bukeng gore ba kgone go a dirisa mo nakong e e tlang le go ka ba thusa go oketsa tlotlofoko ya bona.

Kerafo e e fa tlase e neela khutshwafatso ya dikarabo tsa barutwana go ya ka diphesente le go bontsha dikarabo tse dingwe tse di sa tthalosiwang.

Kerafo 5.6: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka matsapa a ba itemogelang ona fa morutabana a ruta ka Setswana

Sekolo sa A

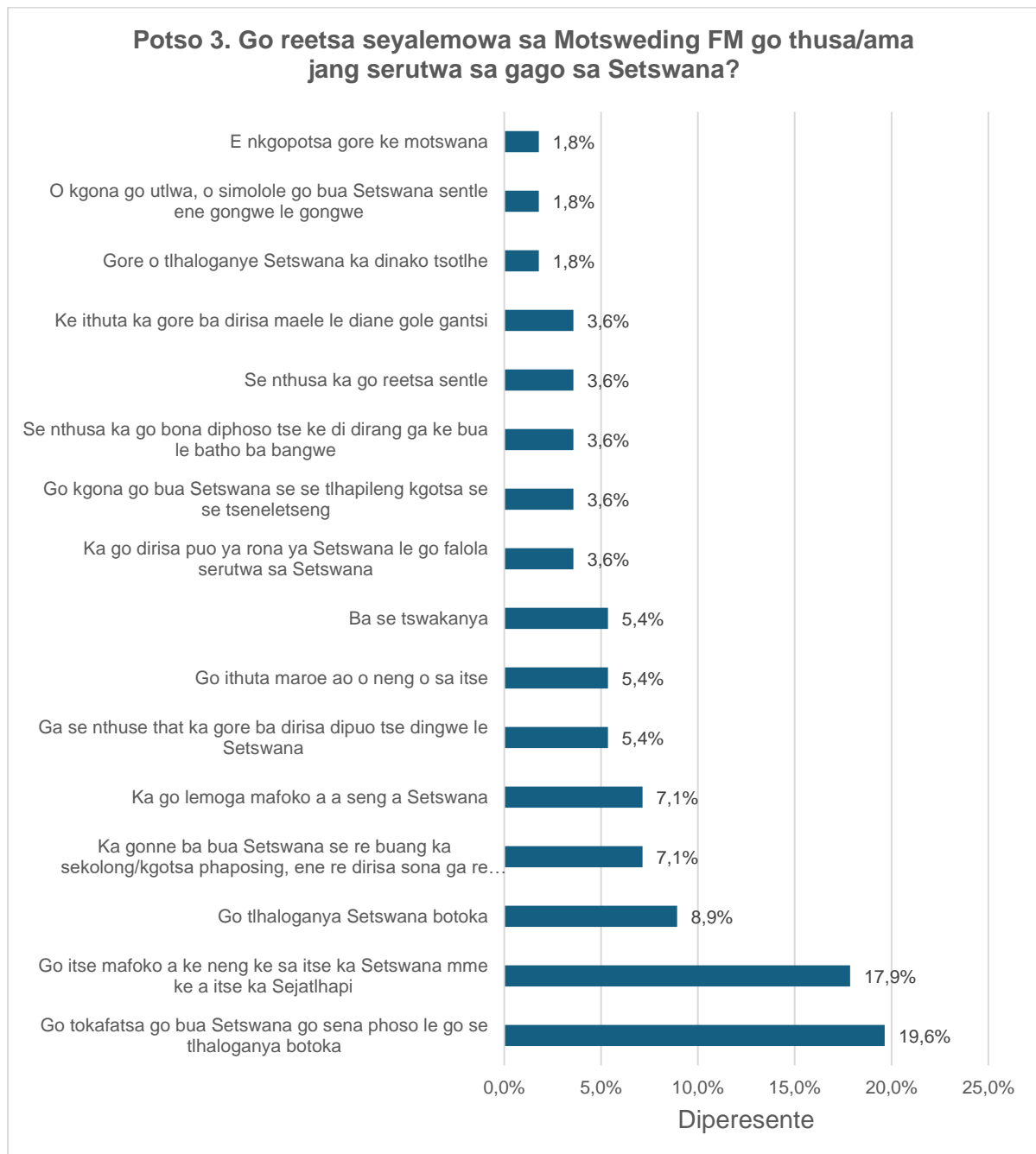
Potso 3: Go reetsa seyalemowa sa Motswedding FM go thusa/ama jang serutwa sa gago sa Setswana?

Barutwana ba diphesente di le (19.6%) ba buile fa Motswedding FM e ba thusa ka go bua Setswana, go se na phoso le go se tihaloganya botoka. Ba bangwe ba le (1.8%) ba rile ba kgona go tihaloganya Setswana sentle ka dinako tsotlhe. Go na gape le diphesente di le (1.8%) ba ba dumelanang le barutwana ba ba kailweng fa, gore Motswedding FM e ba thusa go bua Setswana ka nepagalo gongwe le gongwe. Bontsi ba barutwana ba arabile ka gore seyalemowa sa Motswedding FM, se a ba thusa mme ba neetse mabaka a a farologaneng jaaka; go ba thusa go reetsa ka tsenelelo, go lemoga diphoso tsa bona fa ba bua le batho ba bangwe.

Diphesente di le (3.6%) ba buile gore 'Ke ithuta ka gore ba dirisa maele le diane go le gantsi'. Se, se supa gore kwa ntle ga barutabana ba ba rutang serutwa sa Setswana kwa dikolong, barutwana ba ikaegile gape le ka seyalemowa sa Motswedding FM go tokafatsa le go godisa puo ya bona ya Setswana. Ba bangwe ba le (1.8%) ba tihalositse gore Motswedding FM e ba gopotsa gore ke bona Batswana. Ntlha e, e supa fa barutwana ba ba bangwe ba sa ntse ba ipela ka setso sa bona. Ka jalo, bagasi ba tshwanetse go ela tlhoko puo e ba e dirisang fa ba le mo moweng go godisa puo le setso sa Batswana. Bagasi ba tshwanetse gape go thusa go tsosolosa lerato la puo ya Setswana mo barutwaneng le mo bathong ka kakaretso. Se, ba ka se dira ka go dirisa puo e e humileng jaaka maele le diane fa ba le mo kgasong mme ba se ke ba lebala le go neela ditlhaloso tsa tsona.

Ba bangwe ba barutwana ba diphesente di le (5.4%) gona mo sekolong se, ba tihalositse fa seyalemowa sa Motswedding FM se sa ba thuse go le kalo mme ba arabile ka go re: 'Ga se nthuse thata ka gore ba dirisa dipuo tse dingwe le Setswana'. Ba bangwe ba diphesente di le (5.4%) gape, ba buile go tshwana le ba ba fa godimo ka gore bagasi ba Motswedding FM ba tswakanya dipuo. Fa bagasi ba na le go tswakanya puo ya Setswana le dipuo tse dingwe kgotsa ba dirisa ditengwana jaaka barutwana ba bangwe ba kaile, go

ka tlhakanya barutwana tlhogo, ga dira gore go nne thata gore ba itse thutapuo le tlotlofoko ya puo ya Setswana e e maleba. Go tswakanya dipuo gape go ka diga mowa wa barutwana ba ba ratang puo ya bona mme ba feleletsa ba ikobonya ka ba lemogile gore puo ya bona ga e tlotlwe. Bangwe ba le (3.6%) ba kaile fa Setswana sa Motswedding FM se ba thusitse go falola Setswana jaaka serutwa kwa sekolong.

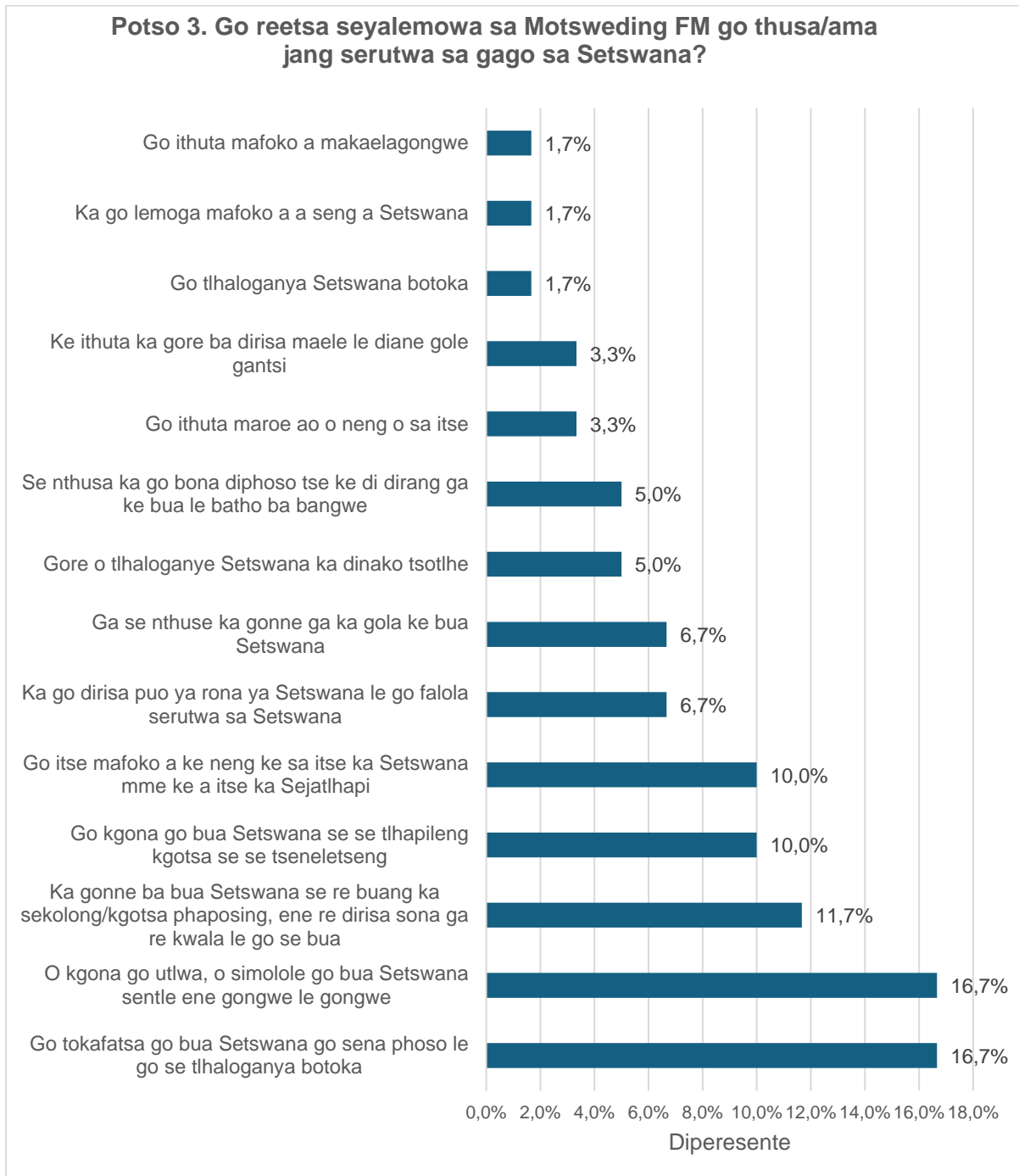
Kerafo 5.7: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka moo go reetsa Motsweding FM go amang serutwa sa Setswana

Sekolo sa B

Potso 3: Go reetsa seyalemowa sa Motsweding FM go thusa/ama jang serutwa sa gago sa Setswana?

Bontsi ba barutwana ba ba kana ka diphesente di le (16.7%) ba kaile fa Motsweding FM e ba thusa go bua Setswana go se na diphoso le go se tlhologanya botoka. Diphesente di le (11.7%) le bona ba buile gore mo Motsweding FM ba bua Setswana se barutwana ba se buang le se ba se dirisang fa ba kwala kwa sekolong. Ba ba kana ka diphesente di le (10%) ka go latelana, ba buile gore ka ntlha ya thuso ya Motsweding FM, ba kgona go bua Setswana se se tlhapileng le go itse mareo a ba neng ba sa a itse ka Setswana mme ba a itse ka Seesimane fela. Dintlha tse barutwana ba di neetseng di bontsha gore fa puo e e dirisiwang mo seyalemoweng jaaka motswedi wa tshedimosetso, e bile e le nngwe ya didiriswa tsa thuto, e le puo e e kannweng, barutwana ba ungwelwa tota go tswa mo go yona. Se, se tlhagisitswe ke diphesente di le (6.7%) ba ba arabileng ka go re: 'ka go dirisa puo ya rona ya Setswana le go falola serutwa sa Setswana'.

Go na le ba bangwe ba ba (6.7%) ba ba kaileng fa Motsweding FM e ba thusa gonne bona ba godile ba sa bue puo ya Setswana. Ka jalo, go matshwanedi gore bagasi ba seyalemowa sa Bosetšhaba sa Setswana, ba bue Setswana se se kannweng gore barutwana ba Setswana e seng Puo ya Gae ya bona, ba kgone go ithuta le go oketsa tlotlofoko ya bona. Go ka se tswela fela barutwana mosola mme le batho ka kakaretso ba ba reeditse Motsweding FM, ba tlile go ithuta dintlha di le dintsi jaaka setso, meetlo le ngwao ya Batswana jaaka Aforika Borwa e le naga ya dipuontsi le ditsontsi. Se, se tlile go dira gore barutwana le batho ka kakaretso ba amogelane le go tlhologanyana botoka mme go ka fokotsa dikgotlhang tse di ka tswang di le teng mo gare ga merafe e e farologaneng. Ka kakaretso, barutwana ba sekolo se, ba ithuta go le gontsi go tswa mo seyalemoweng sa Motsweding FM. Diphesente di le (6.7%) di bua fa Motsweding FM e sa ba thuse ka sepe ka gonne ga ba a gola ba bua Setswana. Kerafo e e fa tlase e bontsha dikarabo tsa barutwana ka bokhutshwane.

Kerafo 5.8: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo go reetsa Motsweding FM go amang serutwa sa Setswana

Sekolo sa C

Potso 3: Go reetsa seyalemowa sa Motsweding FM go thusa/ama jang serutwa sa gago sa Setswana?

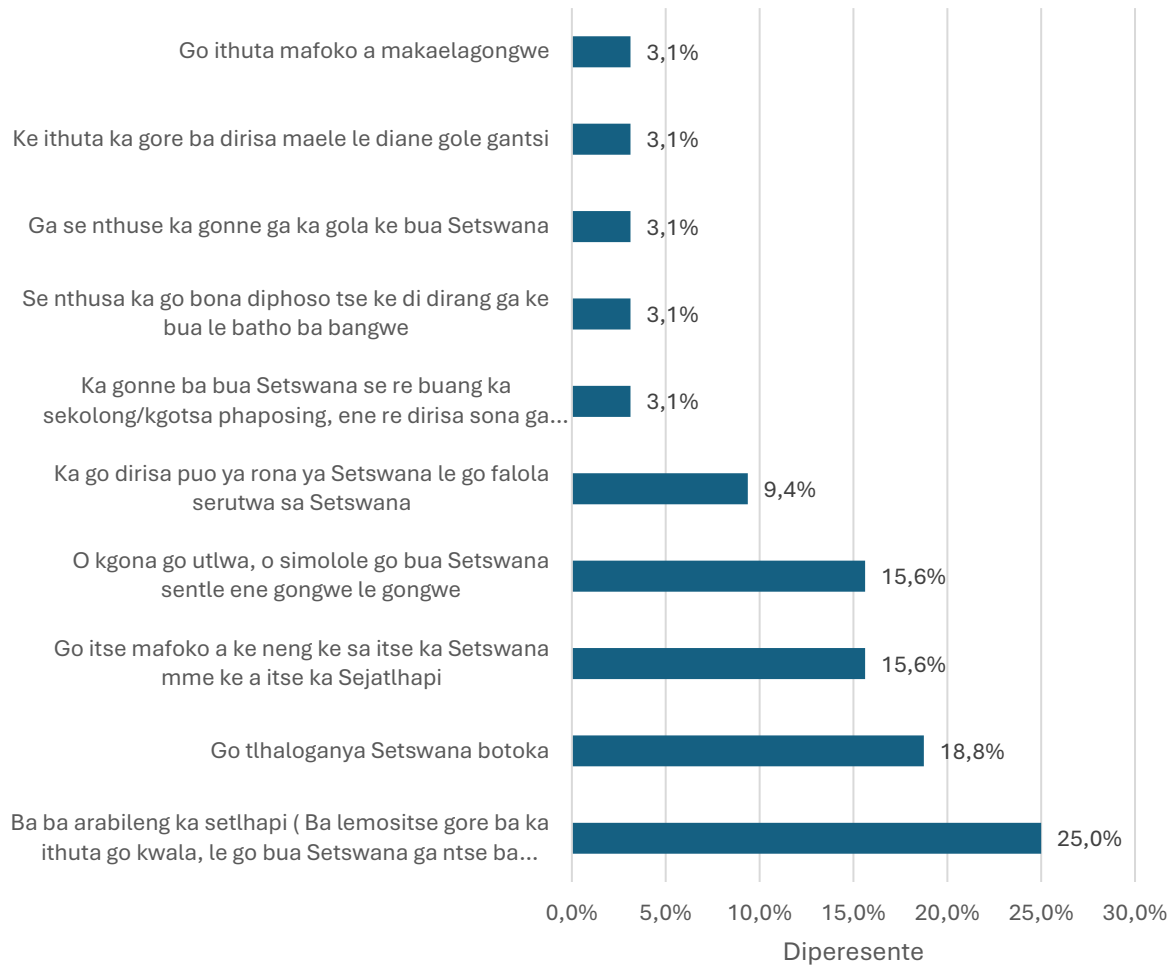
Mo sekolong se, barutwana ba diphesente di le (18.8%) ba kaile fa Motsweding FM e ba thusa ka go tthaloganya Setswana botoka. Diphesente di le (15.6%) ka go latelana ba kaile gore ba itse mafoko a Setswana a ba neng ba a itse ka Seesimane fela le gore ba kgona go utlwa le go bua Setswana ka tlhomamo gongwe le gongwe. Se, se boela mo dintlheng tse di builweng mo go Potso 2 tsa gore puo e bagasi ba seyalemowa sa Motsweding FM ba e dirisang e botlhokwa ka gonne fa ba dirisa Setswana se se kannweng go thusa barutwana go oketsa tlotlofoko ya bona. Go thusa gape gore barutwana ba falole serutwa sa Setswana jaaka diphesente di le (9.4%) ba kaile fa Motsweding FM e ba thusa ka 'go dirisa puo ya bona ya Setswana le go falola serutwa sa Setswana'.

Barutwana ba diphesente di le (3.1%) bona ba tthalositse fa Motsweding FM o ba thusa ka go dirisa diane, maele le makaelagongwe. Ka jalo, bareetsi ba solofela gore bagasi ba bue ka tsela e e tlhomameng le e e nang le boleng, segolobogolo fa go tla mo go diriseng puo. Batho ba ba buang Setswana ba ka nna ba ikutlwa ba le kgakala le setso sa bona fa puo ya bona e sa tthalosiwe ka tlhamalalo mo kgasong, mme seo se ka dira gore ba ikutlwe ba kgaogane le ba bangwe e bile ba kgaphetswe kwa thoko mo setšhabeng sa bona. Seyalemowa le barutabana ba na le boikarabelo jwa go neela barutwana dikao tse di nepagetseng tsa puo le go nna kelotlhoko gore ga ba kgaphele kwa thoko barutwana ba ba nang le kgwetlho mo puong ya Setswana.

Go na le diphesente di le (3.1%) tsa barutwana ba ba neetseng karabo e e sa tshwaneng le ya ba bangwe ka gore go ya ka bona seyalemowa sa Motswedng FM 'ga se nthuse ka gore ga ke a gola ke bua Setswana'. Se, se kaya gore barutwana ba, ba ka tswa ba sa ithuta Setswana jaaka serutwa go tswa kwa mephatong e e kwa tlase mme Setswana e le Puo ya Gae ya bona. Lebaka le lengwe gape e ka nna gore Setswana ga se Puo ya Gae ya bona. Ka jalo, bareetsi ba solofela gore bagasi ba bue ka tsela e e tlhomameng le e e nang le boleng, segolobogolo fa go tla mo go diriseng puo. Go solofetswe gore bagasi ba mananeo mo seyalemoweng ba bue mafoko a Setswana ka tsela e e nepagetseng gore barutwana ba, kgone go itse puo ya Setswana e e kannweng le go amogelesega mo Batswaneng ka kakaretso.

Kwa ntle ga barutwana ba ba rileng seyalemowa sa Motswedding FM ga se ba thuse ka sepe, go na le ba ba arabileng ka Seesimane ba diphesente di le (25.0%). Barutwana ba, ba supile gore ba kgona go buisa Setswana mme ba retelelwa ke go se kwala. Bagasi ba seyalemowa sa Motswedding FM ba ka thusa barutwana ba, ka go rulaganya dikgaisano tse di rotloetsang barutwana go ithuta Setswana mo tikologong e e tlaa dirang gore barutwana ba tshameke le go nna le dikgaisano mme maitlomo e le go ithuta puo. Seyalemowa se ka thusa gape fa, ka go nna le mananeo a mo go ona bareetsi ba kgonang go letsetsa kgotsa go romela melaetsa ka Setswana mme go ka dira gore ba kgone go ikatisa le go ntsha maikutlo a bona. Seyalemowa sa Motswedding FM jaaka Seteišene sa Bosetšhaba sa puo ya Setswana, se solofetswe go tlhagisa puo ya Setswana e e kannweng ka gore fa puo e sa tlhalosiwe ka nepo kgotsa e sa tsewe e le botlhokwa mo metswedding ya tshedimosetso, e diga boleng jwa setso sa Setswana. Ba le 3,1% ba buile gore e ba thusa go lemoga diphoso tsa bona fa ba bua Setswana. Ka jalo, barutabana le bona ba ka nna ba dirisa seyalemowa mo phaposiborutelong go tlwaetsa barutwana ba ba sa itseng kgotsa ba na le bothata ba Setswana, go tokafatsa Setswana sa bona.

Potso 3. Go reetsa seyalemowa sa Motsweding FM go thusa/ama jang serutwa sa gago sa Setswana?

Kerafo 5.9: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo go reetsa Motsweding FM go amang serutwa sa Setswana

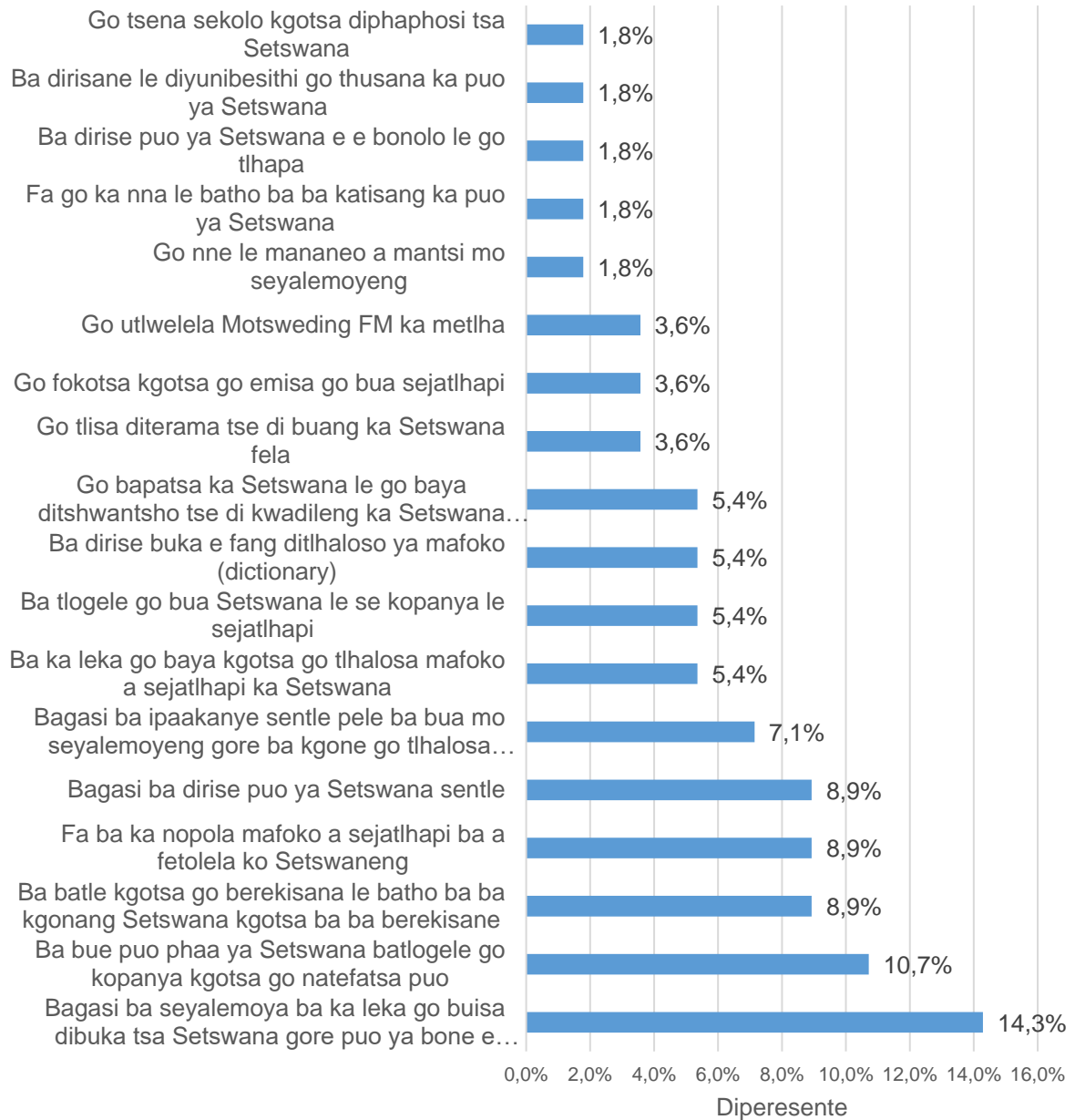
Sekolo sa A

Potso 4: Ke eng se o se akanyang se ka dirwa go tokafatsa puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong?

Bontsi ba barutwana ba diphesente di le (14.3%) mo sekolong se, ba kaile gore fa bagasi ba ka leka go buisa dibuka tsa Setswana gore ba tokafatse puo ya bona go ka nna botoka. Diphesente di le (10.7%) ba arabile ka gore bagasi ba bue puo phaa! ya Setswana ba tlogele go tswakanya kgotsa go natefisa puo ka puo e e sa kannwang. Se, se raya gore bagasi ba tshwanetse go bua puo ya Setswana ka tsela e e nepagetseng. Fa ba ka bua Setswana se se sa kannweng, go ka dira gore bengpuo ya Setswana ba se ka ba nna motlotlo ka setso sa bona. Lebaka le lengwe ke gore fa puo e sa tshalosiwe sentle kgotsa e sa tsewe e le botlhokwa mo metswedeng ya tshedimosetso, e nyatsa boleng jwa setso sa Setswana, e bile e koafatsa maiteko a go boloka puo e. Ba le (7.1%) ba arabile ka gore bagasi ba ithulaganye ka tshwanelo pele ba tsena mo kgasong ya mananeo a bona a a farologaneng. Ntlha e, e tlaleletswa ke diphesente di le (5.4%) tsa ba ba kaileng gore bagasi ba dirise buka e e nang le ditlhaloso tsa mafoko (thanodi). Barutwana ba, ba bontsha ba rata puo ya Setswana mme bagasi ba seyalemowa sa Motswedeng FM ba ka feleletsa ba bolaile lerato la bona ka go tswakanya Setswana ka Seesimane.

Barutwana ba diphesente di le (3.6%) tsa barutwana bangwe ba neetse karabo ya gore 'go tlisa diterama tse di buang ka Setswana fela'. Ba diphesente di le (1.8%) ka go latelana, bona ba buile gore bagasi ba ka tokafatsa puo ya Setswana ka 'go tsena sekolo kgotsa go tsenela diphaposithuto tsa Setswana', fa ba bangwe ba rile 'ba dirisane le diyunivesithi go thusana ka puo ya Setswana'. Ba bangwe ba arabile ka gore 'fa go ka nna le batho ba ba ba katisang ka Setswana'. Barutwana ba, ba supa fa ba tlotla le go tlotlomatsa puo ya Setswana mme ba tlhoka tshegetso go tswa mo seyalemoweng le thelevišeneng jaaka metswedi ya tshedimosetso go ba rotloetsa le go ba maatlafatsa ka go dirisa Setswana se se kannweng.

Potso 4. Ke eng se o se akanyang se ka diriwa go tokafatsa puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong?

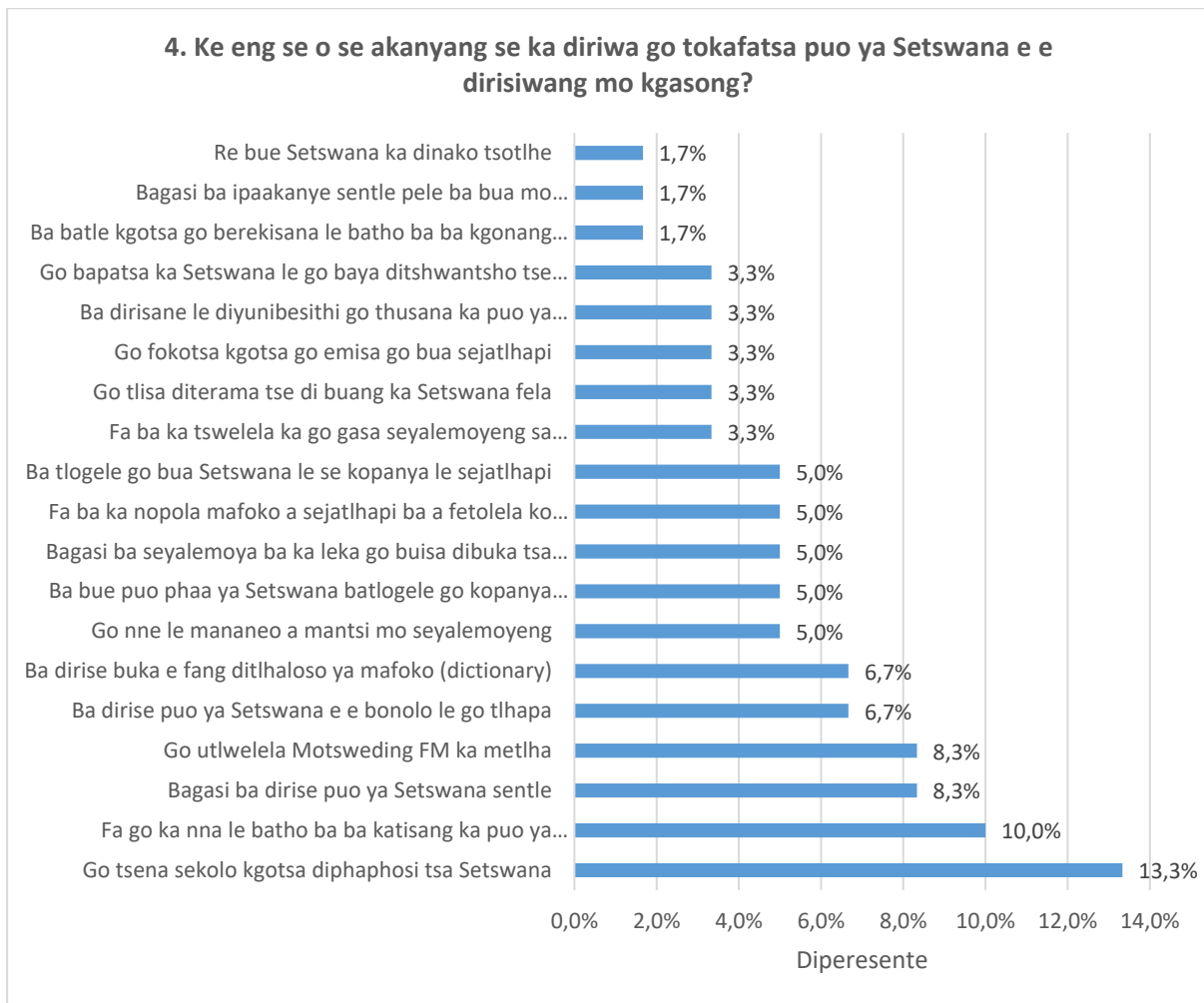
Kerafo 5.10: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka moo puo e e dirisiwang mo kgasong e ka tokafadiwang ka gona.

Sekolo sa B

Potso 4: Ke eng se o se akanyang se ka dirwa go tokafatsa puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong?

Diphesente di le (13.3%) tsa barutwana ba arabile ka gore fa bagasi le batlhagisi ba ka ithutela Setswana kwa dikolong kgotsa go tsenela dithuto tsa Setswana. Ba le (10.0%) bona ba rile fa go ka nna le batho ba ba ka ba katisang ka Setswana. Se, se bontsha gore barutwana ba tshwenngwa ka puo ya Setswana se se sa kannwang se se buiwang mo kgasong. Diphesente di le (5.0%) ba buile gore 'ba tlogele go bua Setswana ba se kopanya le Seesimane'. Ba bangwe gape ba le (5.0%) ba arabile ka gore 'fa ba ka nopola mafoko a Seesimane ba a fetolela kwa Setswaneng'. Ba le (3.3%) ba rile 'go tlisa diterama tse di buang ka Setswana fela'. Ba diphesente di le (1.7%) bona ba kaile gore a bagasi mo diyalemoweng le badiragatsi mo dithelevišeneng ba bue Setswana ka dinako tsotlhe. E sa ntse e le tlhobaboroko gore go tswakanya puo ya Setswana le dipuo tse dingwe go diga boleng jwa puo ya Setswana. Se, se bontsha gape fa bengpuo ba sa itumelele puo ya Setswana e kgaso e e dirisang.

Fa kgaso e ka tswela ka go tswakanya Setswana le dipuo tse dingwe, go ka nna ga kgoreletsa tsweletso ya tlotlofoko e e humileng ya Setswana, ka gonne barutwana ba ka nna ba se ka ba itse kgotsa go dirisa mafoko a Setswana a a tsweleditsweng mo sešweng. Go, go ka tlhakanya barutwana tlhogo, segolobogolo ba ba sa ntseng ba ithuta Setswana ka tlhomamo.

Kerafo 5.11: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo Setswana se se dirisiwang mo kgasong se ka tokafadiwang ka gona.

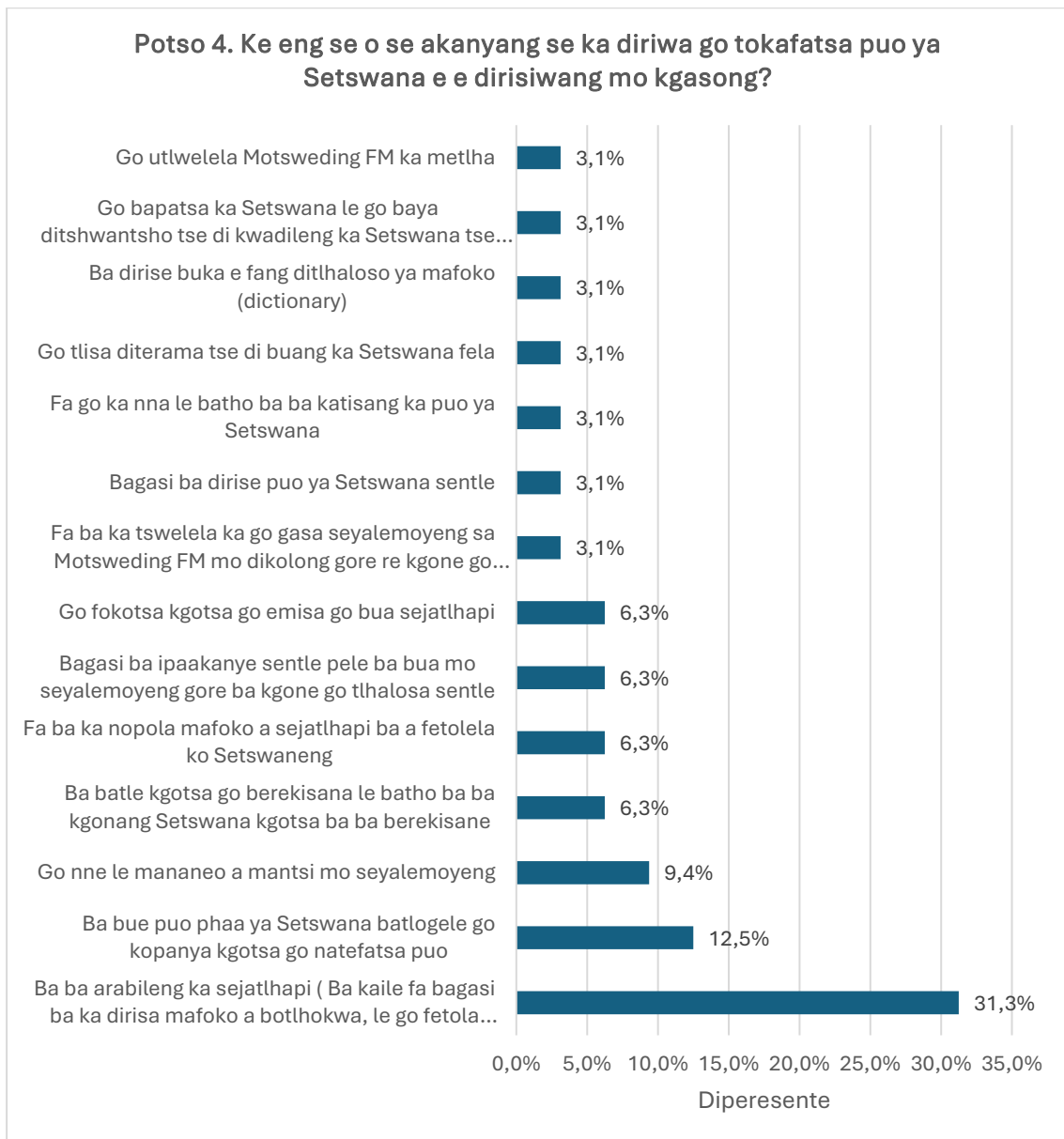
Sekolo sa C

Potso 4: Ke eng se o se akanyang se ka dirwa go tokafatsa puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong?

Diphešente tse di kwa godimo di le (32.3%) tsa barutwana mo sekolong se, ke ba ba arabileng ka Seesimane mme ba kaile fa bagasi ba ka dirisa mafoko a a botlhokwa, le go fetolela Seesimane go yam o Setswaneng. Barutwana ba, ba bontsha ba na le kgwetlho e tona ka puo ya Setswana mme bagasi mo diyalemoweng le badiragatsi ba diterama mo dithelevišeneng ba tshwanetse go leka ka thata go bua puo ya Setswana se se kannweng go thusa barutwana ba ba jaaka ba, go ithuta puo ya Setswana. Re sa kgapele kwa thoko batsadi, barutabana gore le bona puo e ba e dirisang e na le phokelelo mo barutwaneng.

Se, se kaya gore ke maikarabelo a setšhaba ka kakaretso go thusa barutwana ba, ka go bua puo e e tihololo le go se tswakanye puo ya Setswana le dipuo tse dingwe. Karabo e barutwana ba diphesente di le (12.5%) ba e neetseng e tshwana le e ke sa tswang go e tihalosa gore a kgaso e efoqe go tswakanya Setswana le dipuo tse dingwe, mme bona ba rile 'ba bue puo phaa! ya Setswana ba tlogele go tswakanya kgotsa go natefisa puo'. Ntlha e, e arabilwe gape ke barutwana ba le (6.3%), fa diphesente di le (9.4%) tsona di buile gore go nne le mananeo a mantsi mo seyalemoweng.

Diphesente di le (3.1%) ka go latelana ba neetse dikarabo tse di farologaneng jaaka; 'go utlwelela Motswedding FM ka metlha 'go tlisa diterama tse di buang ka Setswana fela', 'go bapatsa ka Setswana le go baya ditshwantsho tse di kwadilweng ka Setswana'. Mo gare ga dikarabo tse dingwe, ba bangwe ba rile 'fa go ka nna le batho ba ba ba katisang ka Setswana'. Se, se sa ntse se supa gore go se tihalose mafoko sentle le go tswakanya dipuo ga batlhagisi mo thelevišeneng le seyalemoweng, ke dikgoreletsi tse dikgolo mo go ithuteng dipuo ka tsela e e mosola mo bathong ba ba ithutang dipuo le go ithuta ka kakaretso.

Kerafo 5.12: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo Setswana se se dirisiwang mo kgasong se ka tokafadiwang ka gona.

Sekolo sa A

Potso 5: Thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsa puo ya gago jang?

Diphesente di le (23.2%) tsa barutwana mo sekolong se, ba arabile ka gore di ba thusa go bua Setswana se se tihololo e bile le puo ya bona e a tokafala. Se, se supa fa barutwana ba ungwelwa go tswa mo didirisweng tse, tsa thuto e leng thelevišene le seyalemowa. Karabo e, e bontsha gape gore ditsala tse dingwe di sa ntse di rata puo ya bona ya Setswana ka gore fa ba tlotla, ba dirisa puo ya Setswana e e kannweng. Go kaya gore ga se bašwa botlhe ba ba tsayang gore puo ya Seesimane e botoka go gaisa dipuo tsa rona tsa Bantsho.

Ke mo barutabana ba ka tlotlheletsang le go rotloetsa barutwana ka ga botlhokwa jwa go itse le go rata puo ya gaabobona. Barutabana ba ka lemosa barutwana ka ditšhono tse di leng teng mo dipuong tsa Bantsho (Setswana jaaka tlotlhomiso e, e totile puo ya Setswana). Bagasi mo seyalemoweng sa Motsweding FM ba ka dirisa mananeo a a dirisanang, a go dirisanngwang ka go tllhaeletsana (*interactive programs*) go rotloeletsa barutwana le bašwa ka kakaretso go nna le seabe mo metlotlong ka Setswana. Se, se ka ba thusa go itlwaetsa go bua le go reetsa ka nako ya mmatota. Fa barutwana ba reeditse dibui tse di farologaneng mo mananeong a seyalemowa sa Motsweding FM kgotsa diteišene tsa diyalemowa tsa setšhaba, ba kgona go utlwa dipuo tse di farologaneng le ditengwana tse di farologaneng. Se, se oketsa go tllhaloganya dipharologano tsa dipuo tsa kgaolo mo Setswaneng le go itse gore Setswana se se kannweng, se ba tshwanetseng go se dirisa kwa sekolong fa ba bua le fa ba kwala ke sefe.

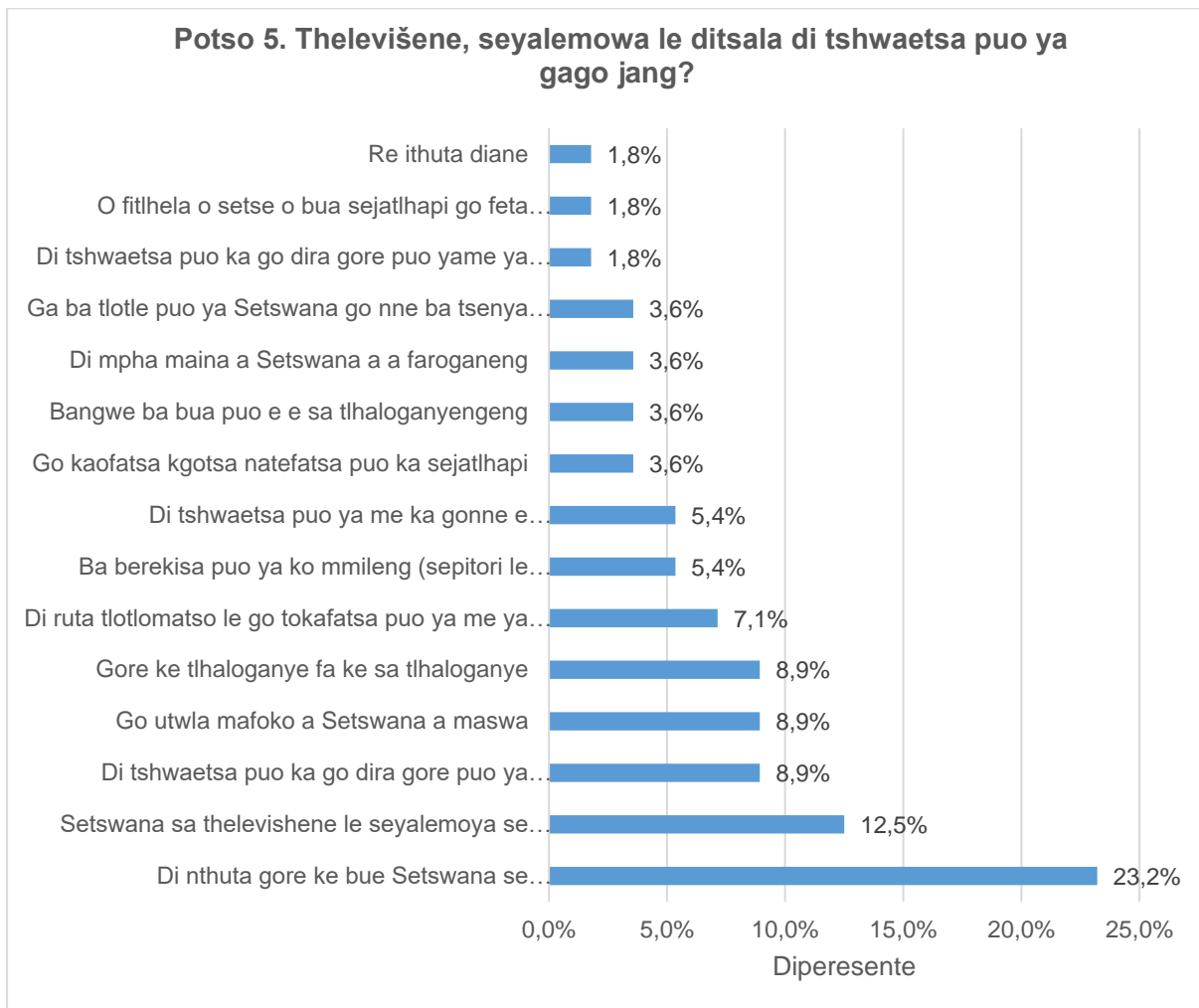
Thelevišene e kopanya dintlha tse di utlwiwang le tse di bonwang, tse di ka tokafatsang go tllhaloganya le go gakologelwa mabaka ka tshwanelo. Ka jalo, go bona batho ba ba mo setshwantshong ba diragatsa, go thusa barutwana go tllhaloganya ka fa mafoko le dipolelwana di dirisiwang ka teng mo maemong a mmatota. Diphesente tse dingwe di le (1.8%), ba kail fa thelevišene, seyalemowa le ditsala di thusa gore Setswana sa bona se nne botoka le bonolo. Ba ba dirang diphesente di le (8.9%) ka go latelana bona ba tllhalositse gore di ba thusa mo ba sa tllhaloganyeng teng le go ithuta mafoko a Setswana a mašwa. Go nna le ditsala tse di buang Setswana se se tihololo go thusa barutwana ba, ka gore ditsala di ka siamisa ka bonako puo e e fosagetseng ya ditsala ka bona mo tikologong e e iketlileng, go na le kwa phaposiborutelong. Se, se ka ba thusa go tokafatsa tsela e ba tllhaloganyang puo ka yona. Go na le ba bangwe ba le (1.8%) ba ba arabileng

ka gore bona ba itumeletse gore ba ithuta diane go tswa mo thelevišeneng, seyalemoweng le mo ditsaleng tsa bona.

Go na le barutwana ba bangwe gona mo sekolong se, ba ba kaileng fa Setswana se se buiwang mo thelevišeneng le seyalemoweng se tswakane le Seesimane mme se, se dira gore ba se ka ba kgona go ithuta puo ya Setswana e e kannweng. Ba le (3.6%) ba rile bagasi mo Motsweding FM le mo thelevišeneng ba akanya gore ba natefisa puo ya Setswana ka go e tswakanya le Seesimane mme se, se dira gore puo ya Setswana e koafale.

Go na le ba bangwe ba diphesente di le (5.4%) ba ba neetseng karabo e e farologaneng le ya ba bangwe ka gore go dirisiwa puo ya Sepitori, Setsotsi le puo ya mo mmileng. Se, se bontsha go na le tshusumetso ya seloago. Go dirisa Setswana mo maemong a loago go oketsa tshusumetso ya barutwana ya go ithuta le go dirisa puo ka thelelo, go tsalana le go tlhaeletsana sentle. Ka jalo, ditsala, thelevišene le seyalemowa jaaka karolo ya loago, di tshwanetse di dirise puo ya Setswana e e kannweng go thusa barutwana go tlhaloganya le go tokafatsa puo ya bona ya Setswana.

(1.8%) e arabile ka gore ka tsela e go dirisiwang puo ya Seesimane thata ka teng, se se dira gore le bona barutwana ba bue puo ya Seesimane go feta ya Setswana mme e se ka go rata ga bona e le ka moo puo ya Seesimane e fekeetsang puo ya Setswana mo kgasong ka teng. Se, se bontsha fa barutwana ba, ba sa ithute go le kalo ka puo ya Setswana mo meseleng e ya tshedimosetso. Tlhotlhetso ya thelevišene, seyalemowa, ditsala, dithulaganyo tsa sekolo, mmogo le go nna le seabe mo setšhabeng go ka dira gore barutwana ba nne le kitso e ntsi ya puo. Metswedi e e farologaneng eno ya go ithuta le go ikatisa e ka thusa barutwana go tokafatsa bokgoni jwa bona jwa puo ya Setswana ka tsela e e ka ba tswelang mosola.

Kerafo 5.13: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka moo thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsang puo ya bona ka teng

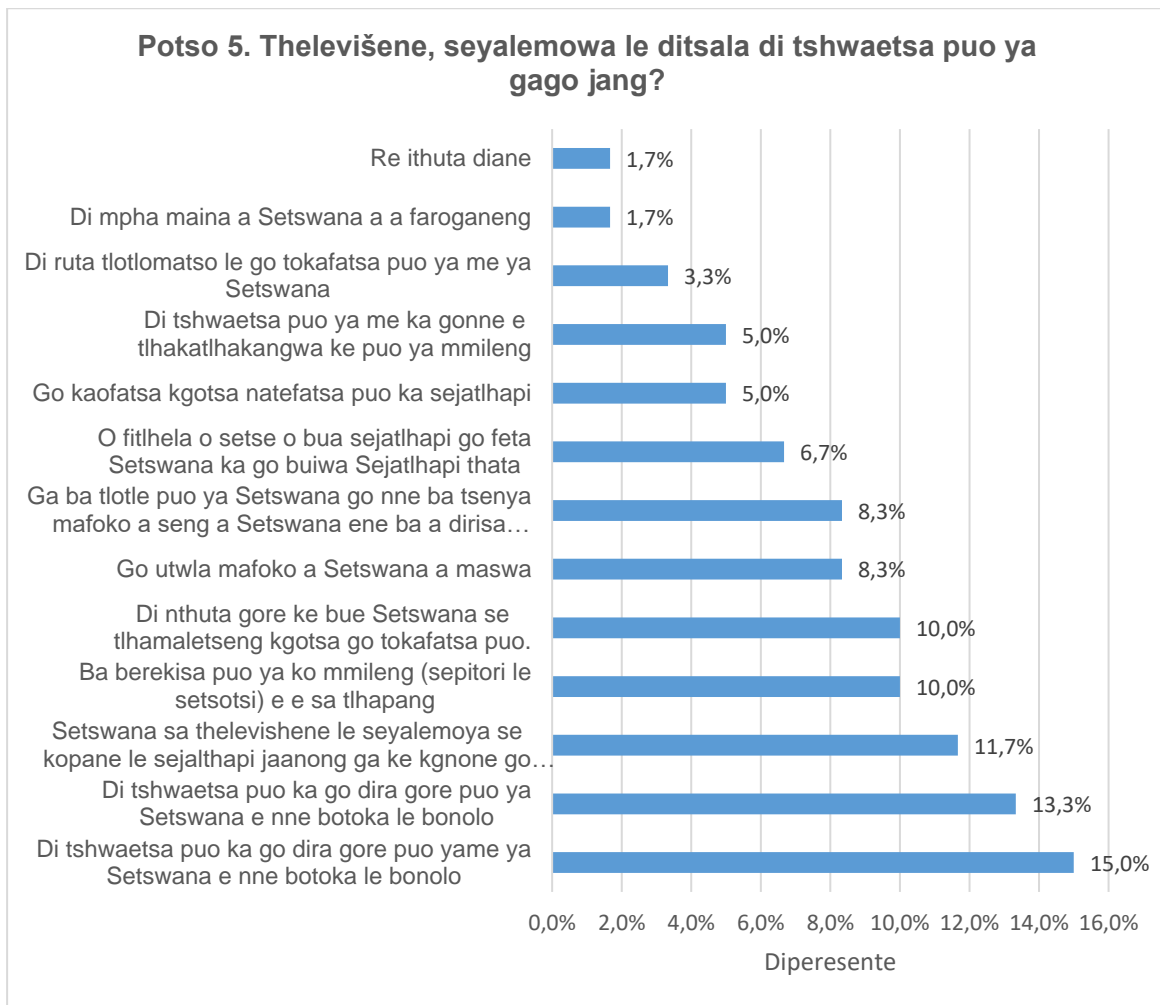
Sekolo sa B

Potso 5: Thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsa puo ya gago jang?

Barutwana ba diphesente di le (15.0%), (13.3%) le (10.0%) mo sekolong se, ba arabile ka gore puo ya bona ya Setswana e nna botoka le bonolo ka ntlha ya tshwaetso ya thelevišene, seyalemowa le ditsala. Ba le (11.7%) bona ba kaile fa Setswana se se dirisiwang mo kgasong se tswakanngwa le Seesimane. (1.7%) ka go latelana bona ba kaile fa ba ithuta mafoko a mašwa le diane. Setswana se na le diane le maele a mantsi, a a tswelletsang le go humisa puo. Fa dithulaganyo tsa seyalemowa sa Motswedding FM di ka akaretsa diane le maele, di ka thusa barutwana go tthaloganya bokao jwa ona le go

a dirisa ka tsela e e tshwanetseng mo metlotlong ya letsatsi le letsatsi. Diphesente di le (10.0%) tsona di arabile faba bua Sepitori le Setswana sa mo mmileng. Go tlotla ka metlha le ditsala tsa bona ka Setswana go ka dira gore ba nne le ditšhono tse dintsi tsa go ikatisa le go boeletsa, e leng selo se se botlhokwa thata fa ba ithuta puo. Se sengwe se se ka thusang barutwana ba, go tokafatsa puo ya bona ya Setswana ke go itlwaetsa go bona matshwao a setšhaba le dikitsiso kgapetsakgapetsa ka Setswana, go ka nonotsha bokgoni jwa bona jwa go buisa le go dirisa mafoko a letsatsi le letsatsi. Lefelo la tlhotlhomiso e le kwa Soshanguve, ga go gakgamatse fa barutwana ba kaile gore puo e e buiwang ke Sepitori. Diterama tse di nang le dithanolo (*subtitles*) tsa Setswana di ka thusa mo go tshaloganyeng go buisa le go thusa barutwana go nyalanya mafoko a a buiwang le a a kwadilweng.

Diphesente di le (8.3%) bona ba tlhalositse gore puo ya Setswana ga e tlotliwe mo kgasong ka go nna go tsenyeletswa mafoko a e seng a Setswana. Barutwana ba, ba bontsha ba na le lerato la puo ya Setswana ka go rialo. Ka jalo, dikgang tse di tlhagisiwang ka metlha ka Setswana di ka thusa barutwana ba, gore ba nne ba itse ka ditiragalo tsa sešweng fa ba ntse ba tokafatsa bokgoni jwa bona jwa go reetsa le go tshaloganya. Bobegadikgang bo dira gape gore barutwana ba dirise puo e e kannweng. Ba le (6.7%) ba buile gore ka mokgwa o go dirisiwang puo ya Seesimane thata ka teng mo kgasong, ba feleletsa ba bua puo ya Seesimane jaaka e kete ke selo se se siameng. Molaetsa o o romelwang go bagasi ba seyalemowa sa Motswedding FM ke gore fa ba ka dirisa puo ya Setswana e e kannweng go ka ungwela barutwana ka go godisa puo ya bona ya Setswana. Go le gantsi barutwana ba tlhaeletsana le ditsala tsa bona go gaisa go reetsa seyalemowa le go bogela thelevišene. Ka jalo, go bopa ditlhopho tsa go ithuta le ditsala, go ikatisetsa go bua le go tlotla ka dikgwetlho tsa puo, go rotloetsa go ithuta mmogo le go thusana. Dikarabo tsa barutwana tlhagisitswe ka bokhutshwane mo kerafong e e fa tlase.

Kerafo 5.14: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka moo thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsang puo ya bona.

Sekolo sa C

Potso 5: Thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsa puo ya gago jang?

Mo sekolong se, (28.1%) ba arabile ka Seesimane gore di thusa ka mopeleto wa mafoko, le go kwala mafoko a a marara ba a fetolela go tswa mo Seesimaneng go ya mo Setswaneng. Karabo e barutwana ba, ba e neetseng, e ganetsana le se ba se kayang ka gonne fa di kabo di ba thusa ka mopeleto le go kwala mafoko, ba ka bo ba sa araba ka Seesimane. Se, se bontsha gore ba kgona go utlwa puo ya Setswana mme ba palelwa ke go e kwala. Go bontsha gape fa ba na le kgatlhego mo puong ya Setswana ka gore

ba ka bo ba tlogetse fela ba sa araba potso e. E, ke kgwetlho mo batsading le mo barutabaneng go bona gore barutwana ba, ba a thusega.

Go ka supa fa Setswana e se Puo ya Gae ya bona kgotsa ba sa ithutela serutwa sa Setswana kwa mephatong e e kwa tlase jaaka ba bangwe ba kaile mo dipotsong tse di fetileng (leba dikarabo tsa barutwana mo kerafong ya potso 2). Fa barutwana ba, ba ka newa ditirwana tsa go kwala go ikatisa letsatsi le letsatsi, go ka tokafatsa bokgoni jwa bona jwa go kwala. Ba ka simolola ka go dirisa dipolelwana tse di bonolo mme ka iketlo ba bo ba kwala tse di tswakanntsweng. Batsadi ba ka thusa bana ba bona go tsenela mananeo a setšhaba a a diretsweng go ruta batho go kwala le go buisa Setswana. Ba ka leba gape le ditheo tsa thuto tse di neelang ditirelo tse di ntseng jalo.

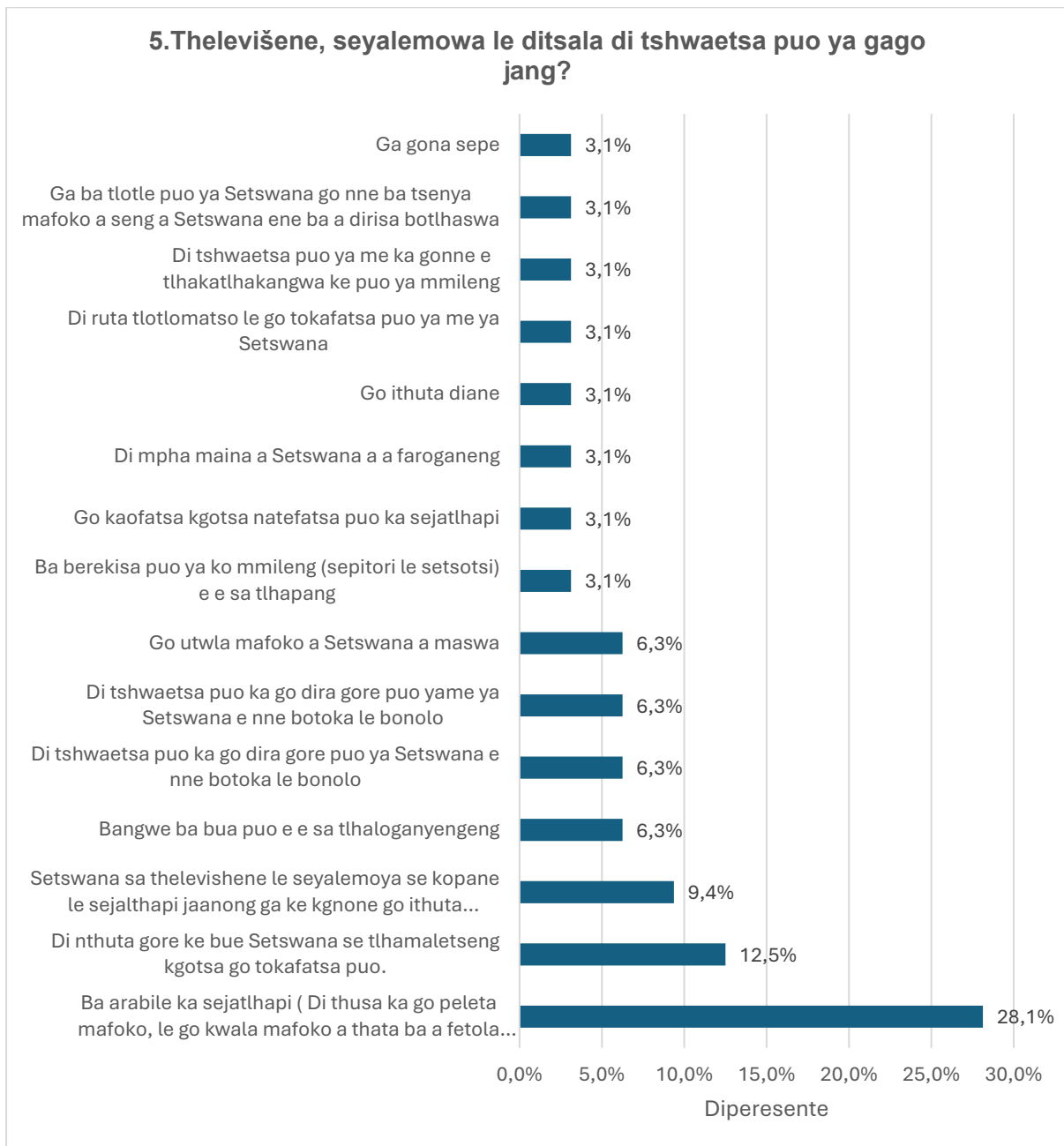
Ba le (12.5%) bona ba buile gore thelevišene, seyalemowa le ditsala di thusa puo ya bona gore e tokafale e bile ba kgona go bua Setswana se se tlhololo. Barutwana ba, ba tshwanetse go rotloediwa go reetsa Motsweding FM le go bogela diterama mo thelevišeneng tse di dirisang puo ya Setswana gore ba anye puo ya Setswana e e dirisiwang foo. Se sengwe gape ke gore fa ba na le ditsala tsa bona ba ipopele ditlhopha tsa dipuisano tse di buang Setswana fela. Se, se tlaa ba rotloetsa go dirisa puo ya Setswana ka tsela e e ba tswelang mosola. (9.4%) ya barutwana ba kaile fa seyalemowa sa Motsweding FM le thelevišene di tswakanya le go refosanya puo ya Setswana ka Seesimane. Seno e ka nna ka ntlha ya gore metswedi e ya tshedimosetso e lebeletse go bona dipoelo tsa kgwebo kwa ntle ga go tlotla kgotsa go tlhaloganya bokao jwa setso jwa mekgwa eno. Seno se ka feleletsa se nyenyefatsa puo ya Setswana.

Diphesente di le (6.3%) ka go latelana ba kaile fa di tshwaetsa puo ya bona ya Setswana gore e nne bonolo le botoka e bile di ba thusa gape gore ba itse mafoko a mašwa. Go nna le tshedimosetso ka metlha mo metsweding eno ke selo sa bothokwa mo go ithuteng puo. Go oketsa lerato la puo ya Setswana la barutwana ba, a ba itlwaetse go reetsa seyalemowa sa Motsweding FM, go bogela diterama tse go nang le badiragatsi ba ba buang puo ya Setswana mo thelevišeneng le go tlotla le ditsala ka puo ya Setswana. Diphesente tse dingwe di le (6.3%) ba neetse karabo e e farologaneng le ya ba bangwe ka gore ba na le go sa tlhaloganye puo e e dirisiwang mo kgasong le ditsala tsa bona. E ka nna gore gongwe go dirisiwa Setswana se se kannweng mme ga ba tlhaloganye ka gore ga ba bue Setswana kwa magaeng a bona kgotsa ga ba na lerato la puo ya

Setswana. Go jala lerato la puo ya Setswana mo go bona, batsadi kwa gae ba ka thusa ka go ba tlhophela dithulaganyo tsa thelevišiene le dividio tse di nang le ditshwantsho tse di kgatlhisang, tse di thusang go tlhalosa se se buiwang le fa mafoko mangwe a sa tlhalogangwe.

Diphesente di le (3.1%) ka go latelana ba neetse dikarabo tse di farologaneng. Bangwe ba arabile ka gore go dirisiwa puo ya Sepitori, puo ya mo mmileng le go koafatsa puo ya Setswana ka go tswakanya ka Seesimane. Se, se supa gore barutwana ba, ga ba itumelele puo ya Setswana e e dirisiwang mo metsweding e, ya tshedimosetso. Puo ya Setswana e ka tswa e le Puo ya Gae ya barutwana ba. Go se tlhalose puo ya Setswana ka nepagalo mo kgasong (thelevišene le seyalemowa sa Motsweding FM) go koafatsa puo ya Setswana. Go ka senya gape puo ya Setswana ka go rotloetsa thutapuo e e sa nepagalang. Ba bangwe ba le (3.1%) ba kaile fa puo ya bona e sa tshwaetsege ka sepe. Se, e ka tswa e le ka ntlha ya go tlhoka lerato la puo ya Setswana, go sa tseye puo e, tsia le tshedimosetso e ba ka tswang ba na le yona ka puo ya Setswana jaaka gore Setswana se ka se ba ise gope mo botshelong.

Ka jalo, barutabana ba ka thusa barutwana ba ka go ba rotloetsa go lebelela mananeo a thelevišene kgotsa go reetsa mananeo a seyalemowa ka nako e khutshwane. Ba emise thulaganyo go sekae gore ba tlotle ka se ba sa tswang go se utlwa kgotsa go se bona, gore ba kgone go tlhaloganya se se ithutiwang. Barutabana ba ka kopanya barutwana ka ditlhopha kgotsa ka bobedi go sekaseka le go baakanya tiro e e kwadilweng ke yo mongwe ka Setswana. Seno se ka ba thusa go bona mekgwa e e farologaneng ya go kwala le diphoso tse di tlwaelegileng. Go dirisa thelevišene, seyalemowa le go buisana le ditsala ka tsela e e mosola, go ka tokafatsa bokgoni le lerato la bona la puo ya Setswana.

Kerafo 5.15: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka moo thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsang puo ya bona

Sekolo sa A

Potso 6: Ke tshwaelo efe e o ka e neelang, e e ka thusang mo go tokafatseng le mo go tlhabololeng puo ya Setswana e e dirisiwang mo metshamekong/diterameng tsa mo thelevišeneng?

Mo sekolong se, barutwana ba le (16.1%), (7.1%), (3.6%), le (1.8%) ba arabile gore go buiwe puo ya Setswana e e kannweng le gore go se se ka sa dirisiwa kgotsa go tswakannwa le dipuo tse dingwe mme ba bue Setswana ka dinako tsotlhe. Se, se ka netefatsa gore boswa jwa Setswana bo tswela pele bo tshela. Ba bangwe ba le (7.1%) ba buile gore batshameki ba mo dithelevišeneng ba tshwanetse go ntsha mafoko a Seesimane ba a ranolele mo puong ya Setswana pele ba tsena mo moweng. Se, se kaya gore ba tshwanetse go ithulaganya go tlaa seatla go na le go dirisa mafoko a Seesimane ntswa go na le mareo a ona ka puo ya Setswana.

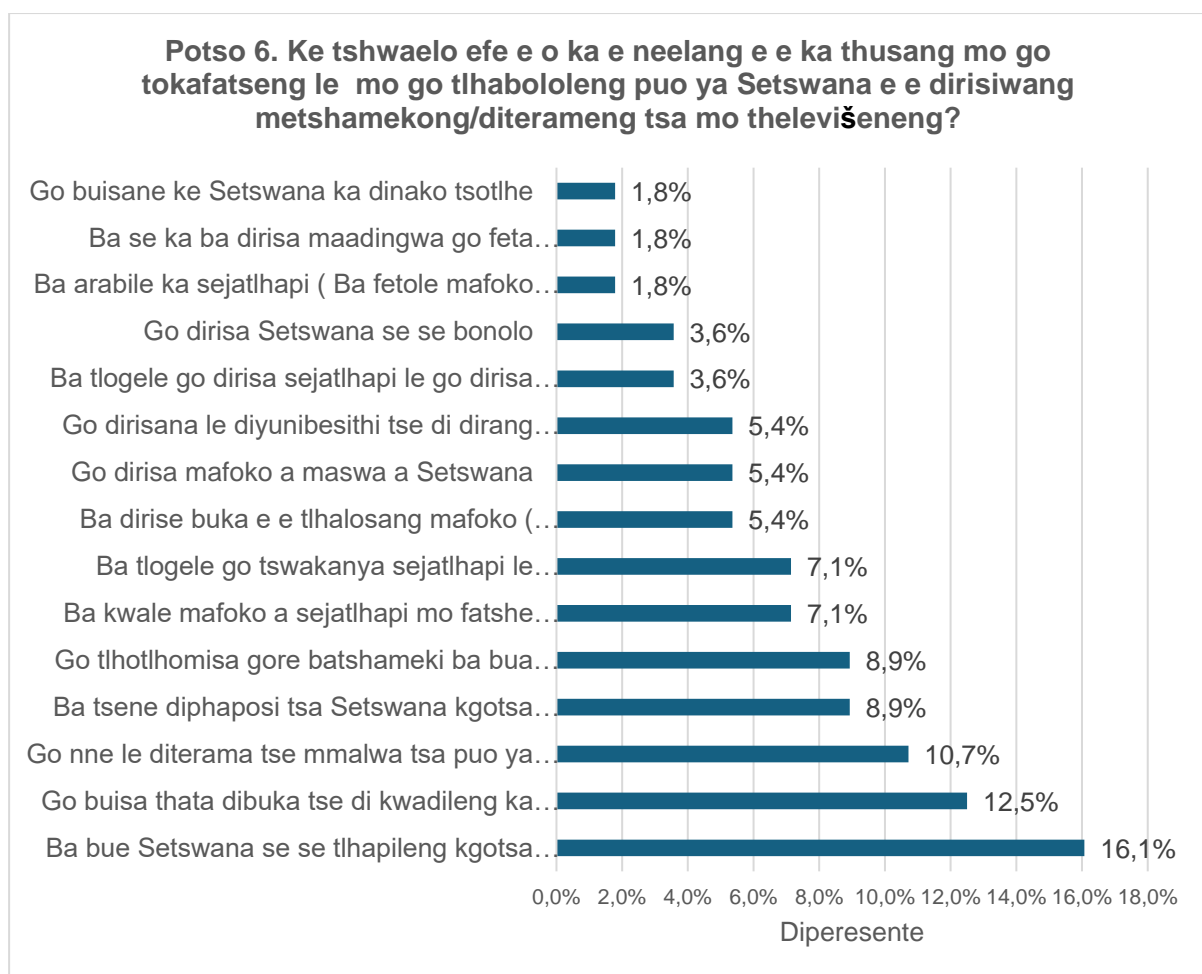
Ba le (12.5%) ba tlhalositse gore puo ya Setswana mo kgasong e ka tokafadiwa ka go buisa dibuka tsa Setswana. Se, se ka supa fa barutwana ba ka tswa ba lemogile gore dibuka tsa Setswana di humile ka puo, ka jalo goreng go na le puotswakanyo le puothefosano mo kgasong. Diphesente di le (10.7%) di kaile gore fa go ka nna le diterama tse dintsinzana tse di tlhagisiwang ka puo ya Setswana fela mo thelevišeneng. Diphesente di le 8.9% ba buile gore badiragatsi ba bue puo ya Setswana e e kannweng. Barutwana ba, ba bontsha fa ba ka tswa ba lemogile gore diterama tse go nang le badiragatsi ba ba buang puo ya Setswana, ba e tswakanya le go e refosana le dipuo tse dingwe. Kgato e, e ka nna le seabe sa botlhokwa mo go tshegetseng maiteko a go tsosolosa le go boloka puo mo ditšhabeng tse go buiang Setswana mo go tsona.

Go na le (8.9%) e nngwe e e kaileng gore kgaso e ka tokafatsa puo ya Setswana ka go letla badiri ba yona go tsenela katiso. Go ka tswa go na le go repa go go rileng mo botsamaising jwa kgaso mo go lemogeng le go tlhomamiseng gore puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong ke e e tlhomameng. Ba le (5.4%) bona ba buile gore go dirisiwe thanodi go na le go dirisa mafoko a Seesimane. Se, se ka se thuse fela badiragatsi mo dithelevišeneng go tokafatsa le go tswelletsa puo ya bona, go tlile go ungwela batho ka kakaretso.

Barutwana ba diphesente di le (1.8%), ba arabile ka Seesimane gore badiragatsi mo dithelevišeneng ba fetolele mafoko a Seesimane mo puong ya Setswana. Fa go na le barutwana ba ba bontshang ba na le kgwetlho ka puo ya Setswana jaaka ba ba kaiwang fa, go lebilwe mo kgasong jaaka motswedi wa tshedimosetso le bagasi jaaka baitseanape ba puo, go thusa barutwana ba. Badiragatsi mo thelevišeneng ba ka tlhoma laeaborari ya didirisiwa tsa go ithuta puo, go akaretse dibuka, didirisiwa tsa go reetsa le didirisiwa tsa

metswedi ya tshedimosetso, tse badiri ba ka di adimang le go di dirisetsa go ithuta ka bobona.

Go ka tswela gape barutwana ba ba nang le kgwetlho mo puong ya Setswana go tshwana le ba ba arabileng ka Seesimane. Ba bangwe ba le (1.8%) ba kaile gore go se ka ga dirisiwa maadingwa thata ka gore le gona go bolaya puo ya Setswana. Se sengwe gape ke gore fa go dirisiwa maadingwa thata, monate le tswina ya puo ya Setswana ga e utlwale e bile barutwana ba ka tsaya gore monate wa puo ya Setswana o tlhagelela fa se tswakantswe le Seesimane.

Kerafo 5.16: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo A ka ga ka mo ba ka thusang mo go tokafatseng le go tlhabololeng Setswana se se dirisiwang mo diterameng tsa mo thelevišeneng.

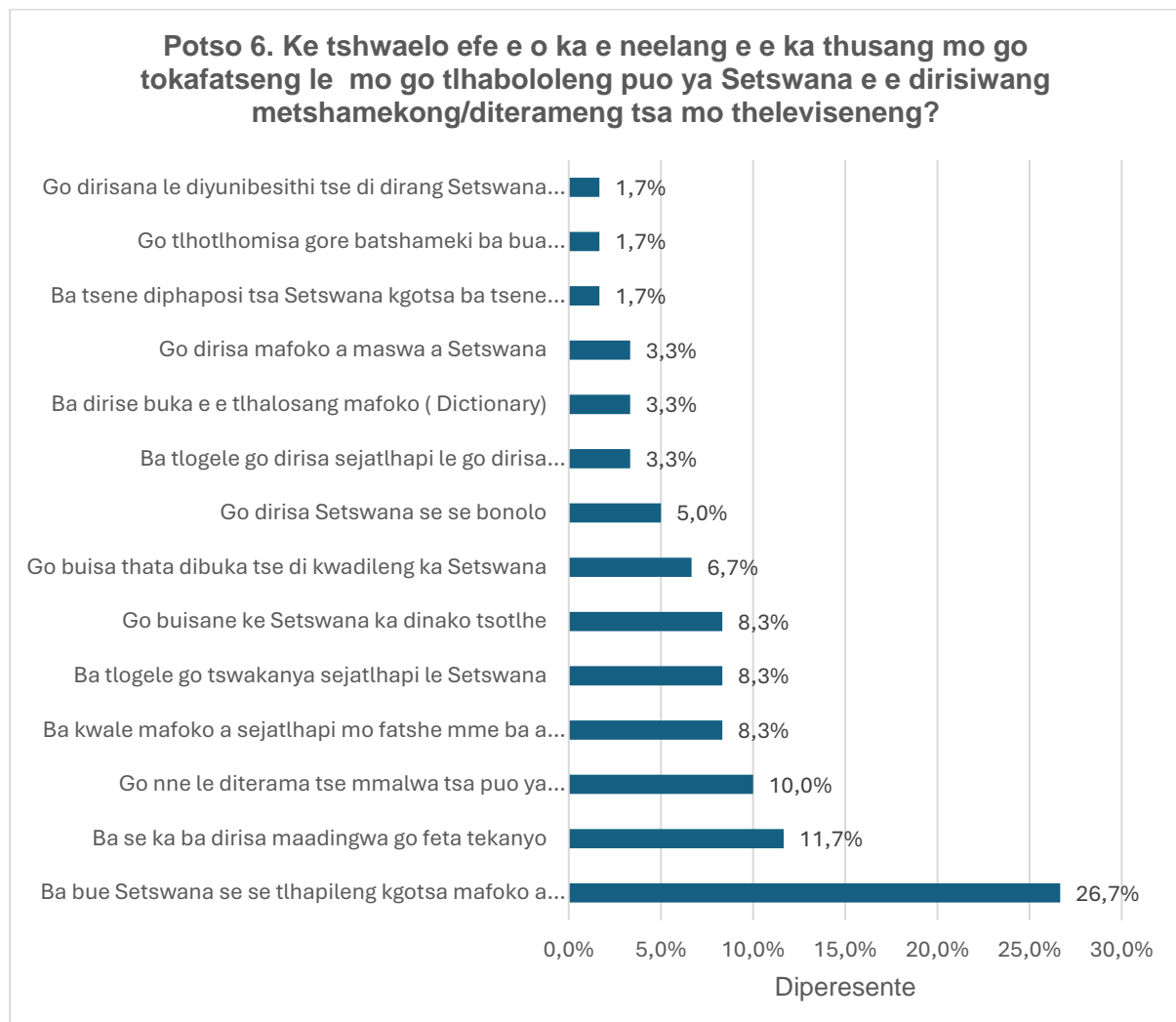
Sekolo sa B

Potso 6: Ke tshwaelo efe e o ka e neelang e e ka thusang mo go tokafatseng le mo go tlhabololeng puo ya Setswana e e dirisiwang mo metshamekong/diterameng tsa mo thelevišeneng?

Mo sekolong se, bontsi ba barutwana ba diphesente di le (26.7%) ba kaile gore fa badiragatsi ba ka bua puo ya Setswana e e kannweng, e e sa tswakanngwang le puo epe, go ka thusa mo go tokafatseng puo ya Setswana. Ba le (11.7%) bona ba dumela gore fa tiriso ya maadingwa e ka fokotsega, go ka boloka le go busetsa bleng jwa puo ya Setswana. Se, se tlaa dira gape gore mathata a tlhaeletsano a go kgaratlhela go tlhaloganya Setswana a nna teng fa barutwana ba tswa kwa mafelong a a farologaneng a a buang dipuo tse di farologaneng, a ka fokotsega tota. Se sengwe se se builweng ke barutwana ba diphesente di le (8.3%) ka go latelana, ke gore badiragatsi mo diterameng tsa mo dithelevišeneng, ba ba buang puo ya Setswana, ba se ka ba tswakanya le dipuo tse dingwe. Ba bangwe ba diphesente di le (8.3%), ba kaile gore fa go na le mafoko a Seesimane, a mafoko ao, a ranololwe pele go na le gore a tlhagisiwe ka puo ya Seesimane mme re na le ona ka puo ya Setswana. Se, se tlaa thusa barutwana go godisa tlotlofoko ya bona.

Ba le (3.3%) bona ba arabile ka gore go dirisiwe thanodi ya dipuopedi kgotsa dipuontsi e e tlaa thusang ka go neela ditlhaloso le makaelagongwe a mafoko a Seesimane ka Setswana. Se sengwe se ba se tlhalositseng ke gore badiragatsi ba bue puo ya Setswana e e kannweng gape ba tlogele go tswakanya le Seesimane. Go kgapelwa thoko ga Setswana go ka ama maikutlo a barutwana a go nna le boitshupo le go nna karolo ya setšhaba, ka gore puo ya bona ya tlhologo ga e bonwe e le botlhokwa jo bo lekanang le jwa puo ya Seesimane, mme seno se ka baka maikutlo a go kgapelwa kwa thoko le go nyelediwa ga setso. Lebaka le lengwe gape ke gore fa diterama tse, di tlhagisiwa ka puo ya Setswana e e tlhololo, go tlaa ngokela barutwana go bogela terama eo ka gore ba tlaa bo ba sa bogela ditiragalo fela, ba tlaa bo ba ithuta gape le puo ya Setswana go tswa mo (di)terameng (ts)eo. Go ka ungwela le (di)terama ka bo(tso)yona gonne go nna le babogedi ba le bantsi go ngoka baphasalatsi ba le bantsi, e leng se se dirang gore thulaganyo eno e duedise madi a a kwa godimo fa e tlhagisa dipapatso. Seno ke sone se se dirang gore diterama tse dintsi tsa thelevišene di nne le lotseno.

Diphesente di le (1.7%) di kaile gore go nne le tirisano mmogo magareng ga kgaso (thelevišene) le diyunivesithi tse di rutang puo ya Setswana e e ka thusang ka go boloka le go tseweletsa puo le setso sa Setswana, go dira gore se fithelelewe le go ngoka dikokomana go ya pele. Se, se ka bula ditsela tse dintšhwa tsa patlisiso ya borutegi ka bobegakgang, tiriso ya puo le kemedi ya setso. Ba bangwe ba le (1.7%) ba kaile gore ba godise kitso ya bona ya puo ya Setswana. Se, ba ka se fithelela fa ba ka tsenela dithuto tse di ka ba neelang katiso e e tseneletseng ya go ithuta puo, e e ka ba thusang ka go ba ruta go godisa tlotlofoko ya bona, go tokafatsa thutapuo ya bona le gore ba tihaloganye bokao jwa puo ya Setswana botoka. Kerafo e e fa tlase e neelana ka dikarabo tsa barutwana ka bokhutshwane go ya ka diphesente.

Kerafo 5.17: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo B ka mo ba ka thusang mo go tokafatseng le go tlhabololeng Setswana se se dirisiwang mo diterameng tsa mo thelevišeneng

Sekolo sa C

Potso 6: Ke tshwaelo efe e o ka e neelang, e e ka thusang mo go tokafatseng le mo go tlhabololeng puo ya Setswana e e dirisiwang mo metshamekong/diterameng tsa mo thelevišeneng?

Barutwana ba diphesente di le (28.1%), (25.0%) le (9.4%) mo sekolong se, ba arabile ka gore badiragatsi ba diterama tsa thelevišene ba tshwanetse go ntsha mafoko otlhe a Seesimane mme ba a ranolele mo puong ya Setswana pele ga tlhagiso. Se, se tlaa ba thusa gore ba se ke ba tswakanya dipuo tse dingwe le Setswana mme ba tlhagise ka puo e e kannweng. Puo e nngwe le e nngwe e a gola e bile e a fetoga. Go bontsha fa go sa ntse go na le barutwana ba ba leng kgatlhanong le dikgoreletsi tse di ka thibelang puo ya Setswana gore e tsewelele pele. Ka jalo, badiragatsi ba tshwanetse go bona gore puo ya bona e tsamaisana le maemo a puo e ba e buang.

Go sa itlwaetse go bua puo e e kannweng ka dinako tsotlhe le gona go ka dira gore batho ba tlhaele tlotlofoko mme ba feleetse ba tswakanya dipuo. Badiragatsi ba diterama mo dithelevišeneng le mo diyalemoweng ba ka tlhophisa malatsi mangwe a mo go ona go buiwang Setswana fela kwa tirong. Seno se ka ba thusa go ikatisa le go tokafatsa bokgoni jwa bona jwa go bua mo maemong a a tlwaelegileng.

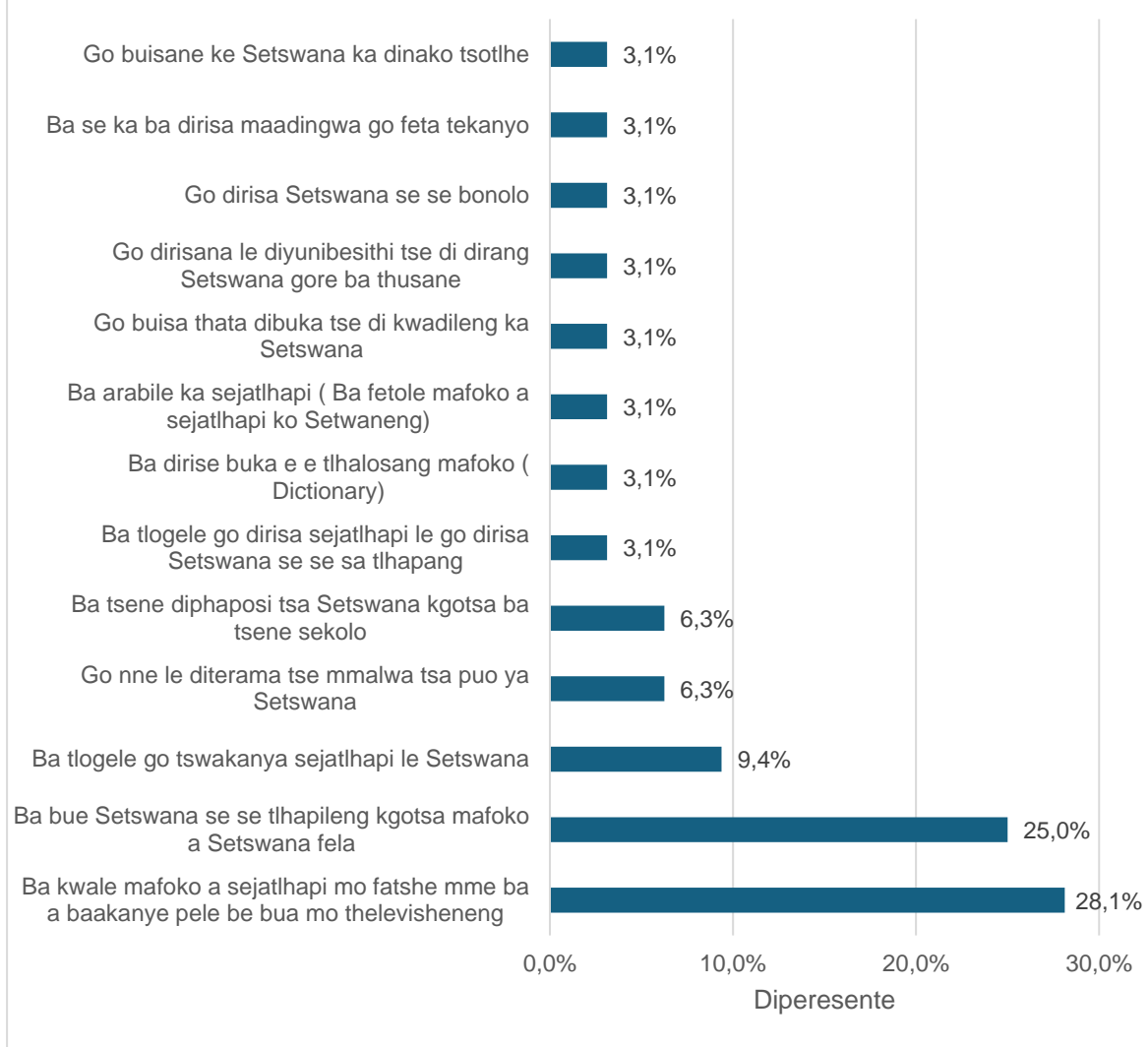
Ba le (6.3%) ka go latelana, bona ba kaile gore go na le diterama tse dintsinzana tse di tlaa tlhagisiwang ka puo ya Setswana fela. Se, se totile botsamaisi ba Lekgotlakgaso la Aforika Borwa go lebelela ntlha e. Go tlile go thusa barutwana le beng ba dipuo tsa Bantsho ka kakaretso mo go godiseng dipuo tse. Go ka thusa gape gore go nne le tekatekano ya dipuo jaaka molaotheo wa naga ya Aforika Borwa o kaya. Se, se bontsha gape gore barutwana ba, ba tlaa ka maiteko a go rotloetsa puo, maiteko a go tsosolosa puo mo metswedding ya tshedimosetso, go tshegetseng le go boloka puo mo ditšhabeng tse di buang Setswana.

Barutwana ba diphesente di le (3.1%) ka go latelana, ba buile gore badiragatsi ba diterama tsa mo thelevišeneng ba leke go bua puo ya Setswana ka dinako tsotlhe, ba dirise thanodi go ranolela mafoko a Seesimane kwa puong ya Setswana le go fokotsa go dirisa maadingwa. Se, se supa gore barutwana ba, ga ba ungwelwe mo go bogeleng diterama tse, ka ntlha ya puo e e tswakaneng e e dirisiwang foo.

Go na le barutwana ba bangwe ba diphesente di le (3.1%) ba ba arabileng ka puo ya Seesimane gore mafoko a Seesimane a ranolelwe mo puong ya Setswana. Barutwana ba, ba tlhoka thuso go tswa mo barutabaneng, batsadi le mo ditsaleng tsa bona go ba thusa go tlhaloganya le go itse puo ya Setswana. Barutwana ba, ba bontsha ba na le kgatlhego mo puong le mo serutweng sa Setswana. Se sengwe gape ke gore ba ka tswa ba sa bue puo ya Setswana kwa malapeng a bona. Ba ka tswa ba lebeletse thelevišene jaaka mongwe wa metswedi ya tshedimosetso go ba thusa go tokafatsa puo ya bona.

Go tswakanya dipuo le go dirisa maadingwa ka dinako dingwe go ka tswa go dirwa ke go se itshepe. Ka jalo, go ikatisa le go nna le bokgoni jwa go bua puo eo gangwe le gape mo tikologong e e siameng go ka dira gore badiragatsi ba ba buang puo eo ba itshepe. Se, se ka dira gore ba kgone go bua ka tsela e e matshwanedi le e e itumedisang fa ba le mo thelevišeneng. Go ka thusa gape le babogedi ka kakaretso go ithuta le go itumelela puo e ba tlaa bo ba e reeditse le go bona batho ba ba e buang.

Potso 6. Ke tshwaelo efe e o ka e neelang e e ka thusang mo go tokafatseng le mo go tihabololeng puo ya Setswana e e dirisiwang metshamekong/diterameng tsa mo thelevišeneng?

Kerafo 5.18: Dikarabo tsa barutwana ba Sekolo C ka mo ba ka thusang mo go tokafatseng le mo go tihabololeng Setswana se se dirisiwang mo diterameng tsa mo thelevišeneng.

5.3 Dinewa go tswa mo dipotsotherisanong tsa barutabana

5.3.1 Matseno

Mo tlotlhomisong e, go dirisitswe mokgwa wa dipotsotherisano o o rulaganeng bontlhabongwe le morutabana mongwe le mongwe. Dipotsotherisano tse, di dirilwe mo

phaposiborutelong fa sekolo se tswa gore di se ka tsa kgoreletsa nako ya dithuto. Nako ya dipotsotherisano e tsere bonnye metsotso e le masome a mararo mo morutabaneng mongwe le mongwe, mme barutabana botlhe ba le batlhano ba boditswe dipotso di le robedi tse di tshwanang.

Fa tlase fano ke dikakgelo tse dikhutshwane tse barutabana ba neng ba araba dipotso tseno ka teng:

5.3.2 Dikarabo tsa barutabana go tswa mo dipotsotherisanong

- Ke dithutego dife tse o nang le tsona mo serutweng sa Setswana?

Barutabana botlhe ba le batlhano go tswa mo Sekolong sa A, Sekolo sa B le Sekolo sa C ba arabile ka gore ba na le dithutego tsa Setswana mo makwalong a bona a borutabana. Mo Sekolong sa A, morutabana 1 o kaile gore o ithutetse Setswana mo dithutegong tsa gagwe tsa Dikerii ya Borutabana (*BEd Degree*) mme morutabana 2 o na le Dipoloma ya Borutabana. Mo Sekolong sa B, morutabana 1 o kaile fa a ithutetse Setswana mo lokwalong la Dikerii ya Borutabana (*Bed Degree*) fa morutabana 2 ena a tlhalositse gore o ithutetse Setswana go fitlha mo Dikeriing ya Onase (*Bed Honours*). Morutabana wa Sekolo sa C o ithutetse Setswana mo dithutegong tsa Dikerii ya Borutabana (*B Ed Degree*).

Barutabana ba ne ba na le maitemogelo a a sa tshwaneng. Morutabana yo o neng a na le maitemogelo a a kwa godimo go gaisa botlhe o ne a na le dingwaga di le 27. Mo Sekolong sa A, morutabana 1 o kaile fa a na le dingwaga di le nne a ruta serutwa sa Setswana Puo ya Gae mme morutabana 2 ena o kaile fa o na le dingwaga di le thataro a ruta serutwa sa Setswana Puo ya Gae. Morutabana 1, wa Sekolo sa B ena o tlhalositse gore o mo ngwageng wa bolesome le borataro a ruta Setswana Puo ya Gae fa morutabana 2, ena a kaile fa ale mo ngwageng wa bomasome a mabedi le bosupa a ruta Setswana Puo ya Gae. Mo Sekolong sa C, o tlhalositse gore o na le dingwaga di le masome a mabedi a ruta Setswana Puo ya Gae.

- Go ya ka maitemogelo a gago, ke matsapa afe a barutwana ba itemogelang ona fa o ruta Setswana?

Morutabana ,1 wa Sekolo sa A o tthalositse gore puo e e kannweng, e e diriswang mo phaposiborutelong ka nako ya thuto, ke matsapa mo barutwaneng ka gonne barutwana ba na le go dirisa ditengwana le dipuo tse dingwe jaaka puo ya Sepedi. Morutabana 2, wa Sekolo sa A, ena o kaile gore barutwana ba dirisa puo ya mo mmileng. Mo Sekolo sa B, Morutabana 1, o tthalositse gore barutwana ba tswakanya puo ya Setswana le puo ya Seesimane go le gantsi. Morutabana 2, le ena o umakile gore barutwana ba tswakanya puo ya Setswana le Seesimane. Ba bangwe ba barutabana ba umakile gore se, ke tlhobaboroko ka gore fa barutwana ba kwala ditlhamo, ba fitlhelela maduo a kwa tlase ka ntlha ya puo e e sa kanwang e ba e dirisang.

Morutabana 1, wa Sekolo sa A, o tthalositse gore barutwana ba dirisa puo ya Sepitori (Pretoria Sotho) ka ntlha ya dipuo tse dintsi tse di buiwang mo tikologong e ba nnang mo go yona ya Soshanguve. Morutabana 2, wa Sekolo sa B ena a kaile gore barutwana ba bantsi ga ba bue Setswana kwa magaeng a bona. Ntlha e nngwe e barutabana botlhe ba buileng ka yona ke gore le bona ka dinako dingwe fa ba ruta, ba tswakanya ka puo e e sa kanwang le ka puo ya Seesimane gore barutwana ba tlhaloganye se ba rutiwang ka sona.

- Mananeo a seyalemowa sa Motsweding FM a ka ungwela jang barutwana mo serutweng sa Setswana?

Morutabana 1, wa Sekolo sa A o kaile gore go ya ka ena, a ka se re Motsweding FM e ka ungwela barutwana ka gore barutwana ba bantsi ga ba na kgatlhego ya go reetsa seyalemowa. O kaile fa ba dirisa bontsi ba nako ya bona ka go nna mo diselefounung. Morutabana 2, gona mo sekolong se, o tthalositse gore mananeo a Motsweding FM a ba thusa ka go tlhaloganya mareo a a farologaneng ka jalo, barutwana ba kgona go ithuta. Mo Sekolo sa B, Morutabana 1 ena o buile gore bašwa ga ba na kgatlhego mo seyalemoweng, ba rata mafaratlhatlha. O kaile fa Motsweding FM e ka nna le mosola fa go ka nna le nako e seyalemowa se reediwang mo phaposiborutelong gore barutwana botlhe ba kgone go reetsa. Morutabana wa sekolo sa C, o dumelana le barutabana ba bangwe mme o tlaleleditse ka gore barutwana ba ka ungwelwa bogolosegolo mo pampiring ya boraro jaaka e le pampiri ya boitlhamedi e e tlhokang barutwana go nna le puo ya Setswana e e humileng. O tsweletse ka gore fa bagasi ba Motsweding FM ba ka dirisa puo e e sa pekanngwang, go ka thusa barutwana go fitlhelela maduo a a botoka.

- Puo ya Setswana e e dirisiwang mo seyalemoweng sa Motswedding FM e ka nna le phokelelo efe mo barutwaneng ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae?

Mo Sekolo sa A, morutabana 1 o kaile gore fa barutwana ba ka latela Motswedding FM ba e reetsa ka gale, ba ka kgona go ithuta thata mareo a le mantsi a Setswana ka gore bagasi ba bua Setswana se se tihlololo. Morutabana 2, ena o kaile gore seyalemowa se ka nna le phokelelo e e maleba ka jalo barutwana ba ka ithuta mareo a Setswana a a tlaa ba thusang le go ba kgontsha go bua Setswana se se tihlololo. O tthalositse gape gore fa barutwana ba reetsa seyalemowa sa Motswedding FM, tshedimosetso e ba e utlwileng e tlaa agelela mo go bona ka gore barutwana ba kgona go gopola sentle sengwe se ba se utlwileng. Morutabana 1, wa Sekolo sa B, o farologana le barutabana ba sekolo sa A ka gore ena o akanya gore Motswedding e tsenyeletsa mananeo a bašwa gore ba kgone go nna le kgatlhego ya go reetsa seyalemowa se. Morutabana 2, o farologana le se barutabana ba ba umakilweng ba se tthagisitseng. O buile fa bagasi ba dirisa puo e e tswakantsweng le ditengwana mo seyalemoweng mme se, se dira gore barutwana le bona ba dirise puo e e tswakantsweng e ba e utlwang mo Motswedding FM ka gore rotlhe re tsaya Motswedding FM e le seyalemowa sa bosetšhaba se se tshwanetseng go dirisa puo e e tihlololo ya Setswana. O tthagisitse le ntlha ya gore puo e e tswakantsweng e, e diga maduo a barutwana. Mo sekolo sa C, morutabana o kaile jaaka morutabana 2, wa Sekolo B gore bagasi ba bue Setswana se se tihlololo ba se ka ba tswakanya dipuo.

- O akanya gore go ka dirwa eng go tokafatsa le go godisa Setswana mo seyalemoweng sa Motswedding FM?

Mo sekolo sa A, morutabana 1, o buile gore bagasi ba dirile tiro ya bona ka gonne ba bua Setswana se se tihlololo le fa e le gore fale le fale ba eta ba tswakanya ka Seesimane. O tswelletse ka gore go tswa mo go rona tshika e e Rantsho gore re ipha leng nako ya go reetsa Motswedding FM. Morutabana 2, o arabile potso e, ka gore fa gongwe go ka tsenngwa mananeo a thuto mo seyalemoweng gore barutwana ba kgone go ithuta go tswa mo go ona. Mo Sekolo sa B, morutabana 1, o kaile gore go nne le mananeo a a tlaa rotloetsang bašwa go kgatlhegela go reetsa seyalemowa sa Motswedding FM. Morutabana 2, ena o buile gore fa PanSALB le botsamaisi ba Lekgotlakgaso la Aforika Borwa ba ka tsereganya ka go tsenya bagasi dithutano gore ba se ka ba dirisa puo e e tswakantsweng. Morutabana wa Sekolo sa C, o arabile ka gore a bagasi ba bue Setswana se se tihlololo ba efoge go tswakanya ka ditengwana tse di dirisiwang mo mafelong a mangwe.

- O akanya gore go ka dirwa eng go tokafatsa le go godisa Setswana mo thelevišeneng?

Morutabana 1, wa Sekolo sa A, o arabile ka gore mo malobeng mo thelevišeneng fa go ne go tlhagisiwa terama ka puo ya Setswana, badiragatsi mo terameng eo, ba ne ba dirisa puo eo, go tloga kwa tshimologong go fitlha kwa bokhutlong. A re se se diragalang mo malatsing a gompiano ke gore go tswakanngwa dipuo tse dintsi tse di farologaneng mo terameng e le nngwe, mme se, ke sona se se usang puo ya Setswana. Morutabana 2, ena o farologana le morutabana 1, ka gore bagasi ba kopane le batlhatlheledi ba diyunivesithi le dithekenikhono go rutana ka puo ya Setswana mme se, se dirwe gangwe le gape, e se ka ya nna selo se se diragalang gangwe fela. Mo Sekolo sa B, morutabana 1 o kaile gore a go okediwe mananaeo a a tlhagisiwang ka puo ya Setswana gape go nne le dipotsotherisano gangwe le gape magareng ga batho ba a itsegeng ba ba buang ka puo ya Setswana. Morutabana 2, o dumelana le morutabana 1 mme ena o tlaleletsa ka gore go nne le diterama tse pedi kgotsa tse tharo mo go buiwang ka puo ya Setswana fela gore barutwana ba ba sa bueng puo ya Setswana kwa gae ba kgone go ithuta go tswa mo go tsona diterama tse. O buile gore se, se tlaa thusa gape gore maduo a barutwana a se ka a wela kwa tlase. Morutabana wa Sekolo sa C, le ena o arabile ka gore a go nne le mananeo kgotsa diterama tse di buang ka puo ya Setswana fela go thusa barutwana ka tlotlofoko.

- Puo ya Setswana e e dirisiwang mo mananeong a thelevišene e ka nna le phokelelo efe mo barutwaneng ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae?

Morutabana 1 wa Sekolo sa A, o dumela gore fa mananeo le diterama tse di tshamekang mo thelevišeneng di ka dirisa Setswana go tloga mo tshimologong go fitlha kwa bokhutlong, go ka thusa mo go tokafatseng puo ya Setswana. Morutabana 2 le morutabana 1 wa Sekolo B ba tlhalositse gore mananeo a thelevišene a na le phokelelo e e sa siamang ka gore go buiwa Setswana se se tswakantsweng. Morutabana 2 wa Sekolo sa B, o dumelana le morutabana 2 wa Sekolo sa A le morutabana 1 wa Sekolo sa B mme ena o tlaleletsa ka gore barutwana ba tsaya puo e ba e utlwanng go tswa mo badiragatsing mo thelevišeneng mme ba e dirisa kwa sekolong. Morutabana wa Sekolo sa C, le ena o tshwaetse ka gore ga a itumelele puo ya Setswana e e dirisiwang mo thelevišeneng ka gore e tswakanngwa thata mme e ama maduo a barutwana ka gore ba dirisa mareo a ba a utlwanng a buiwa mo mananeong a thelevišene.

- Go ya ka wena, kgaso e ka thusa jang barutwana go ipela le go tlhagisa dikakanyo tsa bona ka puo ya Setswana e e tshololo?

Morutabana 1 wa Sekolo sa A, o tshwaetse ka ntlha ya bobegakgang gore a go se ka ga begiwa dikgang ka puo ya Setswana gangwe fela mo bekeng. O tlaleleditse gape ka gore a bašwa ba rotloediwe go tlhama dipina ka puo ya Setswana. Morutabana 2 ena o arabile ka gore a bašwa ba newe tšhono ya go tlhagelela mo mananeong a thelevišene le seyalemowa, ba bua ka puo ya Setswana. Mo Sekolo sa B, morutabana 1 o buile gore a go tlhamiwe mananeo a a tlaa dirang dikgaisano tsa puo ya Setswana mo barutwana ba tlaa ikgapelang sengwe kgotsa madi a basari go tswelletsa dithuto tsa bona kwa pele. Morutabana 2 le morutabana wa Sekolo sa C ba buile gore bagasi ba Motsweding FM ba bue Setswana se se sa pekanngwang, mme mo thelevišeneng le teng go nne le diterama tse go buiwang puo ya Setswana fela. Ntlha e nngwe e morutabana 2 wa Sekolo sa B a e tlhagisitseng ke gore ka dinako dingwe bagasi ba Motsweding FM ba rulaganye le dikolo go ya go bua le barutabana le barutwana kwa dikolong ka ga botlhokwa jwa puo ya Setswana.

Merero go tswa mo dipotsotherisanong tsa barutabana

Manaane a a latelang a bontsha puo ya Setswana e e sa kanwang, e e dirisitsweng ke barutabana ka nako ya dipotsotherisano. Go tlhageletse merero e e bontshitsweng mo manaaneng a.

Sekolo sa A

Morutabana 1

Tengwana

Lenaane 5.1: Tengwana e e dirisitsweng ke morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong

Tengwana	Setswana se se tlhapileng
Ko	kwa
Ha	fa
Ira	dira
Ga	fa
nkwalleng	nkwaleleng

Puotswakanyo

Lenaane 5.2: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
South Africa	Aforika Borwa
And then	mme
Radio Motsweding	Seyalemowa sa Motsweding

Sepitori (Pretoria Sotho)

Lenaane 5.3: Sepitori se se dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong

Sepitori	Setswana se se kannweng
kwatile	befetswe
aowa	nnyaa

Morutabana 2

Tengwana

Lenaane 5.4: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong

Tengwana	Setswana se se kannweng
ko	kwa
fapafapaneng	farologaneng
agella	agelela
lebellwa	lebelelwa

Sepitori (Pretoria Sotho)

Lenaane 5.5: Sepitori se se dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong

Sepitori	Setswana se se kannweng
berekisiwa	dirisiwa
Setswana se se thellang	Setswana se se kannweng
berekisa	dirisa

Puotswakanyo

Lenaane 5.6: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo dipotsotherisanong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
'cause	Ka gore
then	mme
radio	seyalemowa

Sekolo sa B

Morutabana 1

Tengwana

Lenaane 5.7: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa B go tswa mo dipotsotherisanong

Tengwana	Setswana se se kannweng
kgatlhisang	Itumedisang
ko	Kwa
nahana	nagana/akanya
hore	Gore
ga	Fa

Puotswakanyo

Lenaane 5.8: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo dipotsotherisanong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
di celebrity	Dikgantshwane
di bursary	madi a keteletso
di debate	Dingangisano

Morutabana 2

Tengwana

Lenaane 5.9: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo dipotsotherisanong

Tengwana	Setswana se se kannweng
ko	Kwa
seyalemoya	Seyalemowa

Puotswakanyo

Lenaane 5.10: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo B go tswa mo dipotsotherisanong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
workshops	Dithutano
SABC	Lekgotlakgaso la Aforika Borwa

Sekolo sa C

Morutabana 1

Tengwana

Lenaane 3.11: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo dipotsotherisanong

Tengwana	Setswana se se kannweng
ko	Kwa
seyalemoya	Seyalemowa
itumella	Itumelela
kgatlhwa	Itumediwa
mokgo o	mokgwa o

Puotswakanyo

Lenaane 5.12: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo dipotsotherisanong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
Se English	Seesimane
radio	seyalemowa
debate	dingangisano
language	puo
drama	terama

5.4 Tsharololo ya dinewa go tswa mo tepong ka mo phaposiborutelong

5.4.1 Matseno

Babatlisisi ba dirisa tepo ya mo phaposiborutelong jaaka mokgwa wa go kokoanya tshedimosetso ka ga dithulaganyo tsa go ruta le go ithuta mo dithulaganyong tsa thuto. Mokgwa ono o dira gore babatlisisi ba kgone go bona ka tlhamalalo tsela e barutabana le barutwana ba dirang dilo ka yona, tsela e ba dirisanang ka yona le tsela e ba itshwarang ka yona ka nako ya thuto. Maitlhommo a me go dirisa tepo mo phaposiborutelong ke ka ntlha ya mabaka a a setseng a neetswe. Mokgwa o barutabana le barutwana ba dirisanang ka ona mo tlhotlhomisong e, e ne e le go ela tlhoko ka moo barutabana ba dirisang Setswana fa ba ruta le ka moo barutwana ba dirisang puo ya Setswana ka teng fa ba leka go tlhaloganya diteng tse di rutiwang.

Ke ne ke lebeletse gape gore a morutabana o dirisa puo e e tswakantsweng fa a ruta kgotsa o dirisa puo ya Setswana e e tlhololo? Le gore a barutwana le bona ba tswakanya dipuo fa ba araba? Ntlha e nngwe ke gore fa e le gore barutwana ba tswakanya dipuo, a morutabana o a ba phosolola kgotsa nnyaa? Tepo ya mo phaposiborutelong, e ne e totile gape gore fa morutabana le barutwana ba dirisa puotswakanyo le puothefosano, ba di dirisa go le go kana kang? Sediriswa se, sa go kokoanya dinewa se thusitse ka go lemoga dikgwetlho le dikgoreletsi tsa go ruta le go ithuta ka tsela e e nang le mosola. Tshedimosetso eno e botlhokwa thata mo go akanyeng ka ditsereganyo le go tokafatsa thuto.

Mo tlhotlhomisong e, tepo ya mo phaposiborutelong, e dirisitswe go bona gore a Setswana se se diriswang ke morutabana mo phaposiborutelong se tlaa kgontsha barutwana ba Mephato ya 11 le 12 go tlhaloganya diteng tsa thuto le go ba thusa go tswela le go gola mo puong ya Setswana?

Tepo ya mo phaposiborutelong, e ka thusa ka mekgwa e mengwe ya go kokoanya dinewa, e e jaaka dipotsolotso le dipotsotherisano. E dira gore babatlisisi ba kgone go tlhomamisa se ba se fitlheletseng ka ditsela tse dingwe le go nna le pono e e feletseng ya tlhotlhomiso (comprehensive perspective).

5.4.1.1 Dinewa tse di kokoantsweng go tswa kwa Sekolong sa A

Mo sekolong se, morutabana 1 o ne a ruta poko mme a lebile diponagalo tsa poko. Se, ke neng ke se lebile e ne e le go bona gore a morutabana o dirisa Setswana se se kannweng kgotsa o eta tswakanya le dipuo tse dingwe. Ntlha e nngwe gape ke gore fa barutwana ba dirisa mareo a e seng a Setswana, a morutabana o a ba phosolola le gore a mareo ao a tshwana jang le a a nopotsweng mo thelevišeneng le mo seyalemoweng a e seng a Setswana se se kannweng.

Morutabana 1

Letlha: 05 Lwetse 2022

Nako: 30 Metsotso

Lenaane 5.13: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Poko

Ntlha	Tepo	Ditshwaelo
Morutabana		
Setlhogo: Poko	<p>Morutabana o simolotse thuto ka go dumedisa barutwana le go ba bolelela gore ke nna (mmatlisisi) mang. Morago a ba bolelela gore ba ntshe dibuka tsa puiso ka gore ba tlile go dira poko. Mo matsenong a gagwe o tlhalositse gore thuto ya letsatsi e tlile go tota tshekatsheko ya poko, go lebilwe diponagalo tsa poko. Morutabana o ne a buisa leboko, a ntse a tlhalosa diteng tsa leboko. Morago o ne a botsa barutwana go neela diponagalo tsa poko jaaka 'tlogelo', 'poeletsomodumo'</p>	<p>Morutabana o ne a bontsha a repile. O supile a tlhaloganya diteng tsa thuto ya gagwe. O ne a tsenelela mo tshekatshekong ya poko ka botswerere.</p>

	le 'poeletsomafoko'. A bo a bontsha pharologanyo magareng ga diponagalo tse.	
Puo e morutabana a e dirisitseng	Puo e e tswakantsweng.	Mo tlhagisong ya gagwe, morutanana o ne a tswakanya dipuo.
Puo e e sa kanwang e dirisitswe go le go kana kang?	Gangwe le gape morutabana o ne a dirisa mafoko a a fosagetseng a a latelang 'tlhagella' boemong jwa 'tlhagelela', 'ikgakolleng' boemong jwa 'ikgakololeng', 'lebella' boemong jwa 'lebelela'.	Dikao tse di kailweng di bontsha morutabana a sa bone phoso epe ka mopeleto o o fosagetseng o a neng a o dirisa. Mo dikaong tsa morutabana go bontsha e le tshwaetso ya tengwana.
Barutwana		
Seabe sa barutwana mo thutong.	Morutabana o ne a botsa barutwana dipotso, mme a tlhopha barutwana ba ba	Jaaka morutabana a tlhalositse gore o rutila poko mo nakong e e fetileng, bontsi ba barutwana mo phaposiborutelong ba ne

	farologaneng gore ba mo neele dikarabo.	ba bontsha fa ba tlhaloganya thuto ya letsatsi.
Puo ya barutwana.	Puo e e tswakantsweng	Le fa barutwana ba ne ba nopola fela dikao go tswa mo lebokong, fa ba botsa dipotso ba ne ba na le go dirisa Setswana se se sa kanwang. Se sengwe sa dikao tse ba di dirisitseng ke; 'berekisa' . Jaaka morutwana mongwe a ne a botsa morutabana potso e; 'Mme, re ka nna ra 'berekisa' mafoko a 'rena' ? Lereo la Setswana se se kannweng la 'berekisa' ke 'dirisa' fa 'rena' e le 'rona' .
Seabe sa morutabana mo puong ya barutwana.	Morutabana o ne a phosolola barutwana fa ba dirisa puo e e sa kanwang.	Go tswa mo sekaong se se fa godimo, morutabana o ne a neela barutwana mareo a Setswana se se kannweng.

Morutabana 2

Letlha: 06 Lwetse 2022

Nako: 30 Metsotso

Lenaane 5.14: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Lediri

Ntlha	Tepo	Ditshwaelo
Morutabana		
Setlhogo: Lediri	<p>Morutabana o simolotse thuto ka go tthalosetsa barutwana gore lediri ke eng. “ke tiro e e dirwang mo polelong’. O ne gape a tthalosa gore lediri le kgaogantswe ka dikarolo di le pedi e leng ‘modi’ le ‘mogatlana.</p> <p>Se, e ne e le go gopotsa barutwana ka thuto e e fetileng ka ga lediri. Thuto ya letsatsi e ne e le ka ga dikatoloso tsa madiri tse di farologaneng, mme morutabana o dirisitse lereo ‘megatlana’. O neetse dikao ‘bua’ le ‘bofa’</p>	<p>Morutabana o ne a lebega a sa repa ka ntlha ya go nna teng ga me mo phaposiborutelong. O boeditse ntlha ya gore lediri ke ‘tiro e e dirwang’ a goga mowa a bo a bua gape gore lediri ke ‘tiragalo e e dirwang’. O ne a akaretsa barutwana mo thutong ka go ba botsa dipotso. Sekao:</p> <p>‘kana modi le mogatlana ke eng’?</p>

	<p>go bontsha dikatoloso tse di farologaneng tsa madiri. Sekao: ledirani; 'Mme le ngwana wa gagwe ba buana maswe',</p>	
<p>Puo e morutabana a e dirisitseng</p>	<p>Setswana se se sa kanwang.</p>	<p>Morutabana o ne a botsa barutwana potso e ‘</p> <p>‘Ke mang yo a ka nneelang lediri mme re di ‘khaohanye’ boemong jwa ‘kgaoganye’ go ya ka modi le mogatlana’. Kwa bokhutlong jwa thuto morutabana o ne a neela barutwana tiro. E nngwe ya ditaelo tsa tirwana eo ke gore ‘O tlile go dira jaana; ‘khaola’ boemong jwa ‘kgaola ‘khaole’ boemong jwa ‘kgaole’. Morutabana fa a ne a kopa barutwana go araba dipotso, o dirisitse lereo ‘tšweetšwee’ mo boemong jwa ‘tswée tswée’. Lereo le ‘tšweetšwee’ ke tengwana mme le tlhagelela gape mo dikaong tse barutwana ba di nopotseng</p>

		mo kgatisong ya seyalemowa.
Puo e e sa kanwang e dirisitswe go le go kana kang?	Morutabana o ne a tswakanya dipuo ka go dirisa tengwana ya Sekgatla mo lefokong 'khaola' boemong jwa 'kgaola'.	Dikao tse di kailweng di bontsha morutabana a sa bone phoso epe ka modumopuo o o fosagetseng o a o dirisitseng, o o supang tiriso ya tengwana. Se, se supa tiriso ya puotswakanyo. Ntilha e, e kaya gore barutwana fa ba dira phoso e e tshwanang le e, morutabana a ka se e phosolole.
Barutwana		
Seabe sa barutwana mo thutong.	Barutwana ba ne ba tsholetsa matsogo, mme morutabana a tlhopha barutwana ba ba	Barutwana bangwe ba ne ba lebega ba sa tlhaloganye mme ba ne ba sa tseye karolo. Barutwana bangwe mo phaposiborutelong ba

	farologaneng gore ba mo neele dikarabo.	ne ba tsholetsa matsogo fa go bodiwa dipotso, go bontsha gore go na le bangwe ba barutwana ba ba neng ba tlhaloganya diteng.
Puo ya barutwana	Setswana se se sa kanwang le tiriso ya puotswakanyo.	<p>Morutwana mongwe o ne a dirisa lereo la Seesimane 'so' fa a ne a araba go na le gore a re 'jalo'.</p> <p>O ne a tswelela gape a dirisa Setswana se se sa kanwang jaaka mo sekaong se; 'utlwella' go na le gore a re 'utlwelela', 'tseba' boemong jwa 'itse'. Yo mongwe wa barutwana o ne a botsa morutabana gore 'a re ka 'fellelsa' go kwala kwa gae'? Lefoko la Setswana se se kannweng la 'fellelsa' ke 'felelelsa'. Lefoko le, le tlhagelela gape le dirisitswe ke mongwe wa bagasi mo kgatisong ya lenaneo la 'Thagamoso' e e dirisitsweng mo tlhotlhomisong e.</p>

<p>Seabe sa morutabana mo puong ya barutwana.</p>	<p>Morutabana o ne a phosolola barutwana diphoso.</p>	<p>Morutabana o ne a gopotsa morutwana go bua Setswana se se kannweng le fa a ne a sa ba bolelela mafoko a a fosagetseng ao gore ke afe ka puo ya Setswana se se kannweng.</p>
--	---	--

5.4.1.2 Dinewa tse di kokoantsweng go tswa go Sekolo sa B

Morutabana 1

Letlha: 08 Lwetse 2022

Nako: 30 Metsotso

Lenaane 5:15: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Thuto ya molomo

Ntlha	Tepo	Ditshwaelo
Morutabana		
Setlhogo: Thuto ya molomo	<p>Mo matsenong a thuto, morutabana o simolotse ka go bolelela barutwana gore ba tliile go diragatsa thuto ya molomo. Le fa ba diragaditse mo nakong e e fetileng. O ne a tthalosa gore ka ntlha ya go nna teng ga me (mmatlisisi) o tliile go tlhopha mongwe le mongwe le fa ba diragaditse mo nakong e e fetileng. O ne a gakolola barutwana gore pele ba diragatsa, ba tshwanetse go dumedisa le go itlhalosa gore ke bona bomang.</p>	<p>Morutabana o tsene mo phaposiborutelong pakathuto e na le metsotso e le lesome e setse e simolotse.</p>

<p>Puo e morutabana a e dirisitseng.</p>	<p>Puo e e tswakantsweng.</p> <p>Setswana se se sa kanwang.</p>	<p>Morutabana o ne a dirisa puo e e tswakaneng le Seesimane, le puo e e sa kanwang fa a ne a neela barutwana ditaelo. Sekao; ‘Jaanong ga go tshwenye le ‘ga’ o dirile ‘oral’ ke ‘tlo’ go kopa fela...’ge’ ke go supa ke go kopa o ‘tlo etsa’ ‘oral’ eo’. Ka puo e e tlhomameng ya Setswana, morutabana o ne a tshwanetse gore ‘Jaanong ga go tshwenye le fa o dirile thuto ya molomo ke tlile go kopa fela...fa ke go supa...o tle go dira thuto ya molomo eo’.</p> <p>Sekao se sengwe se se bontshitseng fa morutabana a ne a dirisa puo e e tswakantsweng ke se; ‘... wena o a didimala ga o tshwaele sepe ka gore mme o a ‘recorda’...’go na le gore ‘...mme o dira kutlokgatiso’.</p>
---	---	---

<p>Puo e e sa kanwang e dirisitswe go le go kana kang?</p>	<p>Morutabana o dirisitse mafoko a; 'ga', 'tlo', 'oral', 'etsa', 'recorda', makgetlho a le mmalwa.</p>	<p>Morutabana o ne a sa lemoge gore mafoko mangwe a a a dirisang ga se Setswana se se kannweng e bile a kopakopane le a puo ya Seesimane. O ne a bontsha a repile ka puo e a e dirisang. Dinewa tsa kgatiso ya seyalemowa di supa fa bagasi le batsayakarolo le bona ba repile thata ka puo e ba e dirisang mo seyalemoweng, le fa tota e le Setswana se se sa kanwang.</p>
<p>Barutwana</p>		
<p>Seabe sa barutwana mo thutong.</p>	<p>Morutwana yo o tlhophilweng o ne a tla fa pele go diragatsa thuto ya molomo ka setlhogo se 'Ngwana yo o sa utlweng molao wa batsadi'.</p>	<p>Barutwana botlhe mo phaposiborutelong ba ne ba reeditse ka tlhoafalo.</p>
<p>Puo ya barutwana.</p>	<p>Morutwana o ne a dirisa mafoko mangwe a a neng</p>	<p>Mo tlhagisong ya gagwe, morutwana o dirisitse mafoko a a fosagetseng</p>

	<p>a se a puo ya Setswana e e kannweng.</p>	<p>jaaka; 'lebitso' boemong jwa 'leina', 'ga re tlhomphe di family tsa rena' boemong jwa 'ga re tlotle bamalapa a rona', 'hopola' boemong jwa 'gopola'. Lefoko 'family'le dirisitswe ke bangwe ba badiragatsi mo kgatisong ya 'The Queen' e e dirisitsweng mo tlhotlhomisong e.</p>
<p>Seabe sa morutabana mo puong ya barutwana.</p>	<p>Morutabana ga a ka a phosolola morutwana.</p>	<p>Morutabana ga a tshwaela ka mafoko a a fosagetseng a morutwana a a dirisitseng ka nako ya tlhagiso. Se se neng se solofetswe go tswa mo morutabaneng jaaka mongwe yo o nang le kitso e e anameng, o ne a tshwanetse go phosolola barutwana ka go ba neela mafoko a Setswana se se kannweng.</p>

Morutabana 2

Letlha: 08 Lwetse 2022

Nako: 30 Metsotso

Lenaane 5.16: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Lekwalo la semmuso la ngongorego le lekwalo la botsalano

Ntlha	Tepo	Ditshwaelo
Morutabana		
<p>Setlhogo: Lekwalo la semmuso la ngongorego le lekwalo la botsalano</p>	<p>Morutabana o simolotse ka go tihalosa sebopego sa lekwalo la semmuso, gore le na le diaterese di le pedi, ditumediso, setlhogo jalojalo. O ne a tswelala ka go tihalosa le lekwalo la botsalano gore le farologana jang le la semmuso. Morutabana o ne a lebega a na le kitso ya diteng. O ne a tihaloganya se a neng a se ruta mme o ne a gololesegile go ruta thuto eo.</p>	<p>Morutabana o ne a itse thulaganyo ya thuto mme o ne a ipaakantse sentle.</p>

<p>Puo e morutabana a e dirisitseng.</p>	<p>Puo e e tswakantsweng.</p> <p>Setswana se se sa kanwang.</p>	<p>Mo tlhagisong ya gagwe, morutabana o dirisitse mafoko a a fosagetseng jaaka; 'kwalle' boemong jwa 'kwalela', moshibidu' boemong jwa 'mohibidu', 'ko' boemong jwa 'kwa', 'skolong' boemong jwa 'sekolong'. Lefoko 'skolong' le tlhagelela mo kgatisong ya seyalemowa e e dirisitsweng mo tlhotlhomisong e.</p>
<p>Puo e e sa kanwang e dirisitswe go le go kana kang?</p>	<p>Bontsi jwa nako morutabana o ne a dirisa puo ya Setswana e e kannweng.</p>	<p>Le fa morutabana a ne a ipaakantse, fale le fale o ne a dirisa puo ya Setswana e e sa kanwang e bile a eta a e tswakanya.</p>
<p>Barutwana</p>		
<p>Seabe sa barutwana mo thutong.</p>	<p>Barutwana ba ne ba tsaya karolo mo thutong ka go arabela dipotso tse</p>	<p>Barutwana botlhe ba ne ba reeditse ka tlhoafalo e bile ba bontsha ba tlhaloganya sentle thuto ya letsatsi.</p>

	morutabana a neng a ba botsa tsona.	
Puo ya barutwana.	Barutwana ba ne ba araba fela fa morutabana a botsa dipotso ka ntlha ya gore karolo e tona ya thuto e ne e le tlhagiso ka morutabana.	Go sa tseye karolo e kgolo ka go bua mo phaposiborutelong, go ne ga dira gore go nne thata go lemoga puo e barutwana ba neng ba e dirisa go buisana le morutabana wa bona.
Seabe sa morutabana mo puong ya barutwana.	Morutabana ga a tshwaela ka gore barutwana ba ne ba sa bue.	Go ne go se na ditshwaelo go tswa go morutabana.

5.4.2 Dinewa tse di kokoantsweng go tswa go Sekolo sa C

Morutabana 1

Letlha: 12 Lwetse 2022

Nako: 60 Metsotso (1 Ura)

Lenaane 5.17: Tepo ya mo phaposiborutelong ka thuto ya Tekatlhaloganyo

Ntlha	Tepo	Ditshwaelo
Morutabana		
<p>Setlhogo: Tekatlhaloganyo</p>	<p>Morutabana o simolotse ka go dumedisa barutwana. A tthalosa setlhogo se a tliileng go se ruta mo letsatsing leo. O tthalositse tekatlhaloganyo ka manontlhotlho e bile a eta a bontsha barutwana ka mokgwa o ba tshwanetseng go araba dipotso ka gona. O tthalositse fa go na le setlhangwa A, se e leng temana mme setlhangwa B sona ke setshwantsho. O ne a buisetsa barutwana sekao sa tekatlhaloganyo, a eta a tthalosa le mareo a</p>	<p>Morutabana o ne a repile e bile a bontsha a tthaloganyo setlhogo sa thuto ya gagwe bontle tota.</p>

	<p>a rileng gore barutwana ba tlhaloganye botoka. Kwa bokhutlong o ne a botsa barutwana dipotso go tswa mo temaneng e le go ba bontsha ka moo ba tshwanetseng ba arabe ka gona.</p>	
<p>Puo e morutabana a e dirisitseng.</p>	<p>O ne a dirisa puothefosano le puotswakanyo le mafoko mangwe a Setswana se se sa kanwang.</p>	<p>Morutabana o ne a eta a dirisa pouthefosano jaaka' o 'note' mo tlhogong, boemong jwa 'o ele tlhoko', '...fa ba ka go botsa 'you just note those things...' boemong jwa gore 'o kwala fela dilo tseo...'</p> <p>'irang' boemong jwa 'dirang', 'jikajika' boemong jwa 'go dikologa/go pota ka fa le ka fa', 'opella' boemong jwa 'opelela', 'ga ke re' boemong jwa 'a kere'. Ga re solofele diphoso tsa puo tse dintsi jaana go tswa mo morutabaneng jaaka a kaiwa e le 'mongwe yo o</p>

		nang le kitso e e anameng'.
Puo e e sa kanwang e dirisitswe go le go kana kang?	Morutabana o ne a dirisa puo ya Setswana e e sa kanwang, a e refosana le ka puo ya Seesimane ka bontsi.	Morutabana o ne a dirisa puo ya Setswana e e sa kanwang ka go lokologa, a sa bone le phoso epe mo puong e e phoso eo.
Barutwana		
Seabe sa barutwana mo thutong.	Barutwana ba ne ba tsaya karolo mo thutong ka go araba dipotso e bile ba itseela dintlha tse di tlaa ba thusang go ikgakolola fa nako ya ditlhatlhobo e atametse.	Barutwana ba ne ba reeditse ka tlhoafalo, ba supa fa ba tlhaloganya ka mokgwa o morutabana a neng a ba ruta ka teng.
Puo ya barutwana.	Barutwana ba ne ba sa bue go le kalo, ba ne ba araba fela fa morutabana a ba botsa dipotso.	

<p>Seabe sa morutabana mo puong ya barutwana.</p>	<p>Bogolo jwa nako barutwana ba ne ba tsaya dintlhathuto fa morutabana a ntse a tswelletse ka go tthalosa.</p>	

5.4.3 Merero e e tlhageletseng mo barutabaneng go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Go dira tepo ya mo phaposiborutelong, ke ne ke batla go bona gore a barutabana ba dirisa Setswana se se kannweng fa ba ruta kgotsa ba na le go eta ba tswakanya le dipuo tse dingwe fa ba ruta? Go fitlhetswe merero e e fa tlase e e bontshitsweng ka manaane a;

Sekolo sa A

Morutabana 1

Tengwana

Lenaane 5.18: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa A go tswa mo tepong mo phaposiborutelong

Tengwana	Setswana se se kannweng
ikgakolleng	ikgakololeng
eya	ee
lebella	lebelela
simolla	simolola

Morutabana 2

Puotswakanyo

Lenaane 5.19: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa A go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
Tseba (Sepedi/Sesotho)	itse
so	mme

Tengwana

Lenaane 5.20: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo A go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Tengwana	Setswana se se kannweng
tlo	tlaa
ga ke re	a kere
utlwella	utlwelela/reetsa
khaohanya	kgaoganya

Sekolo sa B

Morutabana 1

Puotswakanyo

Lenaane 5.21: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
oral	Thuto ya molomo
record	rekota
Why?	Goreng?

Tengwana

Lenaane 5.22: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Tengwana	Setswana se se kannweng
tlo	tlaa
etsa	dira
ga	fa

Morutabana 2

Puotswakanyo

Lenaane 5.23: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
code	khoutu
nkwalle	nkwalele
kwallang	kwalelang

Tengwana

Lenaane 5.24: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Tengwana	Setswana se se kannweng
moshibidu	mohibidu
ga	fa
ko	kwa

Mokwalo

Lenaane 5.25: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 2 wa Sekolo sa B go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Mokwalo o o fosagetseng	Setswana se se kannweng
tla	tlaa

Sekolo sa C

Morutabana 1

Puotswakanyo

Lenaane 5.26: Puotswakanyo e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Puotswakanyo	Setswana se se kannweng
exam center	Lefelo la thatlhobo
O note mo tlhogong	O tsenye mo tlhogong
makgonthe	mmatota/mmaaruri
You just note those things	O kwala fela dilo tseo

Tengwana

Lenaane 5.27: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo sa C go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

Tengwana	Setswana se se kannweng
tlo	tlaa
utlwella	utlwelela
ko	kwa
irang	dirang

Sepitori

Lenaane 5.28: Tengwana e e dirisitsweng ke Morutabana 1 wa Sekolo C go tswa mo tepong ya mo phaposiborutelong

mare	mme
kwata	befelwa
jikajika	dikadika

5.5 Tsharololo ya dinewa go ya ka tiori ya setso-seloago ya ga Vygotsky

5.5.1 Matseno

Kgopolo ya ga Vygotsky, segolobogolo kgopolo ya gagwe ya Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi (*ZPD*) le botlhokwa jwa go dirisana le batho ba bangwe mo kgolong ya tlhaloganyo, e re neela motheo o o nonofileng wa go sekaseka dinewa. Tiro ya ga Vygotsky e re thusa go tlhaloganyana gore batho ba bopa bokao le go nna le bokgoni jwa go bua ka go gatelela gore go ithuta go amana le go dirisana le batho le gore puo e na le seabe sa go nna motsereganyi. Moono ono wa thutapuo o dira gore go kgonege go tlhatlhoba ka botlalo gore puo e dira jang jaaka sedirisiwa se se thusang mo go tsosoloseng tlhaloganyo, go senola tirisano e e maatla magareng ga go ithuta ga motho ka namana le tikologo ya loago.

Ka mokgwa o, tshekatsheko ga e senole fela mekgwa e puo e bopang dikakanyo ka yona mme gape e gatelela botlhokwa jwa maemo a loago mo go tswelletseng bokgoni jwa puo le jwa go tlhaloganyana. Tlhotlhomiso e, e dirisa tiori ya ga Vygotsky go sekaseka ka fa puo e dirisiwang ka teng, e bopegang ka teng le go ithutiwa ka teng mo maamong a a rileng a loago, mme seo se thusa gore go tlhalogangwe ka tsela e e boteng kamano e e raraaneng e e leng teng fa gare ga puo, mogopolo le setšhaba. Tiori ya ga Vygotsky e e leng yona leitlho le le thusitseng go bona tlhotlhomisi e, e dirisitswe jaaka mokgwa o mongwe wa go tsharolola dinewa tsa tlhotlhomisi e.

5.5.2 Tlhatlhologo

Tlhatlhologo ke nngwe ya dikagego tsa Tiori ya Vygotsky ya Setso-Seleago e e kayang gore morutwana o ithuta go tswa mo go ba ba nang le kitso e e botoka ka go mmotsa dipotso kgotsa go mo neela tirwana gore a tlhologanye botoka. Barutabana botlhe ba ba rutang Setswana Puo ya Gae mo dikolong tsotlhe tse tharo tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e, ba na le dithutego tse di maleba le maitemogelo a go ruta Setswana. Ba ne ba bontsha ba repile fa ba ruta fa pele ga mmatlisisi. Morutabana 2 wa Sekolo A, o ne a bontsha a sa repa ka a ne a boaboetsa polelwana e 'lediri ke tiro e e dirwang'. Mo barutabaneng botlhe, ke barutabana ba babedi fela ba ba bontshitseng kagego ya Tlhatlhologo mo thutong ya bona.

Morutabana 1 wa Sekolo sa A o ne a ruta 'poko' mme a botsa barutwana dipotso, a ba neela ditshwantsho le go kopa morutwana go diragatsa leboko, e le ka maikaelelo a go thusa barutwana ba ba ka tswang ba sa tlhologanyeng gore poko ke eng. Gona mo sekolong se, Morutabana 2 le fa a ne a sa repa, o dirisitse tlhatlhologo ka a ne a botsa barutwana dipotso ka thuto ya gagwe e e neng e totile 'dikatoloso tsa madiri'. O simolotse ka go botsa barutwana potso ya gore lediri ke eng, a batla go agelela mo kitsong e e fetileng gore a kgone go e lomaganya le thuto e a neng a tlele go e ruta. Sekao sa potso e morutabana a e boditseng; 'Lediri le bopilwe ka dipopi dife'? (Morutabana 2) Karabo; 'modi le mogatlana'(Morutwana).

Puo e barutabana ba neng ba e dirisa fa ba ne ba ruta bontsi jwa nako, e ne e le puo ya Setswana se se sa kanwang. Barutabana botlhe ba ne ba dirisa puo e e tswakantsweng go akaretsa puo ya Sepitori, tengwana le puo ya Seesimane.

Dikao tse di latelang di bontsha Setswana se se sa kanwang le puo e e tswakantsweng e barutabana ba neng ba e dirisa

Morutabana 1 wa Sekolo B: 'ga' boemong jwa 'fa', 'tlo' boemong jwa 'tlaa', 'oral' boemong jwa 'thuto ya molomo', le 'etsa' boemong jwa 'dira'.

O ne a dirisa puo e e kannweng fa e se fela go dumisa modumopuo **'h'** go na le **'g'** jaaka re bona mo lefokong **'khaohanye'** boemong jwa gore **'kgaoganye'**. Le fa a ne a sa kapodise modumopuo **'g'** ka mokgwa o o tshwanetseng, o ne gangwe le gape a gakolola barutwana go dirisa puo ya Setswana e e kannweng.

Morutabana 2 wa Sekolo sa B: 'kwalle' boemong jwa **'kwalela'**, **'moshibidu'** boemong jwa **'mohibidu'**, **'ko'** boemong jwa **'kwa'**.

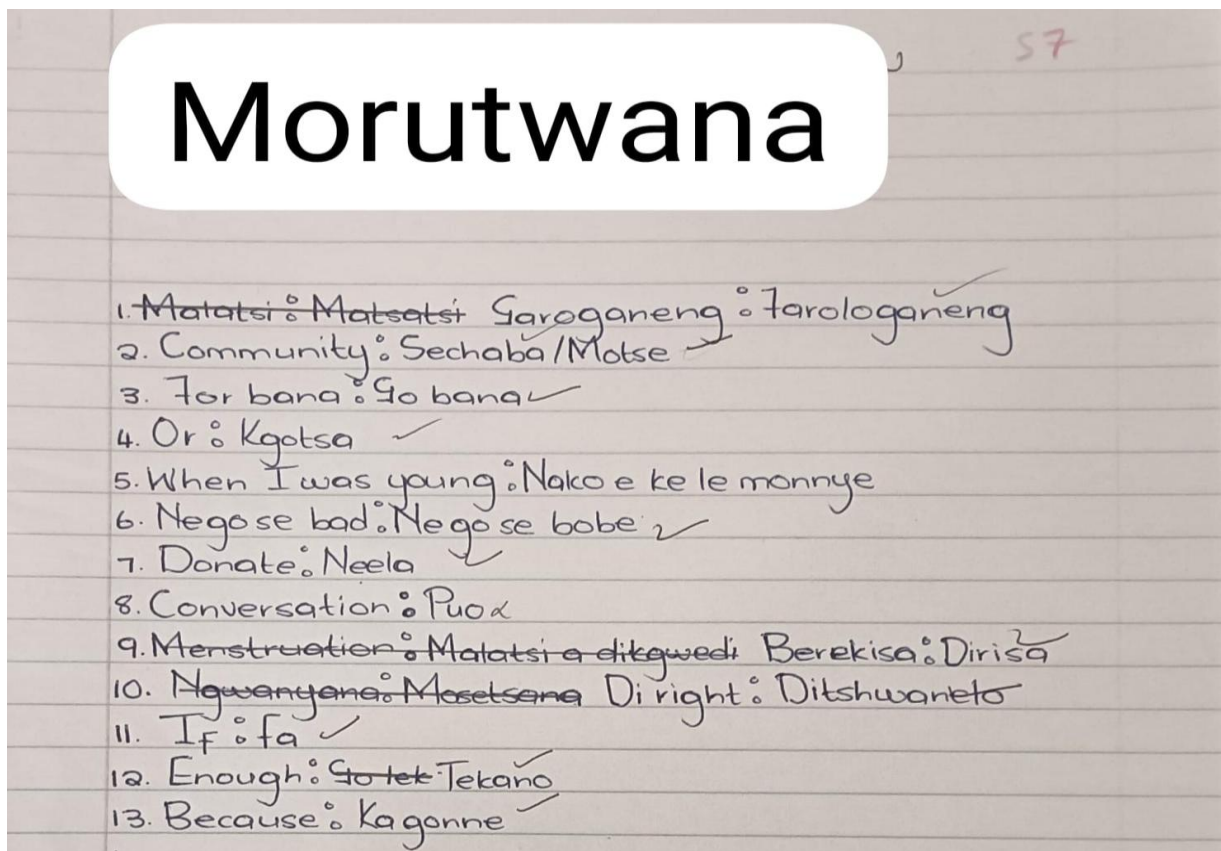
Morutabana wa Sekolo sa C: 'you just note those things...' boemong jwa gore **'o kwala fela dilo tseo...'**, **'go jikajika'** boemong jwa **'go dikologa'**, **'general knowledge'** boemong jwa **'kitsokakaretso'**, **'straight'** boemong jwa **'tlhamalala'**, **'reaction'** boemong jwa **'tsibogo'**.

Dikgatiso tsa seyalemowa le thelevišene di ne tsa dirisiwa go neela barutwana tirwana go ntsha mafoko a e seng a Setswana se se kannweng le a puo ya Seesimane. Bontsi jwa barutwana ba kgonne go ntsha mafoko a a ka fa tlase ga lesome le botlhano (15) mo godimo ga mafoko a le 36 mo kgatisong ya seyalemowa. Morago ga go kwala mafoko a e seng a Setswana se se kannweng le a Seesimane, mmatlisisi o ne a dira ditshiamiso le barutwana ka go ba bolelela mafoko otlhe a e seng a Setswana se se kannweng le a Seesimane a a dirisitsweng mo dikgatisong. Mo barutabaneng, ba le bane ba kgonne go bontsha mafoko a a ka fa tlase ga 20 fa a le mongwe a kgonne go ntsha mafoko a le 26.

Mo kgatisong ya kgaolo nngwe ya **'The Queen'** mo thelevišeneng, bontsi ba barutwana ba kwadile dipolelwana tsa puo ya Seesimane tse badiragatsi ba neng ba di bua mo mmuisanong wa bona le badiragatsi ba bangwe. Tse dingwe tsa dikao tsa dipolelwana tse ba di nopotseng ke tse di latelang; **'I have done what I have to do'**, mme thanolo ya Setswana e ba e neetseng ke **'ke dirile seo ke neng ke tshwanetse go se dira'**, **'I don't want to remember him'** mme thanolo e ba e neetseng ke **'ga ke batle go mo gopola'**. Mo kgatisong ya thelevišene ke teng mo go tlhagelelang puothefosano e ntsi mme mo kgatisong ya seyalemowa ya lenaneo la 'Sekhuthwana sa dithuto', go tlhagelela puotswakanyo thata. Dikao tse dingwe tse di nopotsweng ke barutwana go tswa mo kgatisong eo ke; **'di rights'** boemong jwa **'ditshwanelo'**, **'for bana'** boemong jwa **'tsa bana'**, **'if'** ba neetswe thanolo e **'fa'** boemong jwa **'fa e le gore'**. Dikao tse di neetsweng

ke barutabana go tswa mo kgatisong ya seyalemowa ke tse di latelang; **'malapi'** ba neetse thanolo e **'masela'**, **'pušo'** thanolo e e neetsweng ke **'puso'**, **'dipeini'** thanolo e e neetsweng ke **'ditlhabi'**.

Ditshwantsho tse di fa tlase ke tse dingwe tsa dikao tse di tshalositsweng fa godimo tsa kgatiso ya Motsweding go tswa mo barutwaneng le mo barutabaneng;

Dikao tse di nopotsweng ke barutwana go tswa mo kgatisong ya lenaneo la 'Sekhutlhwana sa dithuto' mo seyalemoweng.

KGATISO JA		Morutabana
Matsweding FM.		
1	tshwanalo	tshwanalo / Tšwantswano - Fesetswano
2	Weso	Mogaetšo.
3	ntsheng	tshimologong.
4	Puso	Puso.
5	Prioritisa	(o dinya mapoto a setsoa mogare ga Satswana).
6	Priority	ntshokgale.
7	Department ya Education	Lefapha la Thuto.
8	Community	Satslaba.
9	Deprive	Kgoreletsa / Tima / Thibalela.
10	Dignity	~~...~~ Sariti.
11	Was young	Fa ka la monnye.
12	Go Bad	go sa stamara
13	Every month	kgweedi 10 kgweedi
14	Must	tshwanalo.
15	Malapi	masala.
16	Menstruation	Go ya moetsing.
17	Stigma	Letshwao / Satsiboso.
18	Go to right	Go siama.
19	Go balala	Go bua.
20	Masw	Mma.
21	Donatela	Ra nala.
22	Tsaba	Tise.
23	Chalet	Madi
24	Sipain	Bitlhabi.
25	Topic	Sathoop
26	Ntho e e Serious	Seto sa se bathokea.

N = 36

Dikao tse di nopotsweng ke barutabana go tswa mo kgatisong ya lenaneo la 'Sekhutlhwana sa dithuto' mo seyalemoweng.

5.5.3 Didiriswa tsa setso

Bothokwa jwa didiriswa tsa setso mo go tshaloganyeng dintlha ka ga puo. Didiriswa tsa setso di ka kaiwa jaaka sediriswa sengwe le sengwe se se tshhegetsang tlhaeletsano. Didirisiwa tseno di thusa motho gore a nne le kamano e e siameng le tikologo e a leng mo go yona. Di kaela le go bopa tsela e motho a golang ka yona. Didiriswa tsa setso tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e, ke seyalemowa le thelevišene.

Barutabana botlhe ba dumela gore seyalemowa le thelevišene ke didiriswa tse di thusang barutwana go godisa puo le setso sa bona mme bagasi le batshameki ba diterama mo thelevišeneng, ba tswakanya puo ya Setswana le dipuo tse dingwe. Ba tsweletse ka go kaya a bontsi jwa nako go buiwa Setswana se se sa kanwang le Seesimane. Mongwe wa barutabana o kaile gore mo thelevišeneng ga go sa tlhole go na le diterama tse e leng gore go buiwa puo e le nngwe fela. O tlhalositse ntlha e ka gore **‘diterama tse gompiano ga di sa le yo. Go le gantsi ha ba ka re terama e, ke ya Setswana, o fitlhela e le gore ba tsentshitse gape Mazulu, jalo le jalo, merafe e otlhe e, dipuo tse e leng gore ra di fitlhela mo Aforika Borwa’**. Botlhe ba buile gore ga o a siama gore bagasi dirise puo ya Seesimane ka ntlha ya gore barutwana ba dirisa mafoko a ba a utlwileng mo kgasong, segolobogolo fa ba kwala ditlhamo le ditlhangwa tsa tirisano (Pampiri ya boraro).

Yo mongwe wa barutabana o kaile gore ena ga a bone e le bothata fa puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong e tswakanngwa, se setona ke gore molaetsa o kgona go fitlha mo bareetsing le mo babogeding. Morutabana yo o neng a ruta ‘poko’, o ne a kopa morutwana go ipoka mme morago ga foo, a tlhalosetsa barutwana botlhokwa jwa go itse modi wa gagwe, kwa o tswang teng, gore o seano sa gaeno ke sefe. O ne a ba tlhalosetsa diteng tsa leboko tse di neng di kaya fa bosenyi bo sa siama, bosenyi ke sengwe se se sa letlelelweng mo setšhabeng. Mo tshekatshekong ya gagwe ya leboko, morutabana o ne a eta a tlhalosa diane le maele a a tlhagelelang mo lebokong. Sekao se morutabana a se nopotseng go tswa mo lebokong le tlhaloso ya sona ke se; ‘khumo ke segwagwa e a pharuma. Go raya gore gompiano o ka tswa o le dikobo dikhutshwane mme ka moso wa tsoga o bone khumo’.

Barutabana botlhe ba tlhalositse fa ka go somarela puo le setso sa Setswana, go tlaa tlhoka gorego nne le diterama tse dikgantswelelopele tse di buang ka puo ya Setswana fela go tsholetsa boleng jwa puo eo. Yo mongwe wa barutabana o tlaleleditse ka go re; ‘Ka maitemogelo a me jaaka morutabana, ke akanya gore fa PanSALB e ka tsereganya ka go tsenya bagasi dithutano kgotsa tsona di *workshops*,’. O ne a tswelela ka gore ‘Dipapatso, diphasalatso, le dikhathunu, di sa ntse di tlhagelela ka puo ya Seesimane morago ga dingwaga di le somamabedi le borobongwe tsa temokerasi e molaotheo o buang ka tekatekanyo ya dipuo, mme ntlha eo, ga e ise e diragale’.

Barutabana botlhe ba tlhagisitse kakanyo ya gore a go nne le mananeo mo kgasong a a rotloetsang le go gwetlha bašwa go tsenela dingangisano ka ditlhogo tse di amang setso mme go dirisiwe puo ya Setswana fela bogolosegolo mo thelevišeneng. Ba tshwaetse le ka ntlha ya gore dikgang tsa Setswana le tsa dipuo tse dingwe tsa Bantsho di tlhagelele/gasiwe letsatsi le letsatsi mo thelevišeneng jaaka go diragala ka dikgang tsa puo ya Seesimane. Barutabana ba kaile gore dithanolo (*subtitles*) tse di tlhagelelang fa tlase mo thelevišeneng ga di thuse go le kalo ka gore di sa ntse di kwalwa ka puo ya Seesimane, ga di godise dipuo tsa Bantsho.

Fela jaaka barutabana, bontsi jwa barutwana ba kaile gore seyalemowa le thelevišene di a ruta mme go le gantsi puo ya Setswana e e dirisiwang, e tswakanngwa le Setswana se se sa kanwang le Seesimane. Ba bangwe ba barutwana ba ba tlhalositseng gore thelevišene le seyalemowa di thusa ka go tokafatsa puo ya bona. Go na le ba ba kaileng gore bona ba reetsa mmimo ga ba tseye tsia puo e e buiwang mo seyalemoweng. Sekao sa nngwe ya dikarabo tse ba di neetseng mo go nngwe ya dipotso tsa dipotsolotso ke se; **'Re reetsa mmimo wa RNB, ga re tseye tsia puo e e buiwang e bile di dirisa puo ya Sekgowa ka dinako dingwe'**. Bontsi ba barutwana ba buile jaaka barutabana gore go fokotsa go bua puo ya Seesimane mo kgasong, a diterama e nne tsa puo ya Setswana fela. Barutwana bangwe ba tlaleleditse ka go nopola nngwe ya diterama tse di neng di tshameka mo thelevišeneng e leng terama ya 'The Throne'.

5.5.4 Dikamano tsa loago

Barutabana botlhe ba ne ba bua Setswana se se sa kanwang mme mo mabakeng a mangwe ba ne ba tswakanya ka Seesimane le Setswana se se sa kanwang. Mongwe wa barutabana o buile jaana: 'Bana ba rona ba tshwanetse ba rutiwe, ba itse gore puo ya bona e ba tlhalosa gore ke bomang, e bile ba tswa kae, e bile ba tshwanetse go itse gore ba tshwanetse go ipela ka puo ya bona, ba seka ba e bona e kete e kwa tlase, go na le dipuo tse dingwe tse di kwa godimo'. Barutabana bangwe ba tlhagisitse gore batsadi ba bangwe ba na le seabe mo go reng bana ba se ke ba itse le go tsaya puo ya Setswana tsia ka gore fa ba le kwa magaeng a bona, ba buisa bana ka puo ya Seesimane. Ba bangwe ba batsadi ba isitse bana ba bona kwa dikolong tse go buiwang Seesimane le Seaforikane ka ba dumela gore dipuo tse, di botlhokwa go gaisa Setswana e bile ba bua gore Setswana se ka se ise bana ba bona gope.

Yo mongwe wa barutabana o kaile gore fa go ka nna le katiso e e akaretsang barutabana, bagasi, batlhatlheledi le PanSALB go rotloetsana gore puo ya Setswana e ka godisiwa le go tokafadiwa jang. Ntlha e nngwe e barutabana ba buileng ka ga yona ke gore Batswana ka kakaretso ba tshwanetse go itse gore puo ya Setswana e botlhokwa jaaka dipuo tse dingwe. Barutwana ba tlhalositse gore ba ikaegile ka puo e e buiwang mo kgasong go tokafatsa puo ya bona ya Setswana ka gore fa ba na le ditsala tsa bona go buiwa puo ya Sepitori (*Pretoria Sotho*). Ba kaile gape gore barutabana bangwe ba tswakanya puo ya Setswana le Seesimane fa ba bangwe ba barutwana ba buile gore go na le barutabana ba ba buang puo ya Setswana e e mararaane mo ba fitlhelang go se bonolo go ka ba tlhaloganya. Bontsi jwa barutwana ba buile gore barutabana ba tsaya matsapa go ba tlhalosetsa fa ba sa tlhaloganyeng teng.

5.5.5 Tirisano mmogo

Mo barutabaneng ba batlhano, ba bararo ba tlhalositse gore ba dirisana mmogo le barutabana ba ba rutang Setswana ba dikolo tse di mabapi. Ba buile gore ba thusana ka go dira makwalopotso. Ba tswelletse ka go bua gore fa e le nako ya ditlhatlhobo tsa bogare jwa ngwaga, ditlhatlhobo tsa ipaakanyetso le ditlhatlhobo tsa bofelo jwa ngwaga, ba na le go dira dithulaganyo tsa go kokoana lefelo le le lengwe, bogolosegolo ka barutwana ba Mophato wa 12 go ba ruta. Mo mabakeng a mangwe ba thusana ka go rutelana mo ba itemogelang matsapa gona. Ba bangwe ba barutabana ba kaile gore go godisa le go bontsha fa puo ya Setswana e tswewa tsia, botsamaisi ba Lekgotlakgaso la Aforika Borwa bo dire dithulaganyo tsa gore bagasi mo seyalemoweng le badiragatsi ba diterama mo thelevišeneng ba ye kwa dikolong go ya go rotloetsa barutabana le barutwana ka ga botlhokwa jwa dipuo tsa rona tsa Bantsho.

Botlhe barutabana ba ne ba gata ka mosito o le mongwe gore go nne le katiso e e kopanetsweng ya bagasi, barutabana, batlhatlheledi kwa ditheong tse dikgolwane tsa thuto. Mo go bontsheng kagego e, ya Tiori ya Vygotsky, morutabana yo o neng a ruta 'leboko', le morutabana yo o neng a ruta ka ga 'lediri' ba neetse barutwana tirophaposi mo ba neng ba tshwanetse go ntsha madiri mo temaneng, ba dira mmogo mme mo pokong barutwana ba ne ba tshwanetse go thusana go ntsha diponagalo tsa poko. Barutabana ba bangwe ga ba a bontsha kakanyo e, mo dithutong tsa bona. Yo mongwe wa barutabana o buile gore fa go ka nna le tirisano mmogo magareng ga Lekgotlakgaso

la Aforika Borwa, barutabana, *PanSALB* le batsadi (lekgotlatsamaiso la sekolo), puo ya Setswana e ka nna mo maemong a a botoka go na le a e leng mo go ona.

5.5.6 Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi

Barutwana botlhe ba neetswe kgatiso ya lenaneo la 'Thaga moso' go tswa mo Motsweding FM, go e reetsa mme morago ba ntshe mafoko a Setswana se se sa kanwang le mafoko a puo e e tswakanntsweng. Bontsi jwa barutwana ba ne ba kwadile mafoko a a ka fa tlase ga lesome (10). Morago ga gore barutwana ba kwale mafoko, go ne go dirwa ditshiamiso mo mmatlisisi a neng a bolelela barutwana mafoko otlhe a e seng a Setswana se se kannweng le puo e e tswakantsweng. Barutabana ba ne ba baya barutwana ka ditlhopha gore ba kgone go thusana. Mo setlhopheng se sengwe le se sengwe go ne go na le morutwana yo o kgonneng go kwala mafoko a a fetang 15 fa ba ne ba dira tiro ka bongwe ka bongwe. Bontsi jwa ditlhopha bo kgonne go kwala mafoko a a fetang 15.

Tse dingwe tsa dikao tse di nopotsweng go tswa mo dikarabong tsa bona ke; '**ngwanyana**' boemong jwa '**mosetsana**', '**different**' boemong jwa '**farologana**', '**education**' boemong jwa '**thuto**', '**tšhwanelo**' boemong jwa '**tshwanelo**'. Kgato e, e boeleditswe le fa brutwana ba ne ba bogetse kgatiso ya 'The Queen'. Dikao tsa barutwana tse di tswang mo kgatisong e, ke tse di latelang; '**Can't you o di tlogele?**' boemong jwa '**A o ka se kgone go di tlogela?**', '**What are we going to tell his family?**' boemong jwa '**Re tlile go bolelela balelapa la gagwe eng?**', '**di right**' boemong jwa '**ditshwanelo**'. Kwa ntle ga dikgatiso, barutabana ga ba tlhagisa kgopolo e ya Vygotsky mo dithutong tsa bona.

5.5.7 Tsereganyo

Kgopolo e, ya Tiori ya Vygotsky, e tlhageletse mo dithutong tsothle ka gore barutabana botlhe ba ne ba tsereganya mo barutwana ba neng ba sa tlhaloganye teng. Kagego e, bonagetse gape fa mmatlisisi a ne a tlhalosa ditaello tsa dikgatiso mo barutwana ba neng ba sa tlhaloganye ditaello go ya ka moo barutabana ba neng ba ba tlhalosetsa ka teng. Barutabana botlhe ba ne ba rotloetsa barutwana go bua puo ya Setswana se se

kannweng fa ba araba dipotso mo phaposiborutelong. Barutabana ba ne gape ba phosolola barutwana ba ba dirisang puo e e tswakantsweng. Mo thutong ya 'poko', morutwana o ne a botsa gore lefoko 'izinyoka' le kaya eng? Morutabana o ne a tsereganya ka go tlhalosetsa barutwana gore lefoko le ka Setswana le raya gore 'tlhakatlhakano ya megala ya motlakase go se ka fa molaong'.

Barutabana botlhe ba dirisitse dikgatiso tsa thelevišene le seyalemowa go thusa barutwana go godisa le go tsweletsa puo ya bona ya Setswana ka go ba kaela gore ba ntshe mafoko a e seng a Setswana se se kannweng le puo e e tswakaneng e e dirisitsweng ke bagasi mo seyalemoweng le badiragatsi mo thelevišeneng. Bangwe ba barutabana ba buile gore a go nne le tsereganyo ya botsamaisi jwa Lekgotlakgaso la Aforika Borwa mo go netefatseng gore fa bagasi ba ya go tlhagisa mananeo, ba bue puo e e kannweng. Barutabana botlhe mo tswelelong ya dithuto tsa bona, ba ne ba neela barutwana ditaelo tsa go dira ditirwana morago ga thuto go bona fa ba tlhalogantse.

5.5.8 Mongwe yo o nang le kitso e e anameng

Barutabana botlhe ba ba rutang puo ya Setswana mo tlhotlhomisong e, ba na le dithutego tsa Setswana le maitemogelo a go se ruta. Bagasi mo seyalemoweng, badiragatsi ba diterama mo thelevišeneng, batsadi, barutwana le setšhaba ka kakaretso ke bangwe ba ba nang le kitso e e anameng. Barutabana ba ne ba bontsha ba tlhaloganyana diteng tsa thuto e ba neng ba e ruta go tshwana le morutabana yo o neng a ruta 'tekatlhaloganyo. O ne a tlhalosetsa barutwana temana ka temana gore tekatlhaloganyo e bua ka ga eng. O ne a ba tlhalosetsa gape gore barutwana ba e buise gararo le go thalela mafoko a a thata fa ba ntse ba buisa. Barutabana ba bangwe le bona ba ne ba dira fela jaaka morutabana yo, ba tlhalosa ditlhogo tse ba neng ba di ruta. Ka nako ya dipotsotsotherisano, morutabana mongwe o buile gore batsadi kwa gae ba tshwanetse go thusa bana ka go bua le bona puo ya Setswana ka gore se, se tlaa thusa bana go tokafatsa puo ya bona.

Bangwe ba barutwana ba buile gore barutabana ba ba ruta ka puo ya Setswana e ba sa e tlhaloganyeng ka gore bona (barutwana) ba bua puo ya Sepitori (*Pretoria Sotho*) mme barutabana ba a ba tlhalosetsa mo ba sa tlhaloganyeng teng. Go na le ba bangwe ba barutwana ba kaile gore barutabana ba na le go tswakanya puo ya Setswana fa ba ruta

le fa ba ba tlhalosetsa. Barutabana botlhe ba buile gore ba ikaegile mo puong ya bagasi ba ba emetseng seyalemowa sa Bosetšhaba sa Setswana. Ba bangwe ba barutabana ba umakile gore go na le barutwana ba bangwe ba ba sa bueng puo ya Setswana kwa gae. Ka jalo, ba ikaegile ka kgaso, bogolosegolo bagasi ba seyalemowa jaaka ba kaiwa e le baitseanape ba puo ya Setswana.

Barutwana le bona ba tlhalositse gore kgaso e ba thusa go tokafatsa puo ya bona ya Setswana jaaka ba nopotswe fa; 'Thelevišene le seyalemowa di a ruta mme gantsi di tswakanya puo ya Setswana. E bile di dirisa Seesimane ka dinako dingwe'. Barutwana ba neetswe kgatiso go tswa mo seyalemoweng go ntsha mafoko a e seng a Setswana se se kannweng le a puo e e tswakantsweng ba a kwale mo dipampiring. Morago ga go lemoga gore bontsi jwa barutwana ba kwadile mafoko a a ka fa tlase ga 15. Dingwe tsa dikao tsa mafoko a e seng a Setswana se se nepagetseng se se dirisitsweng ke bagasi mo seyalemoweng ke; '**berekisa**' boemong jwa '**dirisa**', '**because**' boemong jwa '**ka gone**'. Barutabana le bona ba nopotse mafoko a e seng a Setswana se se kannweng go tswa mo kgatisong ya 'Thagamoso' mo seyalemoweng. Tse dingwe tsa dikao tse ba di nopotseng ke tse; '**menstruation**' mme thanolo e e fosagetseng e leng '**go ya malatsing**' boemong jwa '**go ya matsatsing/kgwedding**'. Ga go solofelwe diphoso tsa puo go tswa mo bagasing ba seyalemowa le mo barutabaneng ka gore ba kaiwa ba na le kitso e e anameng ya puo ya Setswana.

Mo kgatisong ya 'The Queen' thelevišene le teng, barutwana ba kgonne go nopola dipolelwana tse di tswakantsweng tse di dirisitsweng ke badiragatsi. Tse dingwe tsa tsona ke tse; '**I don't want to remember him**', ke batla go tswella pele ka botshelo ba ka' boemong jwa '**ga ke batle go mo gopola**, ke batla go tswellela pele ka botshelo ba me'. Mo sekaong se, modiragatsi o dirisitse puotswakanyo ka go tsenya polelwana e '**I don't want to remember him**', e leng Seesimane mo polelong ya gagwe. Gona mo polelong e, go na gape le tiriso ya tengwana e e bonagalang ka lefoko '**tswella**' boemong jwa '**tswellela**'. Modiragatsi yo, jaaka e ne e le ena a emetseng puo ya Setswana mo kgatisong ya terama e, e bile a ne a kaiwa a na le kitso e e anameng ya puo ya Setswana, go ne go sa solofelwa gore a ka dirisa puotswakano le tengwana mo mmuisanong wa gagwe. Go ne go solofetswe gore a bue puo ya Setswana e e kannweng kwa ntle ga go e pekanya.

Ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong, ke lemogile gore barutabana ba bangwe ba dirisa puotswakanyo le ditengwana mo tlhagisong ya bona fa ba ne ba ruta. Dikao tse di dirisitsweng ke bangwe ba barutabana tse mmatlisisi a di kwadileng mo bukeng ya gagwe ya go tsaya dintlha ke tse di latelang; **'ikgakolleng'** boemong jwa **'ikgakololeng'**, **'tseba'** boemong jwa **'itse'**. Se, se supa gape gore barutabana jaaka ba tsewa e le bangwe ba ba nang le kitso e e anameng ya puo ya Setswana, ba sa ntse ba dira diphoso tsa puo fa ba ruta mme se, se ama puo ya barutwana ka tsela e e sa siamang.

5.6 Tsharololo ya dinewa go tswa mo kgatisong ya lenaneo la 'Thagamoso' mo Motsweding FM le 'The Queen' mo thelevišeneng mo kanaleng ya 'Mzansi Magic'

Mo ditemaneng tse di fa tlase go tlhagisitswe tsharololo ya dinewa ka tsela e e latelang;

5.6.1 Tsharololo ya dinewa go tswa mo kgatisong ya lenaneo la "Sekhutlhwana sa dithuto" mo Motsweding FM

Go nopotswe kgatiso nngwe go tswa mo lenaneong la Sekhutlhwana sa dithuto', e leng karolwana ya lenaneo la 'Di a boa'. Lenaneo le, la 'Di a boa' le gasiwa go tloga ka ura ya boraro thapama go fitlha ka ura ya borataro thapama, Mosupologo go fitlha ka Labotlhano mo bekeng. Mo letsatsing le, lenaneo le, le ne le le ka ga dipotsotherisano magareng ga bagasi le mmotsolotswa ka ga go ya matsatsing/kgwedding ga basetsana ba ba tsenang sekolo. Dipotsotherisano di tsere metsotso e le 30 mme kgatiso yona ke ya metsotso e le 15. Go ne go lebeleletswa puo e e dirisiwang ke bagasi ka go akanngwa gore ba tshwanetse ba dirise puo ya Setswana se se kannweng gonne ba direla seteišene sa Bosetšhaba sa Setswana e leng Motsweding FM. Go ne go sa lebelelwa puo e e neng e dirisiwa ke mmotsolotswa ka gonne e se mothapiwa wa Motsweding FM. Ena o ne a gololesegile go ka dirisa puo nngwe le nngwe mo tlhaeletsanong ya gagwe le bagasi. Mo dipotsotherisanong tsa bona, bagasi ba ne ba eta ba tswakanya puo ya Setswana le dipuo tse dingwe mme go ne go solofetswe gore ba dirise puo e e kannweng ya Setswana.

Mmatlisisi ke ena a simolotseng ka go reetsa kgatiso ya lenaneo la 'Sekhuthlwana sa dithuto', ka maikaelelo a go ntsha mafoko a e seng a Setswana se se kannweng, le gore a bagasi ba dirisitse puotswakanyo le puothefosano mo tlhaeletsanong ya bona le mmotsolotswa. Morago ga moo, barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba dikolo tse tharo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong e, e leng Sekolo sa A, Sekolo sa B le Sekolo sa C, le bona ba neetswe kgatiso e, go e reetsa. Ba ne ba tshwanetse go ntsha mafoko a bagasi ba a dirisitseng a Setswana se se sa kanwang, puothefosano le puotswakanyo fa di le teng mo kgatisong. Mmatlisisi o ne a batla go bona gore barutwana ba kgonne go lemoga mafoko a le makae fa a bapisiwa le a ena a a nopotseng. Mmatlisisi o kgonne go lemoga mafoko a le 36 a e seng a puo ya Setswana se se kannweng le mafoko a dipuo tse dingwe a a dirisitsweng ke bagasi ba lenaneo le la 'Sekhuthlwana sa dithuto'. Maikaelelo a mangwe e ne e le go bona gore a barutwana ba kgona go farologanya Setswana se se kannweng mo go se se sa kanwang le go lemoga gore puo e e diriswang mo seyalemoweng sa Motsweding FM e ka ungwela barutwana, Batswana e leng bengpuo le batho ka kakaretso ba ba reeditseng seteišene se.

Go lemoga mafoko a Setswana se se kannweng go tlaa re sedimosetsa ka ga dintlha tsa semmuso tsa puo jaaka di dirisiwa mo metswedding ya tshedimosetso, fa tiriso ya Setswana se se sa kanwang yona e tlaa senola dintlha tse di bontshang dipuo tse di farologaneng tse di diriswang mo seyalemoweng. Ka fa letlhakoreng le lengwe, go tlaa sekasekiwa tiriso ya puothefosano go tlhaloganya selekanyo le mofuta wa go dirisa puotswakanyo le maadingwa ka moo go tlwaelegileng ka teng mo tikologong e go buiwang dipuontsi. Tiriso ya maadingwa e letleletswe fa fela lefoko/mafoko ao a seyo mo puong ya Setswana re kgona go adima go tswa kwa dipuong tse dingwe. Ga go a tshwanela go dirwa ka tsela e e tlhophilweng mme go tshwanetse ga dirwa go ya ka melawana e e rebotsweng ya puo eo.

Se, ga se tokafatse fela kitso ya barutwana ya puo le bokgoni jwa go sekaseka mme se thusa gape gore ba tlhaloganye go le gontsi ka tiriso ya puo mo metswedding ya tshedimosetso. Se gatelela botlhokwa jwa go akanyetsa mabaka a puo le a loago fa go sekasekwa tlhaeletsano mo maemong a dipuo tse di farologaneng. Barutwana ba ne ba kwala mafoko ao mo dipampiring tse ba neng ba di neetswe. Bontsi ba bona ba ne ba

leka go phosolola mafoko ao ka go kwala a puo ya Setswana se se kannweng fa thoko ga a a leng phoso.

Mo Sekolong sa A, barutwana ba kgonne go ntsha mafoko a e seng a puo ya Setswana se se kannweng a le 29. Se, e ka nna ka ntlha ya gore barutabana ba ba rutang mo sekolong se, ba na le maitemogelo a a ka fatlase ga dingwaga di le lesome a go ruta Setswana Puo ya Gae. Ka jalo, barutabana jaaka bangwe ba ba nang le kitso e e anameng, ba ka tswa ba na le tlotlofoko e e tlhaelang. Se, se ka dira gore barutwana le bona ba tlaele tlotlofoko ke ka moo ba kgonneng go nopola palo ya mafoko a a kwa tlase fa go bapisiwa le dikolo tse pedi tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong e. Mo Sekolong sa B, ba kgonne go ntsha mafoko a le 33. Se, e ka tswa e le ka ntlha ya maitemogelo a a kwa godimo a barutabana (morutabana yo mongwe o na le dingwaga di le 16 a ruta Setswana fa yo mongwe a na le dingwaga di le 27 a ruta Setswana) ba ruta Setswana. Maitemogelo a bona a ka dira gore barutabana ba nne le tlotlofoko e ntsi mme go ka thusa le barutwana go itse mafoko a mantsi a Setswana go tswa mo go ba ba nang le kitso e e anameng ya puo ya Setswana. Mo Sekolong sa C barutwana ba kgonne go ntsha mafoko a le 30. Jaaka ke setse ke neetse tlhaloso ya dikolo tse pedi, le mo sekolong se, morutabana o na le dingwaga di le 20 a ruta Setswana. Ntlha e, le yona e ka tswa e na le seabe mo go reng barutwana ba kgone go nopola mafoko a e seng a Setswana se se kannweng ka gore ba ka tswa ba utlwile mafoko a mangwe go tswa mo morutabaneng wa bona.

Mo Sekolong sa A, le fa palo ya mafoko e le kwa tlase go na le mafoko a e seng a Setswana se se sa kanwang a le supa a bagasi ba a dirisitseng mme ke barutwana ba Sekolo sa A fela ba kgonneng go a nopola le go neela diphetolelo tsa tsona tse di nepagetseng. Mafoko ao ke a a latelang; **'okay'** boemong jwa **'go siame'**, **'no'** boemong jwa **'nnyaa'**, **'from'** boemong jwa **'go tswa go'**, **'please'** boemong jwa **'ka kopo!'**, **'different'** boemong jwa **'farologane'**. Ba kgonne go neela ditlhaloso tse di nepagetseng tsa mafoko a Seesimane a ba a nopotseng. Ke lefoko **'community'** mo ba kwadileng mopeleto o o fosagetseng wa phetolelo ya lefoko 'sechaba' boemong jwa **'setšhaba'**. Barutwana ba ba mo kगतong eno ba ithuta dithuto tse di raraaneng ka dipuo tse di farologaneng le lefelo le ba nnang mo go lona mo go buiwang dipuo tse dintsi, ka dinako tse dingwe go ka laola tsela e ba tlhaloganyang dintlha ka yona mme go ka dira gore ba dire diphoso.

Lefoko le lengwe le ba paletsweng ke go le fetolela ka Setswana se se kannweng ke **'menstruation'**. Phetolelo e ba e neetseng ke 'madi a kgwedi le kgwedi' mo boemong jwa 'go ya kgwedding/matsatsing'. Ke Sekolo sa B ke sona fela mo barutwana ba nopotseng lefoko **'mara'** e leng lefoko le le tswang mo puong ya Seaforikanse mme le dirisiwa thata mo kgaolong ya Tshwane ka puo e e bidiwang 'Pretoria Sotho'. Barutwana ba, ba kgonne go neela lefoko la Setswana se se kannweng e leng **'mme'**. Mo Sekolong sa C, ke lefoko le le lengwe fela le barutwana ba sekolo se, ba kgonneng go le nopola mme ba dikolo tse dingwe tse pedi ba sa le utlwang, lona ke **'going'** mme ba neela phetolelo e e nepagetseng e leng **'go ya'**.

Mo dikolong tse tharo, barutwana ba kgonne go nopola mafoko a e seng a puo ya Setswana se se kannweng. A mangwe a mafoko ao ke a a latelang; **'tšwetšwe'** e leng teme, mme ba kwala lefoko le le nepagetseng e leng **'tswee tswee'**. Lefoko 'banyana' le nopotswe mme ba kgonne go neela tlhaloso ya lona ya Setswana se se kannweng e leng **'basetšana'**. Ba kgonne go nopola lefoko le e seng la Setswana se se kannweng e leng **'berekisa'** mme ba neela tlhaloso ya lona ka Setswana se se kannweng e leng **'dirisa'**, **'skolong'** ba neetse le le nepagetseng e leng **'sekolong'**.

Go na mo dikolong tse tharo tse, go na le mafoko a le mantsi a a tlhagelelang a a tshwanang jaaka **'teenager'** boemong jwa gore **'bašwa'**, **'menstruation'** go na le gore **'go ya kgwedding'**, **'conversation'** boemong jwa **'dipuisano'**, **'Department of Health'** boemong jwa gore **'Lefapha la Boitekanelo'**. Ba bangwe ba barutwana mo dikolong tse tharo tse, ba paletswe ke mopeleto wa mafoko a mangwe a Seesimane go tshwana le **'conversation'** mme ba le kwadile jaana **'coversation'** le tlhaloso ya lefoko le ba e kwadile ba re 'ba magareng ga batho', boemong jwa **'dipuisano'**. Lefoko le lengwe le ba fositseng mopeleto wa lona ke **'expect'**, ba le kwadile jaana **'excpet'** mme ba neetse phetolelo ya lona e le **'letlelela'** boemong jwa **'solofela'**.

Se se botlhokwa ke gore barutwana ba, ba kgonne go lemoga mafoko a Seesimane a bagasi ba a dirisitseng mo lenaneong le go leka go a ranolela mo Setswaneng. Go ne go sa lebelelwa mopeleto bogolosegolo mo puong ya Seesimane. Kwa ntle ga maitemogelo a barutabana a a ka tswang a amile tlotlofoko ya bona le ya barutwana, go fitlhelela didirisiwa tsa thuto go ka tlhotlhelediwa ke mabaka a loago le ikonomi, mo go ka amang bokgoni jwa barutwana jwa go ikatisa le go tokafatsa bokgoni jwa bona jwa mopeleto.

Go bontsha go na le phokeleo e ntsi ya dipuo tse dingwe tse di dirisitsweng ke bagasi mo lenaneong le. Bagasi ba tshwanetse go leka thata go tila go tswakanya dipuo go netefatsa gore puo e e dirisiwang e bontsha tlotlo mme ga e ame ka mokgwa o o sa amogeleseng setso kgotsa puo ya morafe oo e leng wa Batswana go ya ka tlhotlhomiso e.

5.6.2 Tsharololo ya dinewa go tswa mo kgatisong ya terama 'The Queen' mo thelevišeneng mo kanaleng ya 'Mzansi Magic'.

Dikgatiso tsa thelevišene di dira jaaka diipone tse di maatla tse di bontshang tsela e puo, setso le botho di dirisanang ka yona Malepe (1966). Mo ditšhabeng tse di dirisang dipuo tse dintsi, dipuotswakanyo le dipuothefosano go aname thata. Se, se bontsha gore batho ba ba buang dipuo tse di farologaneng ba dirisa dipuo tse, mo mats Shelong a bona a letsatsi le letsatsi. Tshekatsheko eno e bua thata ka ga kgatiso ya thelevišene e mo go yona badiragatsi ba go lebeleletsweng gore ba bue Setswana se se kannweng, ba tswakanya dipuo le go refosana dipuo, mme ba kopanya Setswana le dipuo tse dingwe.

Mmatlisisi o dirisitse kgatiso ya kgaolo nngwe ya terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng, mo kanaleng ya 'Mzansi magic' e e tshamekileng metsotso e le masome a mararo. Metsotso e e ka nnang e metlhano ya kgatiso e, e ne e le mmuisano magareng ga badiragatsi ba ba neng ba bua puo ya isiZulu fela. Se, se raya gore barutwana ba ba buang dipuo tse dingwe kwa ntle ga isiZulu, ba ba neng ba bogetse terama e, ga ba a ungwelwa ka gore fale le fale go tswakanngwa dipuo. Fela jaaka go ka bo go ne go dirisitswe puo e nngwe kwa ntle ga isiZulu. Ntlha e e tlhagisiwang fa, ke gore go tswakanya dipuo go na le ditlamorago tse di sa siamang go bengpuo. Go dirisitswe dipuo di le nne e leng; Setswana, isiSwati, isiZulu le Seesimane. Se, se raya gore mo metsotsong e le masome a mararo a tlhagiso ya terama e, puo e nngwe le e nngwe e neetswe metsotso e e ka fa tlase ga lesome fela.

Lebaka la go tlhophiwa ga terama e, ke gore mo tshimologong ya yona, e ne e le terama ya Setswana. Ka go tlhoma mogopolo mo go tswakanyeng dipuo le go refosanya dipuo mo kgatisong eno ya terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng, re ikaeletse go senola ditsela tse di raraaneng tse puo e dirang ka tsona jaaka sedirisiwa sa tlhaeletsano, go aga boitshupo le go nna karolo ya setšhaba. Jaaka go dirilwe ka kgatiso ya

‘Sekhutlwana sa dithuto’ mo Motsweding FM, mmatlisisi o simolotse ka go bogela kgatiso ya terama e, mme maikaelelo e le go reetsa puo e e dirisiwang ke badiragatsi ba babedi ba ba buang puo ya Setswana e leng (Harriet le Olerato). Mo badiragatsi ba, ba neng ba dirisa puotswakanyo kgotsa puothefosano, mmatlisisi o ne a nopola dipolelo kgotsa dipolelwana tseo go bona gore badiragatsi ba tswakanya puo ya Setswana go le go kana kang. Mo morago ga go nopola dipolelo le dipolelwana tse, mmatlisisi o ne a neela Setswana se se kannweng sa dipolelo/dipolelwana tseo. Tse dingwe tsa dikao tsa dipolelwana tse di nopotsweng ke mmatlisisi ke tse di latelang; **‘You can’t burn his things before cleansing ceremony’** boemong jwa **‘O ka se kgone go fisa dilo tsa gagwe pele ga moletlo wa go itshekisiwa’**, **‘I just want to be done with this part of my life’** boemong jwa **‘Ke batla fela go fetsa karolo eno ya botshelo jwa me’**, **‘Can’t you keep some of these things for yourself, just to remember him’** boemong jwa **‘A o ka se kgone go tshola dilo tse dingwe tsa gagwe, gore o kgone go mo gopola’**.

Barutwana le bona ba ne ba tshwanetse go bogela le go reetsa kgatiso eo mme ba ntshe mafoko, dipolelo/dipolelwana tse di tswakantseng puo ya Setswana le dipuo tse dingwe. Ba ne ba tshwanetse go di kwala ka Setswana se se kannweng. Ka lesego, dikolo totlhe tse tharo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong e, di ne di na le didiriswa tsa thekenoloji. Ka jalo, go nnile bonolo gore barutwana ba kgone go bogela kgatiso ya terama ya ‘The Queen’ mo diphaposiborutelong tsa bona.

Mmatlisisi o kgonne go lemoga dipolelo/dipolelwana di le 56 mo badiragatsi ba dirisitseng ditengwana, dipuotswakanyo le dipuothefosano. Mo dikolong tse tharo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong e. Barutwana ba Sekolo sa A ba lemogile mafoko, dipolelo/dipolelwana tse e seng tsa Setswana se se kannweng di le 23, ba Sekolo sa B le bona ba lemogile di le 23. Le fa palo e lekana, dipolelo/dipolelwana tse dingwe tsa dikolo tse pedi tse, ga di tshwane mme dikao di neetswe mo temaneng e e fa tlase. Barutwana ba Sekolo sa C ba nopotse dipolelo/dipolelwana di le 15 e leng palo e e kwa tlase fa e bapisiwa le ya dikolo tse pedi tse. Se, e ka tswa e le ka gongwe ba ne ba tlhomile mogopolo thata mo ditshwantshong go na le mo puong.

Ntlha e nngwe e ka nna gore fa ba sa bone mosola wa go ithuta puo ya Setswana se se kannweng, ba ka nna ba se ka ba dira maiteko a a solofelwang. Baruwana ba ka tswa ba ne ba lebile kgatiso e ya thelevišene ba dira ditiro tse dingwe ka nako e le nngwe. Seno

sa dira gore ba se ka ba tthomama mo go se ba tshwanetseng go se dira e leng go nopola mafoko, dipolelwana/dipolelo tse e seng tsa Setswana se se kannweng. Mo dikolong tse tsotlhe barutwana ba lekile go neela dithanolo tsa Setswana tsa dipolelo/dipolelwana tse go dirisitsweng dipouthe fosano/dipuotswakanyo kgotsa diteme, le fa tse dingwe tsa dithanolo di sa nepagala.

Tse dingwe tsa dikao tsa dipolelo/dipolelwana tsa Sekolo sa A tse di se yong mo Sekolo sa B le C ke tse di latelang; **'I know what a grieve councillor is. Kante wena mathata a gago ke eng?'** thanolo ya barutwana **'ke a itse gore motho ke eng yo o dirang ka botlhoko'** boemong jwa **'Ke a itse gore motho yo o thusang batho ba ba hutsafetseng ke mang'**. Kante wena mathata a gago ke eng?'. Sekao se sengwe ke; **get out of my house'** thanolo ya barutwana **'ntswele ka ntlu'** boemong jwa **'ntswele ka ntlu'**. Mo sekaong sa **'I know what a grieve councillor is. Kante wena mathata a gago ke eng?'**, modiragatsi o dirisitse dipouthe fosano ka gore mo polelong ya ntlha o dirisitse puo ya Seesimane fela fa mo polelong ya bobedi a dirisitse puo ya Setswana fela. Mo sekaong sa **'ntswele ka ntlu'** barutwana ba fositse mopeleto wa lefoko **'ntl'u'** boemong jwa **'ntlo'** mme thanolo yona e nepagetse.

Dikao tse di tlhagelelang mo Sekolong sa B mme di se yo mo Sekolong sa A le Sekolo sa C ke tse di latelang; **'cleansing ceremony ya selo mang'** thanolo ya barutwana **'moletlo wa go tlhapa'** boemong jwa **'moletlo wa go itshekisiwa wa selo mang?'** Barutwana ba kgonne go lemoga gore mo sekaong se, go dirisitswe puotswakanyo le fa ba sa kgona go neela thanolo e e nepagetseng. Se sengwe sekao ke; **'I really do, fela I want to forget about the past and focus on the future, our family'** thanolo ya barutwana **'ke batla go lebala tse di fetileng'** boemong jwa **'ruri ke a go rata fela ke batla go lebala ka dilo tse di fetileng mme ke tlhome mogopolo mo isagong, mo lelapeng la rona.** Lefoko **'fela'** le le tlhagelelang mo gare ga polelo e, le supa fa modiragatsi a dirisitse puotswakanyo mme gape barutwana ba kgonne go lemoga se. Mo Sekolong sa C, ka ntlha ya palo e e kwa tlase ya dikao tse ba di nopotseng, dikao tsotlhe di tlhagelela mo Sekolong sa A le mo Sekolong sa B.

Mo dikolong tse tharo tse, bontsi ba barutwana ba kgonne go nopola dikao tse di latelang le go neela dithanolo tsa tsona; **'goodbye good riddens'** mme ba neela thanolo e **'tsamaya sentle, ke a leboga'**. Boemong jwa **'tsamaya sentle, re tlaa go ikhutsa'**. Mo

sekaong sa **'goodbye good riddens'**, barutwana ba fositse mopeleto wa lefoko **'riddens'** boemong jwa **'riddance'**. Se, ga se se se neng se lebeletswe segolobogolo mo puong ya Seesimane, Sekao se se dirisitsweng ke palo e e kwa tlase ya barutwana mo dikolong tse tharo tse, ke **'alright'** mme ba neetse thanolo e e nepagetseng e leng **'go siame'**.

Fa badiragatsi mo thelevišeneng ba ka bua Setswana se se kannweng, se, se ka thusa ka go somarela le go tswelletsa puo le setso sa Setswana, go dira gore e fitlhelelwe le go ngoka dikokomanatse di latelang. Se sengwe ke gore fa badiragatsi ba mananeo a thelevišene a Setswana ba ka bua Setswana se se sa tswakanngwang, se, se ka thusa barutwana le batho ka kakaretso go tokafatsa puo ya bona ya Setswana le go tlisa kgolagano magareng ga babogedi le badiragatsi.

5.7 Konosetso

Kgaolo e ya tsharololo ya dinewa e sekasekile le go tlhalosa dinewa tse di kokoantsweng ka botlalo go tsamaelana le maikaelelo le dipotso tsa tlhotlhomiso. Mekgwa e e farologaneng ya dipalopalo e supile le go tlhalosa mekgwa le dikamano tsa dinewa, tse di nnileng le seabe se segolo mo go arabeng dipotso tsa tlhotlhomiso. Tsharololo ya dinewa e lerile tshedimosetso e e botlhokwa, e e sa direng fela gore go fitlhelelwe maikaelelo a go dira tlhotlhomiso mme gape di neela ditsela tse di ka dirisiwang mo dipatlisisong tsa isago. Ka kakaretso, kgaolo e e dira jaaka karolo e e botlhokwa mo go tswelediseng kitso mo phatlalatseng le go gatelela botlhokwa jwa go tsaya ditshwetso tse di laolwang ke dinewa mo go rarabololeng mathata a a raraaneng.

KGAOLO YA 6

DIPHITLHELELO, DIKATLENEGISO LE BOKHUTLO

6.1 Matseno

Kgaolo eno ya bofelo e akaretsa dintlha tsa botlhokwa tsa patlisiso e e dirilweng ka phokelelo ya kgaso e leng seyalemowa le thelevišene mo puong ya Setswana. Kgaolo e, e kaelwa ke tiori ya ga Vygotsky ya Setso-seloago mme e tsharololo ya dinewa e dirilwe go ya ka merero. Kgaolo eno e simolola ka tshobokanyo e khutshwane ya kgaolo nngwe le nngwe, e e re neelang tlhaloso e e tlhamaletseng ya gore tlhotlhomiso e ntse e tswelera jang. Mo kgaolong e, go tlhagisitswe diphitlhelelo tsa botlhokwa, go gatelela ka fa kgaso e amang puo ya Setswana le beng ba puo ka teng. Tatelano ya dikgaolo e tlhalosa ka fa tlhotlhomiso eno e rulagantsweng ka teng, e gatelela ka fa e tsamaisanang ka teng le ka fa e dumelanang ka teng.

Go ikaegile ka diphitlhelelo, go na le dikatlanegiso tse di diretsweng batho ba ba nang le seabe, go akaretsa barutabana, badiredi ba tsa bobegakgang le batlhami ba dipholisi. Maitlhommo ke go fokotsa ditlamorago tse di sa siamang le go rotloetsa go bolokwa le tsweletso ya puo ya Setswana. Kgaolo eno e konosetsa ka go neela ka seabe se tlhotlhomiso eno e nnileng le sona mo tirong eno, go sa lebalwe meelwane ya tlhotlhomiso, e motlhotlhomisi a rakaneng nayo le go akantshiwa ditsela tsa go dira dipatlisiso mo isagweng.

6.2 Tshobokanyo ya dikgaolo

Dikgaolo tsotlhe tse di tlhagelelang mo tlhotlhomisong e, di thalositse ka bokhutshwane fa tlase fa.

6.2.1 Kgaolo 1: Matseno

Kgaolo ya 1 e dirilwe e le motheo wa tlhotlhomiso, e tlhagisa Setlhogo sa tlhotlhomiso, Lemorago, Pharela, Motlhodi, Tlhagiso ya Setlhotlhomiswa, Pharela ya tlhotlhomiso, Maikaelelo, Dipotso tsa tlhotlhomiso le Botlhokwa jwa tlhotlhomiso ka ga phokelelo ya kgaso mo puong ya Setswana. Kgaolo eno e simolola ka go tlhalosa se go ithutiwang ka sone mo karolong e kgolwane ya thutoloago ya dipuo (*broader field of sociolinguistics*), e gatelela seabe se segolo se kgaso e nang le sona mo go bopeng le mo go tseletseng tsela e puo e dirisiwang ka yona. E tlhalosa Tlhagiso ya Setlhotlhomiswa, e gatelela seabe se se ka nnang teng mo kgasong jaaka metswedi ya tshedimosetso mo go bolokeng, go tseletsisa, kgotsa go nyelela ga Setswana jaaka puo.

Maitlomo a patlisiso a tlhalositswe ka nepagalo, ka maikaelelo a go batlisisa mofuta le gore kgaso e na le phokelelo e kana kang mo Setswaneng Puo ya Gae mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12. Go lebilwe gape mabaka a a tlhotlheletsang phokelelo e. Kgaolo eno gape e tlhalosa dipotso tsa patlisiso tse e leng masupatsela a tlhotlhomiso eno, e bile di thusa mo go kaeleng tsharololo ya dinewa le gore ke eng se se tlaa diregang morago ga foo. Kwa bokhutlong, kgaolo eno e tlhalosa ka bokhutshwane tsela e tlhotlhomiso eno e rulagantsweng ka yona, e tlhalosa ka bokhutshwane kgaolo nngwe le nngwe e e latelang le ka fa e thusang ka teng mo go arabeng dipotso tsa tlhotlhomiso.

6.2.2 Kgaolo 2: Tekolo ya ditshekatsheko

Kgaolo ya 2 e neelana ka tekolo ya ditshekatsheko e e maleba mo tlhotlhomisong eno e e lebileng phokelelo ya kgaso (seyalemowa le thelevišene) mo puong ya Setswana. Kgaolo e e tsenelela mo karolong e e anameng ya ditlhotlhomiso tsa kgaso, e sekaseka ka moo kgaso e amileng tiriso ya puo, go fetoga ga puo le tshomarelo ya puo ka teng mo hisetoring. E sekaseka dipatlisiso tse di botlhokwa tse di sekasekileng kamano magareng ga kgaso le puo, go totobatsa maemo a lefatshe le a selegae, go gatelelwa dipuo tsa Aforika, segolobogolo Setswana ka gore tlhotlhomiso e, e totile puo e. Tekolo ya ditshekatsheko e sekaseka gape le dipatlisiso tse di fetileng ka ga pholisi ya puo, e

lebile thata dikgwetlho le maano a a amanang le go somarela dipuo fa go lejwa tlhotlheletso ya kgaso. E kaela ka seabe sa thuto, dipholisi tsa puso, le maiteko a setšhaba mo go tshegetseng kgotsa go kgoreletseng tiriso ya Setswana mo kgasong le mo tlhaeletsanong ya letsatsi le letsatsi.

Kgaolo e khutla ka go bontsha dipharologano mo ditekolong tse di leng teng tse tlhotlhomiso e, e ikaeletseng go di rarabolola, segolobogolo go totile ditlhotlhomiso tse di tlhaelang tse di batlisisitseng ka phokelelo ya kgaso mo Setswaneng. Seno se dira gore go kgonege go dira dipatlisiso tse di latelang, mme se dira gore go nne le motheo o o nonofileng wa dipotso tsa patlisiso le mmeo wa tlhotlhomiso, o o tlaa tlhalosiwang mo dikgaolong tse di latelang.

6.2.3 Kgaolo 3: Maremelo a tiori

Kgaolo ya boraro e simolola ka go tlhalosa maremelo a tiori a a theilweng mo tlhotlhomisong eno, e leng tiori ya ga Lev Vygotsky ya Setso-seloago. Tiori e, e gatelela seabe se segolo se tirisanommogo le ba bangwe mo setšhabeng, setso le puo di nang le sona mo go tsweltseng tlhologanyo. E tswelela ka go bua gore puo ga se tsela ya go buisana fela mme gape ke sedirisiwa sa go akanya le go ithuta, se se bopilweng ke maemo a setso le a loago. Tiori ya ga Vygotsky e bua gape ka gore kgaso, e leng seyalemowa le thelevišene jaaka go lebilwe mefuta e mebedi e, le yona e ka nna le phokelelo mo puong.

Kgaolo e, e sekaseka gore dikakanyo tsa ga Vygotsky tsa Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi (*ZPD*) le tlhatlhologo di amana jang le go tlhologanya tlhotlheletso ya kgaso mo puong. Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi e e buang ka pharologano magareng ga se morutwana a ka se dirang ntle le thuso le se a ka se fitlhelelang ka kaelo, e dirisediwa go sekaseka gore kgaso, jaaka sedirisiwa sa setso, e ka tokafatsa kgotsa ya kgoreletsa go ithutela le go dirisa puo ya Setswana.

Kgaolo eno e khutla ka go dibela gore ke ka ntlha ya eng fa go tlhophilwe tiori ya ga Vygotsky ya Setso-seloago go nna motheo wa tlhotlhomiso eno. E bontsha ka moo tiori e, e gatelelang ka teng tirisanommogo magareng ga setso, tirisanommogo ya loago, le

ka moo puo e tsamaisanang le maikaelelo a tlotlhomiso a go batlisisa ka ga phokelelo ya kgaso mo puong ya Setswana mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12. Maremelo a tiori eno a kaela tsharololo le tlhaloso ya dinewa, go tlotlhomamisa gore se se fitlheletsweng se theilwe mo tlhaloganyong e e nonofileng ya tiori mo go godiseng puo.

6.2.4 Kgaolo 4: Mmeo, moralo wa tlotlhomiso le kokoanyo ya dinewa

Kgaolo e, e tlhalosa mmeo le moralo wa tlotlhomiso le kokoanyo ya dinewa e e dirisitsweng mo tlotlhomisong go lebilwe phokelelo ya kgaso mo puong ya Setswana mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12. E simolola ka go tlhalosa tsela e patlisiso e rulagantsweng ka yona, e tlhalosa mabaka a gore ke ka ntlha yae ng fa go tlhophilwe mokgwa wa khwalitatifi. Kgaolo e, e gatelela ka mo moralo wa tlotlhomiso o tlhophilweng le ka mo o tshwanelang ka teng go batlisisa ditsela tse di farologaneng le tse di raraaneng tse kgaso e amang tiriso le tsweletso ya puo mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae, le mo morafeng ka kakaretso o o buang Setswana.

Karolo ya mmeo wa tlotlhomiso e tlhalosa ka botlalo mekgwa e e rileng, e e dirisitsweng mo tlotlhomisong eno, go akaretsa le go tlotlthoba dintlha go ya ka tiori ya ga Vygotsky ya Setso-seloago. E tlhalosa ka moo mekgwa eno e tlhophilweng ka teng go kgona go tsaya ka botlalo le ka bophara maitemogelo le dikakanyo tsa batsayakarolo malebana le phokelelo ya kgaso mo puong ya Setswana. Kgaolo eno gape e tlhalosa ka thulaganyo ya tsharololo ya dinewa go ya ka merero ya tsona, go simolola ka go e kwala, go e rulaganya le go neela merero e e botlhokwa e e tlhagelelang mo tsharololong ya dinewa tseno.

Patlisiso ya khwalitatifi e tlhophilwe go fitlhelela maitemogelo a a humileng, a maemo a a farologaneng a batho ba ba buang Setswana (barutwana ba Mephato ya 11 le 12). Ntlha e nngwe ke go tlhaloganya dintlha tse di bofitlha tsa ka fa kgaso e agang ditlwaelo tsa puo ka teng mo botshelong jwa letsatsi le letsatsi.

Kgaolo eno, e bua gape ka dilo tse di amanang le boiphapho, tse di jaaka go kopa tetla mo go batsayakarolo, go netefaditswe gore tshedimose tso ka ga batsayakarolo e nnile

khupamarama. Se, se dirilwe ka go neela maina a dikolo le a barutabana dialefabete go ba farologanya go na le go dirisa maina a nnete. Tetla go tswa Yunivesithi ya Pretoria (UP) le kwa Lefapheng la Thuto ya Motheo mo porofenseng ya Gauteng, jaaka sesupo sa karolo e e tlhophilweng, e fitlheletswe go kokoanya dinewa go tswa mo dikolong tse tharo tse di tlhophilweng.

6.2.5 Kgaolo 5: Tlhagiso, tlhaloso, diphithlelelo le tsharololo ya dinewa

Kgaolo eno, e tlhagisa diphithlelelo tsa patlisiso e e leng ka ga tlhotlheletso ya kgaso e leng thelevišene le seyalemowa mo puong ya Setswana. E latelwa ke tlhaloso e e tseneletseng le tsharololo ya dinewa. Kgaolo eno e simolola ka go tlhalosa tshedimosetso e e farologaneng ya go kokoanya dinewa, go akaretsa dipotsolotso, dipotsotherisano, le tepo ya mo phaposiborutelong. Go dirisitswe le kgatiso e e tswang mo lenaneong la 'Sekhuthlwana sa dithuto' mo seyalemoweng sa Motsweding FM le kgatiso e e tswang mo terameng ya 'The Queen' mo kanaleng ya 161, 'Mzansi magic' mo thelevišeneng go sekaseka phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae. Dinewa di rulagantswe go ya ka merero le gore di tsamaelana le dipotso tsa patlisiso le tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seleago.

Tlhagiso le tlhaloso ya dinewa e neelana ka diphithlelelo tse di botlhokwa tse di lemogilweng ka nako ya tsharololo ya dinewa. Go dirisitswe manaane le dikerafo go sobokanya tshedimosetso e e marara le go thusa babuisi go tlhaloganya botoka. Tsharololo ya dinewa e supile ka mo thelevišene le seyalemowa di tlhotlheletsang kgolo ya tlhaloganyo le puo ya batho ba ba buang Setswana, segolo jang bašwa. Kgaolo e, e khutla ka go sobokanya diphithlelelo tsa botlhokwa, go buisanwa ka ditlamorago tsa tsona mo pholising ya puo, thuto le tlhagiso ya bobegakgang. E thaya motheo wa kgaolo ya bofelo, e e tlaa neelang dikatlanegiso le go akantsha ditsela tse di ka latelwang mo dipatlisisong tsa isago.

6.3 Kgaolo 6: Diphithlelelo, Dikatlanegiso le Bokhutlo le Bolekanyetso

Kgaolo eno ya bofelo e sobokanya dintlha tse di bonweng mo patlisisong e e maleba le phokelelo ya kgaso mo puong ya Setswana mme e neela dikatlanegiso tse di mosola tse

di theilweng go tswa mo diphithlelong. Karolo ya dikatlanegiso e tlhalosa dikgato tse di ka tsewang ke batsayakarolo ba ba farologaneng, go akaretsa barutabana, batlhami ba dipholisi, badiri ba bobegakgang, le setšhaba se se buang Setswana ka kakaretso. Dikgakololo tseno di theilwe mo diphithlelong le tshekatshekong e e tlhagisitsweng mo dikgaolong tse di fetileng mme di ikaeletse go rarabolola dikgwetlho le ditšhono tse di lemogilweng mo patlisisong.

Kgaolo eno gape e tlhalosa bolekanyetso jwa patlisiso eno. E tlhalosa ka fa bolekanyetso jona bo ka tswang bo amile se se neng sa fitlhelwa mo patlisisong eno. Tshwetso ya patlisiso e neela tshobokanyo e e supang, e boeletsa botlhokwa jwa patlisiso le diphithlelo tsa konokono tse di malebana le tlhotlheletso ya metswedi ya tshedimosetso mo puong ya Setswana. E gatelela seabe sa patlisiso eno mo thutong ya puo-seloago (*sociolinguistics*) le patlisiso ya bobegakgang, segolobogolo mo go tlhaloganyeng gore bobegakgang bo ka gwetlha le go tshegetsa jang tshomarelo ya dipuo ts Bantsho ka kakaretso.

6.4 Diphithlelo

Karolo eno e tlhagisa diphithlelo tsa botlhokwa go tswa mo patlisisong eno ka setlhogo se; **'Phokelelo ya kgaso (seyalemowa le thelevišene) mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae: Mephato ya 11 le 12'**. Dinewa di kokoantswe ka dipotsolotso, dipotsotherisano, tepo ya mo phaposiborutelong, dikgatiso go tswa mo seyalemoweng sa Motswedding FM mo lenaneong la 'Sekhutlhwana sa dithuto' le mo thelevišeneng mo terameng ya 'The Queen' mo kanaleng ya 161, mo 'Mzansi magic'. Diphithlelo di fitlheletswe gape go ya ka Tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago mme e dirisitswe go tlhalosa diphithlelo ka tsela e e latelang:

6.4.1 Mongwe yo o nang le kitso e e anameng

Mo bokaelong jwa tiori ya Vygotsky ya Setso-seloago, kgopolo ya "mongwe yo o nang le kitso e e anameng, e botlhokwa thata go tlhaloganya gore batho, segolo jang barutwana, ba nna le bokgoni le kitso e ntšhwa jang. Kakgelo e, e kaya motho yo o nang le kitso e e kwa godimo kgotsa bokgoni mo lefelong le le rileng fa a bapisiwa le morutwana. Go ya

ka diphithhelelo tsa tlhotlhomiso e, barutabana jaaka bangwe ba ba nang le kitso e e anameng, go lebeletswe puo ya Setswana se se kannweng ga ba a bontsha seo. Ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong, barutabana botlhe ba ne ba dirisa puotswakanyo le puothefosano fa ba ruta. Barutwana fa ba ne ba araba dipotso le bona ba ne ba dirisa puotswakanyo le puothefosano. Barutabana ba bangwe ba ne ba bua ditengwana le puo ya Sepitori (*Pretoria Sotho*). Dikao tse di latelang ke tse dingwe tsa tse ba bangwe ba bona ba neng ba di dirisa fa ba ruta; morutabana wa Sekolo sa C o ne a dirisa puothefosano jaaka a nopotswe mo sekaong se, ‘...fa ba ka go botsa **‘you just note those things...’** boemong jwa gore **‘o kwala fela dilo tseo...’**. Sekao se sengwe sa puotswakanyo se se dirisitsweng ke morutabana 1 wa Sekolo sa A ke se se latelang **‘lebella’** boemong jwa **‘lebelela’**. Sekao se se latelang se nopotswe go tswa go morutabana 2 wa Sekolo sa A mo a dirisitseng **‘tseba’** e leng lefoko la puo ya Sepedi boemong jwa lefoko la Setswana **‘itse’**.

Go solofetswe gore morutabana jaaka moitseanape wa puo ya Setswana a dirise puo e e kannweng, go thusa barutwana go godisa puo ya bona ya Setswana mme mo ntlheng e, ke ena yo o dirisang puo e e tswakantsweng. Go na ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong, ke lemogile gore le barutwana ba tswakanya Setswana le dipuo tse dingwe jaaka morutwana mongwe a ne a botsa morutabana potso e e reng; ‘Mme, re ka nna ra **‘berekisa’** mafoko a **‘rena’**? Lereo la Setswana se se kannweng la **‘berekisa’** ke **‘dirisa’** fa **‘rena’** e le **‘rona’**. Se, se bontsha gore fa morutabana a sa dirise puo e e kannweng, se, se ama le puo ya barutwana. Ka nako ya dipotsotherisano, go fitlhetswe e le gore barutabana ba ne ba ntse ba tswakanya puo ya Setswana. Ba ne ba dirisa mafoko a tswana le **‘aowa’** boemong jwa **‘nnyaa’**, **‘seyalemoya’** boemong jwa **‘seyalemowa’**.

Ntlha e, e gatelelwa ke Malimabe (1990) ka go re, fa morutabana a sa dirise puo e e siameng, e leng Setswana se se kannweng go ya ka tlhotlhomiso e, go ka dira gore barutwana ba nne le tlotlofoko e nnye le kitso e e bokoa ya puo eo. Dipatlisiso di bontshitse gape gore go sa kgathalesege gore dipholisi tsa puo di bua eng, barutabana ba dirisa puo e bona le barutwana ba bona ba ikutlwang ba e tlhaloganya botoka mo phaposiborutelong (Brock-Utne le Holmarsdottir 2007).

Motsweding FM ke seyalemowa sa Setswana, mo go solofetsweng gore bagasi ba tshwanetse ba bue puo ya Setswana se se kannweng. Go ya ka kgatiso ya 'Sekhutlwana sa dithuto' e e dirisitsweng mo tlhotlhomisong e, go fitlhetswe e le gore bagasi ba lenaneo le, jaaka ba tsewa e le bangwe ba ba nang le kitso e e anameng ya Setswana, ba ne ba tswakanya puo ya Setswana mo kgasong ya bona. Dingwe tsa dikao tse ba dirisitseng puo e e tswakantsweng ke tse di latelang; **'berekisa'** boemong jwa **'dirisa'**, **'because'** boemong jwa **'ka gone'**, **'menstruation'** boemong jwa **'go ya matsatsing/kgwedding'**. Ga go solofelwe diphoso tsa puo go tswa mo bagasing ba seyalemowa le mo barutabaneng ka gore ba kaiwa ba na le kitso e e anameng ya puo ya Setswana. Zhogova le Kuzina (2017) ba re mosola wa puo ga se tlhaeletsano fela, puo e botlhokwa gape mo go godiseng mokgwa o motho a akanyang ka ona; go tshwana le go lemoga mareo a mašwa, dintlha le sengwe le sengwe se motho a se tayang leina.

Ka jalo, bagasi ba tshwanetse go dirisa puo e e kannweng gore barutwana le batho ka kakaretso ba ba reetsang Motsweding FM ba kgone go nna le tlotlofoko ya puo ya Setswana. Mo kgatisong ya terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng, le mo teng go fitlhetswe e le gore batshameki ba ba buang puo ya Setswana jaaka 'Harriet' le 'Olerato' ba e tswakanya le dipuo tse dingwe. Go ne go solofetswe gore ba bue Setswana se se kannweng go thusa barutwana/batho ba ba bogetseng terama e. Go nopotswe dingwe tsa dikao tsa puotswakanyo le puothefosano go tswa mo badiragatsing ba, mme tsona ke tse di latelang; **'I just want to be done with this part of my life'** boemong jwa **'Ke batla fela go fetsa karolo eno ya botshelo jwa me'**, **'rakgadi o simolotse go chesa diaparo tsa uncle Hector'** boemong jwa **'rakgadi o simolotse go fisa diaparo tsa ga malome/rangwane Hector'**.

6.4.2 Tlhatlhologo

Kgopolo ya ga Vygotsky ya tlhatlhologo, e akaretsa go neela barutwana tshegetso ya nakwana go ba thusa go fitlhelela maemo a a kwa godimo a go tlhaloganya le bokgoni. Puo ke sediriswa se se botlhokwa mo thulaganyong eno, segolobogolo go dirisa puo e e kannweng. Diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso e, di bontsha kgopolo e, e sa fitlhelelwa ka gore

ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong, ba bangwe ba barutabana ga ba a neela barutwana tshegetso e ba e tlhokang ka go tswelletsa puo ya bona ya Setswana. Barutabana ba ne ba dirisa puotswakanyo jaaka ba nopotswe mo dikaong tse di latelang; **'Why'?** boemong jwa **'goreng?'**, **'etsa'** boemong jwa **'dira'**, **'simolla'** boemong jwa **'simolola'**.

Go ya ka Phajane (2020), barutabana ba na le boikarabelo jwa go neela barutwana dikao tse di nepagetseng tsa puo tse di tsamaelanang le ditekanyetso tsa Setswana. Fa barutabana ba ka dirisa puo ya Setswana e e kannweng, se, se tlaa dira gore barutwana segolobogolo ba Setswana e seng puo ya gae ya bona, go tlhaloganya tlotlofoko e e dirisiwang mo puong e. Se sengwe gape ke gore fa barutabana ba eta ba phosolola barutwana, e bontsha kgato ya tlhatlhologo e e thusang barutwana gore ba nne le bokgoni jwa go tsaya maikarabelo a go ithuta ga bona. Ka go rialo, ba tlaa bo ba le mo kगतong e ba ka kgonang go ipuisetsa le go tlhaloganya botoka fa ba dira tiro ba le nosi.

Bagasi ba lenaneo la 'Sekhutlhwana sa dithuto' le 'badiragatsi' ba terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng le bona ba reteletswe ke go thusa barutwana ka tlhatlhologo ka ntlha ya puotswakanyo le puothefosano e ba neng ba e dirisa ka nako ya bona ya tlhagiso. Dikao tse di bontsha puothefosano e e dirisitsweng ke badiragatsi; **'That's not okay, right'?** boemong jwa **'Seo ga se a siama, a ga go jalo?'**, Dikao tse di nopotsweng go tswa mo bagasing ke tse di latelang; **'conversation ya di menstruation'** boemong jwa **'puisano ka ga go ya kgwedding'**. Ka jalo, kgaso e tshwanetse go thusa barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba leng mo kगतong ya go thusiwa go tlhaloganya puo ya Setswana. Fa bagasi le badiragatsi ba ka dirisa Setswana se se kannweng se, se tlaa thusa barutwana go tlhaloganya mareo a mašwa a puo ya Setswana mme ba kgona go gatela pele ba tlhaloganya Setswana botoka.

6.4.3 Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi

Kgopolo e ya tiori ya ga Vygotsky, e emela mefuta ya ditiro tse morutwana a ka di dirang ka thuso le kaelo ya motho yo mongwe yo o nang le kitso e e fetang ya gagwe, mme a sa kgone go di dira ka boena. Ke lefelo le le matlhagatlhaga le mo go lona go ithutiwa le go tswelela go go diragalang ka tirisanomongo. Vygotsky o gatelela gore go ithuta go

diragala ka tsela e e mosola thata mo Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi mo go dirisana mmogo le ba bangwe go nang le seabe se segolo. Kgopolo e, e gatelela mogopolo wa gore go ithuta ga se tiro e e dirwang ka nosi mme ke tiro e e tsentsweng thata mo maemong a loago le mo maitekong a tirisanommogo Vygotsky (1978). Barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae mo lefelong la Soshanguve, mo go buiwang dipuo tse dintsi, ba ne ba tlhoka batho ba ba nang le kitso e e anameng go ba thusa go tlhabolola ya puo ya bona ya Setswana.

Diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso e, di bontshitse fa barutabana, bagasi ba lenaneo la 'Sekhutlwana sa dithuto' mo Motsweding FM le badiragatsi ba terama ya 'The Queen' ba sa kgona go thusa barutwana go fitlhelela mo ba ka tlhaloganyang puo ya Setswana go ya ka maemo a kgato e ba leng mo go yona. Jaaka ba tsewa e le bangwe ba ba nang le kitso e e anameng ya puo ya Setswana, ga ba a itshupa jalo gonne ba ne badirisa puothefosano le puotswakanyo mo tlhagisong ya bona. Dikao tse bagasi ba di dirisitseng ke tse di latelang; **'ne ke sa di expecta'** boemong jwa **'ke ne ke sa di solofela'**, **'ha department ya education le ya health'** boemong jwa **'fa Lefapha la Thuto le la Boitekanelo'**. **Se, se kaya gore fa barutwana ba le mo kगतong e ba sa itseng gore 'department ya education le ya health'** ka Setswana ke eng, ka ba tlaa bo ba utlwile mo go ba ba kaiwang ba na le kitso e e anameng go raya gore le bona ba tlaa e bitsa jaaka bagasi ba e bitsa. Ka go rialo, maikaelelo a Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi e leng go dira gore barutwana ba nne mo kगतong e mo ba ka nnang le maitemogelo a go ithuta ka tsela e e nang le bokao le e e nang le mosola ga a fitlhelelwa.

Mo go tse dingwe tsa dikarabo tsa dipotsolotso tsa barutwana, ba tlhalositse gore; **'ka dinako tse dingwe morutabana o tswakanya Setswana le dipuo tse dingwe'**, **'dinako dingwe fa re buisa dibuka go na le mo re sa tlhaloganyeng'**. Dikao tse di bontsha gore puo ya Setswana ya barutwana ga e gole gonne fa barutabana ba dirisa puotswakanyo, barutwana ba palelwa ke go ithuta le go itse mareo a mašwa a puo ya Setswana. Se, se kaya gore barutwana ba retelelwa ke go fitlhelela Kgaolo ya Tlhabololo e e Gaufi, mo ba kgonang go tlhaloganya mareo a Setswana fa ba buisa dibuka ka nosi.

6.4.4 Didiriswa tsa setso le Tsereganyo

Vygotsky o tlhalosa seyalemowa le thelevišene jaaka didiriswa tsa setso tse di thusang batho go nna le kamano le tikologo ya bona le go thusa go rarabolola mathata a puo le go ithuta. Go ya ka Wertsch, le Rupert (2011), didiriswa tsa setso mo temogong di ka kaya sediriswa sengwe le sengwe se se tshegetsang tlhaeletsano. Se se fitlheletsweng mo kgatisong ya lenaneo la 'Sekhuthlwana sa dithuto' mo seyalemoweng le mo kgatisong ya terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng ke gore bagasi le badiragatsi ba ne ba tswakanya puo ya Setswana. Tse dingwe tsa dikao tsa puotswakanyo tse ba di dirisitseng ke tse; **'She didn't even come to bury him'** boemong jwa **'Ga a tla go mo fitlha'**, **'rakgadi please!'** boemong jwa **rakgadi tswee tswee!** (go tswa mo kgatisong ya "The Queen"), **'tšhotse'** boemong jwa **'tshotse'**, **'ha department ya education le ya health'** boemong jwa **'fa Lefapha la Thuto le la Boitekanelo'** (go tswa mo kgatisong ya 'Sekhuthlwana sa dithuto'). Tlhotlhomiso e, e dirilwe mo motseng wa Soshanguve mo go buiwang dipuo tse di farologaneng. Ka jalo, go kaya gore barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae, e bile e le batsayakarolo mo tlhotlhomisong e, ba na le matsapa a puo ya Setswana. Go ne go solofetswe gore bagasi le badiragatsi ba mananeo a a tlhophilweng ba bue puo ya Setswana e e kannweng go thusa barutwana go rarabolola mathata a ba ka tswang ba na le ona ka puo ya Setswana.

Bagasi le badiragatsi ba ne ba solofetswe go tsereganya magareng ga puo e barutabana le barutwana ba e dirisang mo phaposiborutelong ka go dirisa puo e e kannweng. Jaaka go kailwe go tswa mo dikaong tse di nopotsweng, go a itshupa gore puo e bagasi le badiragatsi ba e dirisang, ga e rarabolole mathata a puo e barutwana ba nang le ona. Lee (1994) o tlhalosa gore seyalemowa le thelevišene ke didiriswa tse di thusang batho go fetisa, go amogela le go neelana tshedimosetso, maitemogelo kgotsa go itumedisa thata magareng ga bona. Go fitlhelela se, bagasi le badiragatsi ba solofetswe go dirisa puo e e ka nnweng ya beng ba puo eo.

Kgopolo ya ga Vygotsky ya Tsereganyo, e gatelela seabe sa didiriswa tsa setso, go akaretsa puo, mo tlhabololong ya ditsamaiso tsa tlhaloganyo. Puo ke sediriswa sa botlhokwa mo thutong, go aga go ithuta ga barutwana le go nonotsha tlhaloganyo. Ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong, go fitlhetswe e le gore barutabana ba dirisa puotswakanyo fa ba ruta. Go na le gore ba dirise puo e e kannweng go thusa le go

tsereganya mo barutwana ba nang le matsapa a puo mo teng, ke bona ba ba dirisang puo e e sa kanwang jaaka go nopotswe morutabana 1 mo Sekolong sa B; **'ge ke go supa...o tlo etsa oral eo' boemong jwa 'fa ke go supa...o tle go dira thuto ya molomo eo'**, morutabana 2 go na mo sekolong se, ena o dirisitse mafoko a **'moshibidu'** boemong jwa **'mohibidu'**, **'ko'** boemong jwa **'kwa'**. Ba bangwe ba barutabana ba ne ba sa phosolole (tsereganyo) barutwana fa ba sa dirise puo e e kannweng ya Setswana jaaka ba nopotswe mo dikaong tse; **'lebitso'** boemong jwa **'leina'**, **'ga re tlhomphe di family tsa rena'** boemong jwa **'ga re tlotle bamalapa a rona'**.

Se sengwe se ke se lemogileng le go se kwala mo bukatsatsing ke gore barutwana ba ne ba dirisa dipuo tse di farologaneng fa ba buisana mo phaposiborutelong le ka nako ya dijo. Ka jalo, go kaya gore ga go na ope yo o phosololang kgotsa gakololang yo mongwe (tsereganyo) gore ba bue Setswana jaaka e le serutwa sa bona sa Puo ya Gae. Gona mo tepo ya mo phaposiborutelong mo puong ya barutabana, go tlhageletse merero e metlhano e e bontshang puo e e sa kanwang ya Setswana. Se, se supa gape gore barutabana ba paletswe ke go tsereganya ka puo e e nepagetseng ya Setswana fa ba ne ba ruta. Merero e e fitlhetsweng ke; Sepitori/Pretoria Sotho, tengwana, puothefosano, puotswakanyo le mokwalo o o fosagetseng jaaka di tlhagelela mo go Kgaolo 5. Tse dingwe tsa dikao tse di nopotsweng ke tse di latelang; **'jikajika'** boemong jwa **'dikadika/dikologa'**, **'mare'** boemong jwa **'mme'**.

Tiriso ya puo e e nepagetseng le e e amogelesegang e botlhokwa thata mo tsereganyong e e nonofileng. Ka jalo, go tlhoka tsereganyo ga barutabana go ka dira gore barutwana ba se ka ba tlhaloganya diteng tsa serutwa sa Setswana le mareo a a botlhokwa. Se, se ka ama maduo a bona segolobogolo fa ba tshwanetse go araba dipotso mo tekong kgotsa mo thatlhobong. Go fapoga go tswa mo Setswaneng se se kannweng go ka kgoreletsa kgolo ya tlhaloganyo ya barutwana le go tlhaloganya se se ithutiwang.

6.4.5 Tirisanommogo

Tirisanommogo e tlhalosiwa e le maiteko a go dirisana mmogo a batho kgotsa ditlhopha tse di dirang mmogo go fitlhelela dipoelo tse di tshwanang. Go ne go solofetswe gore tirisanommogo magareng ga barutabana, bagasi le badiragatsi mo metsweding ya

tshedimosetso le baitseanape ba puo e tlaa nna le seabe se segolo mo go ageng le go tswelatsa tiriso ya puo ya barutwana ba Mephato ya 11 le 12. Go ya ka (Cherry, 2018), tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seleago e tlhalosa ntlha ya gore bokgoni jwa puo ya morutwana bo gola le go tokafala fa a tllhaeletsana le go dirisana le ba bangwe.

Babatlisisi ba bangwe ba puo jaaka Zhogova le Kuzina (2017), ba kaya fa mosola wa puo e se tllhaeletsano fela, puo e botlhokwa gape mo go godiseng mokgwa o motho a akanyang ka teng; go tshwana le go lemoga mareo a mašwa, dintlha le sengwe le sengwe se motho a se tayang leina. Diphithlelelo di supile fa tirisano mmogo e e nonofileng gareng ga barutabana ba bangwe, e dirile gore go dirisiwe Setswana se se kannweng mo diphaposiborutelong, e leng se se neng sa nna le tlhotlheetso e e siameng mo go ithuteng puo ya barutwana. Se, se kailwe ke fa barutabana ba ne ba phosolola barutwana fa ba ne ba dirisa mareo a e seng a Setswana. Tse dingwe tsa dikao tse di nopotsweng go tswa mo morutabana 1 wa Sekolo sa A, fa barutwana ba ne ba dirisa lefoko '**berekisa**' mme morutabana a ba neela lefoko la Setswana se se kannweng e leng '**dirisa**', barutwana ba bangwe ba ne ba dirisa lefoko '**rena**' mme a ba phosolola ka go ba bolelela lefoko la Setswana e leng '**rona**'. Se, se bontsha tirisano mmogo mo phaposiborutelong magareng ga morutabana le barutwana go kgaratlhela go godisa puo ya barutwana.

Tirisano mmogo e, supilwe ke ba bangwe ba barutwana mo dikarabong tsa bona tsa dipotsolotso ba kaile gore '**fa dikolo, diyunivesithi le kgaso di ka dirisanammogo**' go ka tokafatsa puo ya bona ya Setswana. Le fa go ntse jalo, go fitlheetse gore mo tlhagisong ya bagasi mo kgatisong ya lenaneo la 'Sekhuthlwana sa dithuto' le badiragatsi ba kgatiso ya 'The Queen', tirisano mmogo gantsi e ne e kgorelediwa ke tiriso ya puotswakanyo le puothefosano e ba neng ba e dirisa mo barutwana bangwe ba ne ba bona fa puo ya bona ya Setswana e ne e gobeletwa le go nyatsiwa. Ba ne gape ba sa kgone go sala morago ditiragalo tsa kgatiso ya terama e, ka ntlha ya puotswakanyo e ntsi, e e neng e tlhagelela mo go yona.

Puothefosano e e neng e dirisiwa ke badiragatsi ke **'Can't you keep some of these things for yourself, just to remember him'** boemong jwa **'A o ka se kgone go tshola dilo tse dingwe tsa gagwe, gore o kgone go mo gopola'**. Sekao sa puotswakanyo se se neng se dirisiwa ke bagasi ke **'dignity'** boemong jwa **'seriti'**, **'okay'** boemong jwa **'go siame'**. Diphitlhelelo di bontsha fa barutabana le barutwana ba akanya gore tirisano mmogo magareng ga barutabana, badiragatsi ba metswedi ya tshedimosetso le baitseanape ba puo e tlaa nna le seabe se segolo mo go ageng tiriso le tlhabololo ya puo.

6.4.6 Dikamano tsa loago

Barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba e leng batsayakarolo mo tlhothomiso e, ba ithutela Setswana Puo ya Gae mo Soshanguve mo lefelong le go buiwang dipuontsi. Mokgoko (2019) o tlhalosa gore mathata a tlhaeletsano a nna teng fa barutwana ba tswa kwa mafelong a go buiwang dipuo tse di farologaneng. Barutwana ba, ba kgaratlhela go tlhaloganya Setswana mme seno se kgoreletsa thuto mo phaposiborutelong. Setswana e ka tswa e se puo ya gae ya bontsi jwa barutwana. Se se kayang gore fa ba tlhaeletsana kwa gae, le ditsala tsa bona le mo motseng ba dirisa dipuo tsa bona. Se, ke se se fitlheletsweng ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong fa barutwabna ba ne ba araba dipotso ba ne ba dirisa puotswakanyo. Dikao tse di latelang di nopotswe go tswa mo barutwaneng; **'tseba'** boemong jwa **'itse'**, **'utlwella'** boemong jwa **'utlwelela'**. Mo dikarabong dingwe tsa bona tsa dipotsolotso ba bangwe ba arabile ka gore ka dinako dingwe ga ba tlhaloganye barutabana ba bona.

Tse, ke dingwe tsa dikarabo tsa barutwana go tswa mo dipotsolotsong; **'ee, fa morutabana a ruta a dirisa diane gone diane ga ke di itse, 'ee, e bile ka dinako dingwe ke araba ka sejathapi'**, (leba kerafo ya potso 2). Dikarabo tse, di supa fa go na le matsapa a tlhaeletsano mo phaposiborutelong. Se ke se lemogileng ka nako e barutwana ba neng ba reeditse kgatiso ya 'Sekhutlhwana sa dithuto' le 'The Queen', ba ne ba tlhalosetsana ka dipuo tsa bona go tlhaloganya botoka. Ka jalo, go ya ka Vygotsky (1978), diphaposiborutelo tse di rotloetsang dipuisano, tiro ya setlhopho le go dirisana ga morutabana le barutwana, di tsamaisana le kgopolo ya ga Vygotsky ya dikamano tsa loago, ka gone di dirisa tirisano ya batho go tokafatsa go ithuta. Vygotsky (1978), o tlhalosa gore puisano ya tirisano mmogo magareng ga morutabana, e leng mongwe wa

kitso e e anameng, ke senotlolo sa kgolo le nonotsho ya thaloganyo, ka gore e letla morutwana go tlhalosa dikakanyo tsa gagwe, go botsa dipotso, le go amogela dikakanyo. Se, ga se diragale mo phaposiborutelong e, ka ntlha ya tlhaeletsano e e bokoa.

6.5 Go arabela dipotso tsa tlhotlhomiso

Karolo e e arabela dipotso tse di tlhagisitsweng mo Kgaolong ya 1. Dintlha tse di tlhagisiwang di ikaegile ka tsharololo ya dinewane jaaka go kailwe mo Kgaolong ya 5 le go tsenyelediwa ga ditiori tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e. Dipotsopotlana di tlaa tlhagisiwa pele, mme morago go tlhagisiwe potsokgolo ka ntlha ya fa e le yona mooko wa tlhotlhomiso.

6.5.1 Dipotsopotlana

1. A barutwana le barutabana ba kgonne go lemoga phokelelo e e leng teng mo mananeong a thelevišene le seyalemowa?

Go ya ka tsharololo ya dinewa tsa barutwana go tswa mo dikgatisong tsa thelevišene le seyalemowa, ke lemogile fa ba kgonne go nopola puo e e seng ya Setswana se se kannweng jaaka se dirisitswe mo kgasong. Barutwana ba nopotse mareo a a tshwanang le **'berekisa'** mo boemong jwa **'dirisa'**, **'tseba'** boemong jwa **'itse'**. Barutabana le bona ba kgonne go lemoga phokelelo kgotsa puo ya Setswana se se sa kanwang, e e diritsweng ke bagasi le badiragatsi ba thelevišene le seyalemowa. Ba kgonne go nopola mareo a a jaaka **'dignity'** boemong jwa **'seriti'**, **'okay'** boemong jwa **'go siame'**, **'because'** boemong jwa **'gonne/ka ntlha ya'**, **'di right'** boemong jwa **'ditshwanelo'**, (leba Karolo ya 5). Onyenankeya (2023) o tlhalosa gore go bua Setswana ka tsela e e sa nepagalang, o le modiragatsi wa puo ya Setswana go bontsha fa o itlhokomolosa go boloka setso le puo ya Setswana. Se, se dira gore puo ya Setswana e se ke ya tsenelela, go itsiwe le go tlotliwa mo kgasaong jaaka puo ya Seesimane. Dinewa tsa me di supa fa phokelelo eno e na le boammaaruri. Ka jalo, tlhotlhomiso ya me e botlhokwa e bile e tllile go thusa mo kitsong e ntšhwa.

Kwa ntle ga dikgatiso tse pedi tse, tiori ya ga Vygotsky ya Setso-Seloago e e dirisitsweng mo tlhotlhomisong e, e gatelela ntlha ya gore thelevišene le seyalemowa, ke didiriswa tsa setso tse batho ba ithutang le go godisa puo ya bona, e leng Setswana go ya ka tlhotlhomiso e. Le fa go le jalo, kgaso e ka godisa kgotsa ya diga/bolaya puo go ya ka mokgwa o bagasi le badiragatsi ba e dirisang ka teng. Se, se tlhagelela mo dikaong tse di nopotsweng ke barutabana le barutwana go bontsha puo e e dirisiwang mo kgasong e se Setswana se se kannweng.

2. Go tlhagelela tlhotlheletso e e kanakang ya kgaso mo puong ya barutabana le barutwana?

Ke fitlheletse palo e e kana ka 47 ya dipolelo/dipolelwana tsa puothefosano le puotswakanyo tse di dirisitsweng ke badiragatsi mo kgatisong ya terama ya 'The Queen' mo thelevišeneng. Mo seyalemoweng sa Motswedding FM mo lenaneong la 'Sekhutlwana sa dithuto' ke fitlheletse mafoko a kana ka 36 a puotswakanyo le puothefosano a a dirisitsweng ke bagasi le badiragatsi jaaka go thagisitswe mo Kgaolong ya 5. Dipalo tse, di bontsha fa kgaso e na le phokelelo e ntsi mo puong e e e dirisang. Seno, se lemosega ka barutabana ba ba dirisitseng mafoko a a tshwanang le '**tšweetšwee**' boemong jwa '**tswee tswee**' le '**berekisa**' boemong jwa '**dirisa**' (leba Kgaolo 5). Mo kgasong le mo phaposiborutelong go na le tiriso ya puotswakanyo le puothefosano.

Ntlha e, e tlaleletswa ke Matlhaku (2023) fa a re barutwana ba ba ikaegang ka metswedi e e ntseng jalo ba ka nna ba ithuta melawana ya thutapuo e e sa nepagalang, go dirisa mafoko le mekgwa e e sa amogelesegeng ya go bitsa mafoko, mme seo se ka baka tlhakatlhakano le go sa buisane sentle mo dipuong tsa mmatota. Se, se ka diragala mo barutwaneng ba, ba Mephato ya 11 e 12 ba ba mo tlhotlhomisong e, segolobogolo ka gore mo lefelong la Soshanguve go buiwa dipuo tse dintsi. Babatlisisi ba dumela gore puo e e dirisiwang mo kgasong e na le phokelelo mo puong e e dirisiwang mo phaposiborutelong. Mokgwathi (2011) o kaya gore mosola wa puothefosano ke gore e dira gore barutwana ba tseye karolo mo phaposiborutelong le go tlhaloganya thuto e ba e rutiwang. Ditlamorago tse di sa siamang tsa puothefosano ke gore ga e na seabe mo go godiseng go itshepa le bokgoni ba barutwana mo go bueng puo ya Seesimane le ya Setswana. Ntlha e bonagetse ka puo e e dirisitsweng ke

bagasi le badiragatsi mo dikgatisong tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e gore jaaka ba tswewa e le baitseanape ba puo ya Setswana, barutabana ba feletsa ba tswakanya le go refosana dipuo fa ba ruta.

3. Potsokgolo: Ke phokelelo efe e kgaso e nang le yona mo puong ya Setswana Puo ya Gae?

Go tswa mo tsharolong ya dinewa mo Kgaolo ya 5, go bontshitse fa kgaso e na le phokelelo mo puong ya Setswana. Ka nako ya dipotsotherisano, barutabana bangwe mo Dikolong tsa A, B le C ba kaile gore kgaso e na le phokelelo e e sa siamang mo kgonong ya puo le go bua sentle ga barutwana ba Setswana puo ya gae. Sekao se, se nopotswe go tswa mo go mongwe wa barutabana **‘Jaaka ke setse ke kaile fa godimo, barutwana ba dirisa puo e e dirisiwang ke bagasi, ya ditengwana’**. Go ya ka barutabana ba, bagasi le badiragatsi ba tshwanetse ba dirise puo ya Setswana e e kannweng go thusa barutwana ba ba sa bueng puo ya Setswana kwa gae.

Mo dikgatisong tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e, go fitlhetswe e le gore bagasi ba ne ba dirisa puotswakanyo mo tlhagisong ya bona jaaka go tlhalositswe mo Kgaolo ya 5. Tse, ke dingwe tsa dikao tse di nopotsweng; **‘conversation ya di menstruation’** boemong jwa **‘puisano ka ga go ya kgwedding/ngwedding’**, **‘ne re lebeletse’** boemong jwa **‘re ne re lebeletse’**. Dikao tse dingwe tse di tswang mo kgatisong ya ‘The Queen’ ke tse; **‘she’s not grieving’** boemong jwa **‘ga a hutsafala’**. Ka jalo, go ne go na le dipharologano dingwe tsa puo go tswa mo puong e e kannweng ya Setswana le dipuo tse dingwe. Onyenankeya (2023) o tlhalosa gore go bua Setswana ka tsela e e sa nepagalang, o le modiragatsi wa puo ya Setswana go bontsha fa o itlhokomolosa go boloka setso le puo ya Setswana. Se, se supa gore barutwana ba Mephato ya 11 le 12 ba ba lebeletseng gore seyalemowa le thelevišene di ba thuse ka go godisa le go tlhabolola puo ya bona ya Setswana, ga e fitlhelele maikaelelo a bona ka ntlha ya puo ya Setswana e e sa kanwang, e ba e dirisang.

Go ya ka diphitlhelelo go tswa mo dipotsolotsong tsa barutwana, di bontshitse fa bagasi ba dirisa puotswakanyo mo tlhagisong ya bona. Sekao se, se nopotsweng mo go nngwe

ya dikarabo tsa bona **'Ba tlogele go tswakanya Setswana le Sekgowa', 'ba seke ba dirisa maadingwa go feta tekano'** (leba setshwantsho 5.16).

Fa ba kgaso ba sa dirise Setswana se se kannweng, seno se ka dira gore go aname dipuo tse di farologaneng kgotsa go tsenngwe mafoko a sele, mme seo se ka dira gore puo eo (Setswana) e se ka ya nna e e tihlololo. Seno se ka baka dikgwetlho mo thutong ya dipuo le mo go ba ba batlang go boloka puo e e sa pekanngwang. Se sengwe ke gore tlhotlheletso ya dipuo tse dingwe tse di buiwang thata, tse di jaaka Seesimane, ka metswedi ya tshedimosetso e ka dira gore go feleletse go lebege e kete tiriso ya puothefosano le puotswakanyo di a amogelesega kgotsa di maleba. Le fa seno se ka bontsha tsela e puo e dirisiwang ka yona mo botshelong jwa mmatota, gape se ka nna sa dira gore ba ba buang dipuo tse pedi ba simolole go tshabela mo go bueng dipuo tseo kgotsa ba latlhegelwe ke puo e nngwe.

6.6 Bolekanyetso jwa tlhotlhomiso

Tlhotlhomiso e, e ne e lekanyeditswe mo thutong ya barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang serutwa sa Setswana Puo ya Gae mo porofenseng ya Gauteng kwa Soshanguve. Dinewa di kokoantswe go tswa mo dikolong tse tharo tsa selegae tsa setšhaba mo lefelong le go buiwang dipuo tse dintsi e leng Soshanguve. Ka jalo, tlhotlhomiso eno ga e ka ke ya tsewa jaaka e e emetseng dikolo tsotlhe tsa kwa Soshanguve, le kwa diporofenseng tse dingwe tse Mephato ya 11 le 12 ya Setswana, se rutiwang jaaka Puo ya Gae.

Tlhotlhomiso ya mofuta ono e tshwanetse go dirwa gape le kwa dikolong tse dingwe tsa Sekontari le kwa dikolong tse dipotlana tse di kwa dikgaolong tse dingwe le/kgotsa diporofenseng tse dingwe, go bona gore a go ka nna le diphitlhelelo tse di tshwanang. Ke ne ke lebeletse go dirisa barutabana ba barataro go tswa mo dikolong tse tharo. Morutabana mongwe o ne a ikogela morago tlhotlhomiso e setse e simolotse. Ke ne ka tshwanelwa ke go ntsha dinewa tse ke neng ke setse ke di kokoantse go tswa mo go ena mme se, se ne sa dira gore ke salele kwa morago ka matsatsi a mabedi go na le nako e ke neng ke ipeetse yona.

Mo matsatsing a mangwe fa ke fitlha kwa dikolong, ke fitlhela barutwana ba kwala diteko mme barutabana ba sa mpolelela pele ga nako, ke be ke tshwanelwa ke go boela kwa morago, ke sa dira sepe. Mo sekolong se sengwe, ke ne ka fitlha metsotso e le masome a mararo pele kamuso e simolola, ka bo ke leta nako ke le ka mo koloing. Ke ne, ka kopa morutabana yo ke neng ke tshwanetse go dira tepo ya mo phaposiborutelong mo phaposing ya gagwe gore a romele morutwana go tla go mpitsa, ka ke ne ke sa itse gore ke ye kwa kae. O ne a ntlogela mme ka fitlha kwa phaposiborutelong thari.

Mo mabakeng a mangwe barutabana ba tlaa nteletsa mogala ke setse ke le gaufi le go fitlha kwa sekolong, ba mpolelela gore ba ya dithutanong ka jalo, ke se ka ka tla mo letsatsing leo. Ntlha e nngwe ke gore Soshanguve go kgakajana le kwa ke nnang gona mme ke ne ke tshwanetse ke dirise madi a me go tshela leokwane fa ke ya go kokoanya dinewa. Lekwalotetla la go kokoanya dinewa go tswa go Lefapha la Thuto la Gauteng le nnetse nako e khutshwane ya go kokoanya dinewa kwa dikolong tse tharo tse di dirisitsweng mo tlhotlhomisong e.

Fa ke fetsa go kokoanya dinewa, ke ne ke lebile gore tsharololo ya dinewa e ka ntsaya lobaka lo lo leele gonne ke dirisitse didiriswa tsa go kokoanya dinewa di le nne (dipotsotherisano, dipotsolotso, tepo ya mo phaposiborutelong le dikgatiso go tswa mo seyalemoweng le mo thelevišeneng). Ka jalo, ka kopa mongwe wa boradipalopalo (*statisticians*) go nthusa ka didiriswa tsa bona tsa thekenoloji go ntsharololela dinewa. Go mo tsere dikgwedi di le tlhano go ntirela tsharololo ya dinewa e kwa bofelong a feleditseng a sa ntirela yona mme ke setse ke mo duetse madi otlhe. Ke ne ka batla wa bobedi yo le ena a tsereng dikgwedi tse tharo go ntirela tsharololo e le yona a e dirileng morago ga tsereganyo ya mofatlhosi le mothusa-mofatlhosi wa me. Se, se dirile gore ke se ka ka fetsa dithuto tsa me ka nako. Go nkokeleditse ngwaga o mongwe gape pele ke aloga.

6.7 Dikatlengiso le dikakantsho tsa dipatlisiso tsa isago

6.7.1 Matseno

Diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso e, di bontshitse dikgwetlho di le mmalwa tse di masisi mo tirisong ya Setswana se se kannweng, mo maemong a thuto le mo metsweding ya tshedimosetso (seyalemowa le thelevišene). Dikgwetlho tseno di akaretsa tiriso e e sa dumelaneng ya puo eno ka barulaganyi ba kgaso, go tlhoka tekatekano gareng ga barutabana, le phokelelo ya dipuo tse dingwe mo Setswaneng. Go rarabolola dintlha tseno, go botlhokwa thata mo go bolokeng le go rotloetseng puo ya Setswana. Go ya ka diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso e, go akanngwa ka dikatlengiso tse di latelang go rarabolola dikgwetlho tse di lemogilweng le go tshegetsa go tswelala pele, go tlhabolola le mo go kannweng ga puo ya Setswana. Maitlomo a dikatlengiso tseno ke go neela dikgato tse di mosola tse di ka tsewang ke barutabana, barulaganyi ba kgaso, le batlhami ba dipholisi go tokafatsa tiriso le maemo a Setswana.

Dikatlengiso tse, di tsamaelana le maikaelelomagolo a tlhotlhomiso e, e e batlang go tshwaela ka go boloka Setswana jaaka puo e e tshelang le go rotloetsa tiriso ya sona, e e nang le mosola mo dithulaganyong tsa thuto le tsa bobegakgang. Ka go dirisa dikatlengiso tse, batsayakarolo ba ka netefatsa gore Setswana se nna botlhokwa e bile se a tlotliwa jaaka puo e e ikemetseng e bile e le ya semmuso mo Aforika Borwa.

Dikatlengiso tseno di rulagantswe ka dikarolo tse tharo tsa konokono e leng ditogamaano tse di diretsweng barutabana, barutwana, batsadi, bobegakgang le barulaganyi ba dipholisi tsa dipuo. Setlhopha sengwe le sengwe sa dikatlengiso se diretsweng go itebaganya le ditlhokego le dikgwetlho tse di rileng tse batsayakarolo bano ba lebaneng le tsona mo go rotloetseng le go dira gore Setswana e nne se se kannweng.

6.7.2 Dikatlengiso go barutabana

Barutabana ba rotloediwe go dirisa Setswana se se kannweng ka metlha mo dithutong tsa bona go thusa barutwana go nna le motheo o o nonofileng mo puong ya Setswana.

Ka go dirisa Setswana se se kannweng, barutabana ba ka nna sekao kgotsa dikao tse di molemo mo barutwaneng, ba ba thusa go ithuta ditsela tse di nepagetseng tsa go bua le go dirisa puo ya Setswana ka matshwanedi. Seno gape se tlaa tlhomamisa gore Setswana se rutiwa ka tsela e e tshwanang mo diphaposiborutelong le mo dikolong tse di farologaneng. Barutabana ba tlhagise le go tsenyeletsa ditiro tsa mo phaposiborutelong tse di rotloetsang tiriso ya Setswana ka matlhagatlhaga, jaaka go dira dikgaisano tsa dingangisano le mmuisano magareng ga mephato e e farologaneng mo sekolong le kwa dikolong tse dingwe. Barutabana, batlhatlhabi le bagakolodi ba serutwa sa Setswana, ba gakololwa go tla ka ditogamaano tse di ka thusang barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae, go tokafatsa go ithuta Setswana mo tikologong ya sekolo.

Go dirisa metswedi ya tshedimosetso e e dirisang puo ya Setswana go reetsa le go bua, le go dirisa didiriswa tsa thekenoloji tsa pono le kutlo, jaaka *YouTube*, go ka nna le thotloetse e e maleba. Seyalemowa le dividio tse di rekotilweng, tse di dirwang ka Setswana e le tsela ya go reetsa, le go lebelela dikgang go ka thusa. Se se ka tokafatsa bokgoni jwa go reetsa le go bua jwa barutwana ba Setswana Puo ya Gae ka gore barutwana ba dingwaga tsa bona ba rata go dirisa didiriswa tsa thekenoloji le go tsena mo mafaratlhatlheng. Barutabana ba Setswana ba ka dirisana mmogo le barutabana ba ba rutang dirutwa tse di jaaka botaki, go rulaganya ditiragalo tsa setso tse di rutang ka ditlhamane, diterama, go opela le maboko ka Puo ya Gae ya bona.

Jaaka fa tlhotlhomiso e, e supile gore bontsi jwa barutwana ba ne ba dirisa puotswakanyo ka nako ya thuto le fa ba bua le balekane ba bona, barutabana ba gakololwa go letla le go dira gore barutwana ba dirise kgotsa ba nne le dithanodi tsa dipuopedi/dipuontsi go tokafatsa tlotlofoko ya bona ya Setswana. Barutabana ba dirise diane le maele le ditlhaloso tsa tsona ka metlha mo phaposiborutelong gore barutwana ba nne le go tlhaloganya khumo ya puo ya Setswana.

6.7.3 Dikatlengiso go barutwana

Mo thutopatlisisong e, go supilwe gore tikologo ya dipuodintsi e barutwana ba Setswana Puo ya Gae ba iphitlhelang ba le mo go yona, e ama go ithuta le go itse puo ga bona. Le

fa batsadi ba sa bue Setswana, ba ka tshegetsa go ithuta ga bana ba bona ka go dira gore go nne le tikologo e e nonofetseng go ithuta puo kwa gae. Seno se akaretsa go rotloetsa bana ba bona go ithuta Setswana ka metlha. Barutwana ba tshwanetse go ithuta Setswana ka tlhoafalo ka go ithuta puo eno ka mo go ka kgonegang ka teng, mo teng le kwa ntle ga phaposiborutelo. Se, se ka ba kgontsha go bua ka thelelo le ka go itshepa. Barutwana ba Setswana e seng Puo ya Gae ya bona, ba leke ka metlha go tlhaeletsana le batho ba Setswana e leng Puo ya Gae ya bona. Ka go dira jalo, ba tlaa bo ba ikatisa go ka tokafatsa go ithuta puo e. Se, se tlaa ba thusa gore ba kgone go thaloganya le go e dirisa botoka. Ba dirise didirisiwa tsa puo, dikhoso tsa mo mafaratlhatlheng kgotsa dibuka tse di diretsweng go thusa ka go ithuta Setswana jaaka puo ya gago ya bobedi. Gantsi didirisiwa tseno di akaretsa ditiro tse di diretsweng go lebana le dikgwetlho tse di tlwaelegileng, tse di lebaneng batho ba ba sa bueng puo ya bona.

Barutwana ba rotloediwe go nna le bukana e mo go yona ba kwalang diphoso tse di tlwaelegileng le go di siamisa ka thuso ya barutabana kgotsa balekane ba bona. Ba lekole dintlha tse ba di kwadileng ka metlha go tla go boeletsa diphoso tse di tshwanang. Barutwana ba rotloediwe go botsa dipotso, ba ithaope go bua le go nna le seabe mo dipuisanong tsa mo phaposiborutelong, go ikatisetsa bokgoni jwa bona jwa puo. Go nna le seabe ka matlhagatlhaga mo phaposiborutelong go ka dira gore ba ithute puo ka bonako.

6.7.4 Dikatlenegiso go batsadi

Batsadi ba ka rotloetsa bana go lebelela mananeo a thelevišene a gantsi a a dirisang puo ya Setswana le dikgang, ka gone barutwana ba rata go ithuta fa ba dira sengwe go inthsa bodutu le go dirisa didirisiwa tsa thekenoloji tsa pono le kutlo. Ba rotloetse bana ba bona go reetsa seteišene sa Setswana sa Motsweding FM le fa mo tlhotlhomisong e, bagasi ba itshupile ba dirisa Setswana se se sa kanwang ka nako tsotlhe. Batsadi le bana ba bona ba etele mabenkele a dibuka kgotsa dilaeborari go bona dibuka tsa Setswana tse di tshwanelang boemo jwa go buisa jwa bana ba bona, mme ba ba rotloetse gore ba di dirise ka metlha. Batsadi ba tsenele dikopano tsa batsadi le barutabana mme ba kope tshedimosetso e ntšhwa malebana le kgatelopele ya bana ba bona ka Setswana. Ba kope kgakololo ya gore ba ka thusa bana ba bona jang gore ba ithute puo e, kwa gae.

6.7.5 Dikatlengiso go kgaso

Batlhagisi le badiragatsi ba tshwanetse go leka ka natla go dirisa Setswana se se kannweng ka metlha mo mananeong otlhe. Pele ba ya go gasa, ba tshwanetse go sekaseka dikwalo le dintlha tsotlhe tse ba yang go di tlhagisa, go tlhomamisa gore di latela melao ya Setswana se se kannweng. Fa go tlhokega, ba ka buisana le moitseanape wa puo. Se, se tlaa thusa go boloka puo e e ntseng e le teng le go tlhoma sekao se se molemo mo bareetsing le mo babogeding. Ba tshwanetse go tsenela dithutano tsa puo nako le nako go tokafatsa bokgoni jwa bona jwa go bua Setswana se se kannweng. Go nne le tirisano mmogo magareng ga bagasi, badiragatsi le batlhotlhi ba puo (*language editors*) kgotsa baitseanape ba dipuo ba ba ka neelang dikakgelo le ditokafatso ka tiriso ya Setswana mo dikwalong le mo dikgasong tse di tshelang. Tirisano mmogo eno e tlhomamisa gore puo e e dirisiwang e na le boammaaruri e bile e maleba. Batlhagisi ba ka dirisa serala sa bona sa tlhagiso go ruta bareetsi botlhokwa jwa go dirisa Setswana se se kannweng. Ba ka dira seno ka go tsenya dikarolo mo mananeong a bona tse di bontshang diphoso tse di tlwaelegileng tsa puo le go tlhalosa tiriso e e siameng ya Setswana. Se, se ka thusa gore batlhagisi, bareetsi le batho ka kakaretso ba nne le puo e e nepagetseng.

Batlhagisi ba tshwanetse go fokotsa go dirisa puo e e sa kanwang mo kgasong. Ba tle ka lenaneo la go dirisa mokgwa wa go neela bareetsi dikakgelo, o o ka dirang gore bareetsi ba kgone go bega ka mathata a puo kgotsa go ntsha dikakanyo, mme ba dirise dikakgelo tseno go itokafatsa. Botsamaisi ba Lekgotlakgaso la Aforika Borwa bo tsenyeletse tiriso ya Setswana se se kannweng mo ditekanyetsong tsa go sekaseka tiragatso ya batlhagisi, go e dira karolo ya botlhokwa ya tlhabololo ya bona ya seporofesene. Batlhagisi ba ka dirisa didirisiwa tsa go tlhatlhoba puo le dithulaganyo tsa khomphiutha tse di ka thusang go tlhomamisa gore Setswana se dirisiwa ka tsela e e kannweng. Batlhagisi ba leke go nna dikao ka dinako tsotlhe mo tirisong ya Setswana se se kannweng, ba tlhaloganya gore ba tlhotlheletsa tsela e puo e tsewang le go dirisiwa ka teng ke setšhaba. Ba ka dira se, ka go bua Setswana se se kannweng gotlhe mo ba leng teng, go jala lerato la puo ya Setswana mo setšhabeng, sa Batswana le gore batho ba dipuo tse dingwe tsa bantsho ba tseye malebela, mme le bona ba rate dipuo tsa bona.

6.7.6 Dikatlanegiso go Lefapha la Thuto

Lefapha la Thuto le ka tlhoma mananeo a katiso a barutabana, a a tsepamisang mogopolo mo tirisong e e nepagetseng ya Setswana se se kannweng. Seno se tlaa tlhomamisa gore barutabana ba siametse go ruta puo eo ka tsela e e tlhomameng le e e mosola. Ba ka tlamelana ka tsweletso ya seporofešenale le katiso ya barutabana mo dithekeniking tse di nonofileng tsa go ruta dipuo. Se, se tlaa neelana ka ditšhono tsa tlhabololo ya seporofešenale tse di ikaegileng ka mekgwa e e nonofileng ya go ruta Setswana, go akaretsa mekgwa ya go dira ditekanyetso. Lefapha le ka rulaganya dithutano tsa ngwaga le ngwaga tsa go ruta le go katisa barutabana ba Setswana se se kannweng, tse di eteletsweng pele ke baitseanape ba tsa dipuo, go tokafatsa bokgoni jwa barutabana le mekgwa ya go ruta. Ba ka tlhomamisa gore go tlhamiwe dibuka tsa Setswana tse di kannweng le didirisiwa tsa thuto tsa tlaleletso tse di tsamaelanang le kharikhulamo, mme di abiwe kwa dikolong go ralala naga.

Lefapha la Thuto le ka tlhagisa mananeo a a tlaa thusang barutwana ba puo ya bona e seng Setswana mme ba tshwanetse go se ithuta e le Puo ya Gae, jaaka barutwana bangwe ba Mephato ya 11 le 12, mo tlhotlhomisong e e dirilweng kwa Soshanguve mo go buiwang dipuo tse di farologaneng. Mananeo ano a tshwanetse go tlamelana ka didiriswa tse di oketsegileng le tshegetso go thusa barutwana ba, gore ba atlege. Se, se ka dirwa ka go nna le mananeo a morago ga sekolo a a tsepamisang mo go tokafatseng bokgoni jwa puo ya Setswana mo bathong ba e seng babui ba yona, ka go dirisa mekgwa le didiriswa tse di kgethegileng tsa go ruta.

Lefapha la Thuto le ka ela tlhoko matsatsi a jaaka Letsatsi la Bodišhabatšhaba la Puo ya ga Mme, le le ketekiwang ka 21 Tlhakole ngwaga le ngwaga, le letsatsi la Ngwao-boswa le le ketekiwang ka 24 tsa kgwedi ya Lwetse ngwaga le ngwaga. Matsatsi a, a ka tsenngwa mo alemanakeng ya dikolo mme ya nna matsatsi a mo go ona go mekamekanwang le ditiro tsa Setswana mo dikolong moo barutwana ba ka ithutang, ba ikatisa le go diragatsa dipina tsa ngwao, maboko, Diane le dipolelo tsa setso ka molomo kwa dikolong ka thuso ya barutabana le badiri ba sekolo ka kakaretso.

Lefapha la Thuto le ka tsenya lenaneo le le pateletsang la tsweletso ya seporofešenale le le tlhokang gore barutabana ba nne le seabe mo dithutong tsa go tokafatsa puo mo dingwageng dingwe le dingwe di le mmalwa, go netefatsa gore ba nna ba ntse ba itse Setswana se se kannweng. Lefapha le ka dirisana mmogo le *PanSALB* go rotloetsa barutabana go nna le lerato la dipuo tsa Bantsho, le go ba lemosa gore dipuo tsoitlhe sa semmuso mo nageng ya Aforika Borwa di a lekana go ya ka molaotheo wa naga. Ka go diragatsa dikatlanegiso tse, lefapha le ka tokafatsa boleng jwa thuto ya puo ya Setswana, go tshegetsatsa barutabana le barutwana, le go rotloetsa tiriso e e tshwanang ya puo mo maemong otlhe a thuto.

6.7.7 Dikatlanegiso tsa dipatlisiso tsa isago

Dipatlisiso tse dingwe tse di amanang le tlhotlhomiso e, di ka tsepamisa mogopolo mo go tokafatseng le go dira ditšhono tse di oketsegileng tsa barutwana ba Setswana Puo ya Gae go nna le seabe mo puong mo lefelong le go buiwang dipuo tse dintsi. Ka jalo, dipatlisiso tse dintšhwa di ka batlisisa botlhokwa le ditlamorago tsa didiriswa tsa thekenoloji tse di ka dirisiwang go rotloetsa go dirisiwa ga Setswana ke barutwana ba Setswana Puo ya Gae. Go ka lebiwa tiriso ya diselefounu, dipolatelyo tse dingwe tsa mafaratlhatlha mo go tokafatseng le go rotloetseng tiriso ya Setswana ke barutwana ba ba mo tikologong ya dipuo tse dintsi e tshwanetseng go rotloediwa. Go ka batlisiswa gape ka go fetoga ga puo le go e tshegetsatsa mo bathong ba ba buang Setswana le dipuo tse dingwe, segolo mo mafelong a Seesimane se leng teng. Dipatlisiso tseno di ka tlhoma mogopolo mo tseleng e batho ba ba buang dipuo tseno, ba dirisang puo ya bona ka teng mo maemong a a farologaneng.

Dipatlisiso tse dingwe di ka sekaseka bokgoni jwa dipholisi tsa thuto le ditlwaelo mo go rotloetseng tiriso ya dipuo tse dintsi, go lebeletswe thata Setswana le dipuo tse dingwe tsa senaga. Patlisiso eno e ka sekaseka gore dikolo di lekalekanya go ruta Setswana le dipuo tse dingwe sentle go le kana kang. Go ka dirwa patlisiso ya papiso ya gore Setswana se rutiwa le go dirisiwa jang kwa dikolong tsa magae le tsa ditoropo. Patlisiso eno e ka supa dipharologano mo go itseng puo, mekgwa ya go ruta le ditlamorago tsa mekgwa ya puo ya setšhaba. Mo godimo ga moo, go ka batlisiswa kamano magareng ga boitshupo jwa setso le tshomarelo ya puo mo bathong ba ba buang Setswana.

Patlisiso eno e ka sekaseka ka fa go ipeleng ka setso go amang tsela e puo e dirisiwang ka yona le maiteko a go e boloka.

Dikatlanegiso tse di lebile gore fa babatlisisi ba ka sekaseka ditlhogo tseno ka kelotlhoko, ba ka kgona go ntsha tshedimosetso e e mosola e e tlaa tshegetsang maiteko a a ntseng a dirwa a go boloka Setswana le go se rotloetsa, mo nageng ya Aforika Borwa le kwa dinageng tse dingwe.

6.8 Bokhutlo

Maikaelelo a tlhotlhomiso e, e ne e le go sekaseka phokelelo e kgaso, segolobogolo seyalemowa le thelevišene di nang le yona, mo tirisong ya puo ya Setswana. Go ya pele, e ne e ikaeletse go tlhatlhoba gore Setswana se se sa kanwang se anamisiwa jang ka metswedi eno le gore e ama jang go bolokiwa ga puo eno. Tlhotlhomiso eno gape e lemogile tlhotlheletso ya tiriso ya dipuo tse dintsi, mo bokgoning jwa go bua puo e e kannweng ya barutwana ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae ka tshekatsheko ya tiori ya Vygotsky ya Setso-Seleago. Mo tioring e, go supilwe fa kgopolo e, ya 'mongwe yo o nang le kitso e e anameng' e leng kgaso le barutabana go ya ka tlhotlhomiso e, ba sa itshupa e le baitseanape ba puo jaaka go ne go solofetswe, go ya ka Setswana se ba neng ba se tswakanya. Ntlha e, e ne ya bontsha fa e na le phokelelo mo puong ya barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae. Tekolo ya ditshekatsheko e ne e ama botlhokwa jwa Puo ya Gae, puotswakanyo, puothefosano, kano, kgaso le Setswana se se kannweng, mo maemong a dipuodintsi. Tshekatsheko e ne ya dirwa ka maikaelelo a go supa phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang Setswana Puo ya Gae mo phaposiborutelong.

Ka Mmeo wa tlhotlhomiso, go dirisitswe didirisiwa tsa go kokoanya dinewa jaaka dipotsolotso, dipotsotherisano, tepo ya mo phaposiborutelong. Dikgatiso tsa seyalemowa le thelevišene di ne tsa neelwa barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba ba ithutelang Setswana le barutabana go ntsha mafoko le dipolelwana tsa puotswakanyo le puothefosano e batlhagisi ba e dirisitseng. Mo ntlheng eno, go ne ga fitlhelwa dikao tsa Setswana se se sa kanwang jaaka ditengwana, Puo ya Sepitori (Pretoria Sotho) le Seesimane mo puong ya batlhagisi le barutabana. Tshusumetso ya tiriso ya dipuo tse

dintsi mo go ithuteng le bokgoni jwa puo ya barutwana ba Mephato ya 11 le 12, ba Setswana kwa Soshanguve le yona e ne ya tlhagelela. Diphithlelelo tsa tlhotlhomiso e, di supile gore go dirisiwa ga Setswana se se sa kanwang ke batlhagisi mo metsweding ya tshedimosetso go aname thata, mme go na le tlhotlheletso e e bonalang mo puong ya bareetsi ba bona. Se, se dirile gore batho ba se ka ba bua Setswana se se kannweng, segolobogolo bašwa ba ba buang Setswana ba ba tlhotlhelediwang thata ke metswedi ya tshedimosetso.

Dikatlanegiso tse di ikaegileng ka diphithlelelo tsa tlhotlhomiso le tsona di ne tsa tlhagisiwa gore barutwana ba Setswana Puo ya Gae ba kgone go tlhaloganya le go itse Setswana ka katlego go tokafatsa bokgoni jwa bona jwa puo. Le fa gona tlhotlhomiso eno e re tlhagisetsa tshedimosetso e e botlhokwa, go botlhokwa gore re lemoge bolekanyetso jwa tlhotlhomiso e, jaaka go tlhoma mogopolo thata mo mafelong a ditoropo, e leng selo se se ka dirang gore re se ka ra kgona go tlhaloganya ka botlalo dilo tse di diregang mo dipuong tse di buiwang mo mafelong a metseselegae. Go ikaega ga patlisiso eno ka go sekaseka metswedi ya tshedimosetso go ka nna ga se ka ga tlhalosa mabaka a mangwe a loago, a a tlhotlheletsang mokgwa o batho ba dirisang puo ka gona.

Dikatlanegiso tseno gape di ne di lebisitswe kwa barutabaneng ba Setswana, barulaganyani ba kharikhulamo ba Lefapheng la Thuto ya Motheo gore ba kgone go tlhama mekgwa e mešwa ya go ruta barutwana ba Setswana go ya ka maemo le ditlhokego tsa bona tsa thekenoloji. Barutwana ba Setswana Puo ya Gae le batsadi ba bona ba ne ba rotloediwa go oketsa bokgoni jwa bona ka Setswana ka go dirisa ditšhono tse di farologaneng tsa go ithuta, jaaka go dirisa didiriswa tsa thekenoloji go fitlhelela didiriswa tsa Setswana tsa dijithale.

METSWEDI

Akanbi, T. A., & Aladesanmi, O. A. (2014). *The use of indigenous language in radio*

broadcasting: A platform for language engineering. Open Journal of Modern

Linguistics, 4(04), 563.

Al-Qaysi, Noor. (2019). *Students and educators' attitudes towards code-switching: A*

longitudinal study. 3. 1-9.

Alidou, H. (2009). Promoting multilingual and multicultural education in francophone

Africa: Challenges and perspectives. *Languages and education in Africa: A*

comparative and transdisciplinary analysis, 105-131.

Ary, D., Lucy Cheser Jacobs, & Asghar Razavieh. (2008). *Introduction to Research in*

Education. Wadsworth Publishing Company.

Asa, B., & Peter, B. (2002). *A Social History of the Media*. *The English Historical Review*,

118(475). <https://doi.org/10.1093/ehr/118.475.294>

Atton, C. (2003). *What is alternative journalism?* *Journalism*, 4(3), 267-272.

Babbie, E. R., & Mouton, J. (2001). *The practice of social research*. Oxford University

Press Southern Africa.

International Year of Indigenous Language; IYIL (2019) <https://en.iyil2019.org/index.html>

A Bame Nsamenang, Thérèse Mungah Tchombé, (2011). *Human Development*

Resource Centre Cameroon. Handbook of African educational theories and practices: a generative teacher education curriculum. Human Development

Resource Center (Hdrc).

Ball, D. L. (2000). *Bridging practices: Intertwining content and pedagogy in teaching and learning to teach.* Journal of teacher education, 51(3), 241-2

Bamgbose, A. (1992). *Language policy options in basic education: implications for policy formulation.* In title Language Policy, Literacy, and Culture. Roundtable Discussion from the 43rd International Conference on Education (p. 21).

Bamgbose. 1996. *Language Policy in the New South Africa.* Chapter 11, ADEA, 1992-1992 pp7.

Bamgbose, A. (2000). *African language use and development: Aspirations and reality.* In Proceedings of the 2nd World Congress of African Linguistics (pp. 19-32).

Bamgbose, A. (2000). *Language planning in West Africa.* International Journal of the Sociology of Language, 141(1). <https://doi.org/10.1515/ijsl.2000.141.101>

Banda, F. (2004). *Challenges of teaching academic writing skills to students with limited exposure to English (South Africa):* Language teacher research in Africa. TESOL 1(1): 1-26.

Barker, A., Smith, J., Johnson, P., & Lee, K. (2013). *The study of social behavior*. Oxford University Press.

Baxter, P. and Jack, S. (2008) *Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers*. *The Qualitative Report*, 13, 544-559.

Benson, C. (2005). *Girls, Educational Equity and Mother Tongue-Based Teaching*. UNESCO Bangkok. Asia and Pacific Regional Bureau for Education, Bangkok, Thailand.

Blanche, M. T., Durrheim, K., & Painter, D. (2006). *Research in Practice: Applied Methods for the Social Sciences*. University Of Cape Town Press.

Bliss, L. A. (2016). *Phenomenological Research: Inquiry to Understand the Meanings of People's Experiences*. *International Journal of Adult Vocational Education and Technology*, 7(3). <https://eric.ed.gov/?id=EJ1155631>

Bokamba, E. G. (1988). *Code-mixing, language variation, and linguistic theory: Lingua*, 76(1), 24 [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(88\)90017-4](https://doi.org/10.1016/0024-3841(88)90017-4)

Bonvillain, N. (2019). *Language, culture, and communication: The meaning of messages*. Rowman & Littlefield.

Bophuthatswana. Department of Education: Report- Education System of Bophuthatswana 1972-1980:7, 16 & 22

Bosch, T. (2022). *Language, Ethnicity, and Media in South Africa-Radio soundings:*

South Africa and the Black Modern by Liz Gunner. Johannesburg: Wits University

Press, 2019. Pp. 227. \$20.33, e-book (ISBN: 9781108662253). *The Journal of*

African History, 63(1), 134-136.

Bosch, T. (2024). *PSB Radio and the Public Sphere in South Africa: # SAfmSunrise,*

Radio, and Citizenship. *Communicatio*, 1-18.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). *Using Thematic Analysis in Psychology.* *Qualitative*

Research in Psychology, 3(2). <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Bryman, A. (2004). *Social research methods* (2nd ed.). Oxford University Press.

Calteaux, K. V. (2023). *A sociolinguistic analysis of a multilingual community.* University

of Johannesburg (South Africa).

Calteaux, K. (1996). *Standard and non-standard African Languages varieties in the*

urban areas of South Africa. Pretoria: HSRC.

Calteaux, K. (1994). *Code-switching in South African Townships.* Cambridge University

Press

Carley, K. (1991). *A theory of group stability.* *American Sociological Review*, 331-354.

Cenoz, J. (2017). *Translanguaging in School Contexts: International Perspectives*.

Journal of Language, Identity & Education, 16(4), 193–198.

<https://doi.org/10.1080/15348458.2017.1327816>

Cenoz, J., & Gorter, D. (2011). Focus on Multilingualism: A Study of Trilingual Writing.

The Modern Language Journal 95: 356–369.

Cenoz, J., & Gorter, D. (2019). *Multilingualism, Translanguaging, and Minority*

Languages in SLA. The Modern Language Journal, 103, 130–135.

<https://doi.org/10.1111/modl.12529>

Census. (2011). *Statistics South Africa*. <https://www.statssa.gov.za>

Centre, U. W. H. (2019). South Africa. UNESCO World Heritage Centre.

<https://whc.unesco.org/en/statesparties/za>

Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. Sage.

Chase, S. E. (2005) *Narrative Inquiry: Multiple Lenses, Approaches, Voices*. In N. K.

Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*:

Third Edition (pp. 651-679). London, Thousand Oaks, CA, and New Delhi: Sage.

Cherry, K. (2018). *Critical Thoughts on American Social Work and the Crisis of*

Modernity: Lessons From Theory and Current Events. Journal of Progressive

Human Services, 29(1). <https://doi.org/10.1080/10428232.2017.1334286>

Chomsky, N. (2000). *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge

University Press.

V. L. P., & Creswell, J. W. (2008). *The mixed methods reader*. Sage.

Clyne, M. (1991). *The sociocultural dimension: The dilemma of the German-speaking*

scholar. Subject-oriented texts: Languages for special purposes and text theory,

49-67.

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2002). *Research Methods in Education*.

Routledge.

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2011). *Research methods in education* (7th ed.).

Routledge.

Cohen, S. (2002). *Folk devils and moral panics: the creation of the mods and rockers*.

Routledge.

Cole, M. W. 2019. *Translanguaging in every classroom*. *Language Arts*, 96(4), 244-249.

- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Research Designs: Selection and Implementation*.

The Counseling Psychologist, 35(2), 236–264.

<https://doi.org/10.1177/0011000006287390>
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). Boston, MA: Pearson Education, Inc.
- Creswell, J.W. and Plano Clark, V.L. (2011) *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, Sage Publications, Los Angeles.
- Creswell, J. W., & Plano-Clark, V. L. (2008). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (3rd ed.) Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications.
- Croker, R. A. (2009). *An Introduction to Qualitative Research. Qualitative Research in Applied Linguistics*. https://doi.org/10.1057/9780230239517_1
- Crossman, A. (2017). *What Is Qualitative Research?* Thought Co.

<https://www.thoughtco.com/qualitative-research-methods-3026555>.
- Crystal, J.W. (1985). *Language death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2006). *Language and Internet*. New York: Oxford University Press.

- Da Costa, K. (2012). *The extraterritorial application of selected human rights treaties* (Vol. 11). Martinus Nijhoff Publishers.
- Davies, P., & Pearse, D. (2000). *Success in English Teaching - Oxford Handbooks for Language Teachers*. Oxford University Press.
- De Haas, H. (2007). *Remittances, migration, and social development. A conceptual review of the literature*. (1-46).
- De Klerk, V. (2000). *To be Xhosa or not be Xhosa... that is the question*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 21(3).
- Department of Basic Education, (2010). *Education For All: Country report: South Africa*. Pretoria: Government Printers.
- Department of Basic Education, (2003). *Improving access to free and quality basic education for all: Country report: South Africa*. Pretoria: Government Printers.
- De Wet, J & Erasmus, Z. (2005). *Qualitative Research Journal*, Vol. 5, (1), 7–40
Department of Sociology, University of CapeTown, Cape Town.
- Ditsele, T. (2019). *Assessing social media submissions presented as Sepitori on #LearnPitori*. *Arusha Working Papers in African Linguistics*, 2: 1-21.

- Ditsele, T., & Mann, C. C. (2014). *Language contact in African urban settings: The case of Sepitori in Tshwane*. South African Journal of African Languages, 34(2), 159–165. <https://doi.org/10.1080/02572117.2014.997052>
- Du Plooy, G.M. (2009). *Communication Research: Techniques, Methods, and Applications*. Lansdowne: Juta.
- Dyers, C. (2001). *Language, Identity and Nationhood: Language Use and Attitudes among Xhosa Students at the University of the Western Cape, South Africa*. (PhD Thesis, Unpublished.) Cape Town, South Africa: University of the Western Cape.
- Ellis, N. C. (2022). *Bilingual language cognition as a complex adaptive system*. *Bilingualism: Language and Cognition*, 1–2. <https://doi.org/10.1017/s1366728922000372>
- Fang, F., & Liu, Y. (2020). “Using all English is not always meaningful”: Stakeholders’ perspectives on the use of and attitudes towards translanguaging at a Chinese university. *Lingua*, 247, 1–18. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2020.102959>
- Fang, F., Zhang, L. J., & Sah, P. K. (2022). *Translanguaging in Language Teaching and Learning: Current Practices and Future Directions*. *RELC Journal*, 53(2), 305–312. <https://doi.org/10.1177/00336882221114478>

Faryadi, Q. (2019). *PhD Thesis Writing Process: A Systematic Approach—How to Write Your Methodology, Results and Conclusion*. *Creative Education*, 10(04).

<https://doi.org/10.4236/ce.2019.104057>

Finlayson, R. & Madiba, M. (2002). *The Intellectualization of the Indigenous Languages of South Africa: Challenges and Prospects*. In *Current Issues in Language Planning* Vol 3, (1): 40-61

Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. *Multilingual Matters*.

Flahaux, M., & de Haas, H. (2014). *African Migration: Exploring the role of development and states*.

Fleisch, B. (2008). *Primary education in crisis: Why South African schoolchildren underachieve in reading and mathematics*. Juta and Company Ltd.

Fourie, P.J. (2007). *Media Studies: Media history, Media, and Society*. Cape Town: Juta.

Fred Nichols Kerlinger. (1986). *Foundations of Behavioral Research*. Wadsworth Publishing Company.

Gaffane, P., & Swanepoel, J. (2005). *Language practice as an asset in a multilingual and multicultural context*.

<https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=c26398784ed5>

4b3a5a76ffe8be9b415c3a8e854e

Gray, D. E. (2004). *Doing Research in the Real World*. London: SAGE Publications.

Gray, J. (2008). *Television previews and the meaning of hype*. *International journal of cultural studies*, 11(1), 33-49.

Groenewald, T. (2004). *A Phenomenological Research Design Illustrated*. *International Journal of Qualitative Methods*, 3(1).

<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/160940690400300104>

Halimaa, S. (2001) *Video recording as a method of data collection in nursing research*. *Vård i Norden*. 21(2):21–26.

Haller, F. (2007). *Stem alternation and verbal valence in Themchen Tibetan*. *Trends in linguistics studies and monographs*, 196, 85.

Henning, G. W. (2012). *Leveraging student engagement for student and institutional success*. *About Campus*, 17(4), 15–18. <https://doi.org/10.1002/abc.21088>

Hlengwa-Selepe, B. B. (2020). A critical analysis of South Africa's contemporary language policies with specific reference to the Use of Official Languages Act No.

12 of 2012 for government purposes (Doctoral dissertation), University of the Witwatersrand.

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Sage publications.

Howitt, D. (2019). *Introduction to Qualitative Research Methods in Psychology*. Pearson UK.

Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics* (2nd ed., pp. 33–34). Cambridge University Press. (Original work published 1980)

James, S. (2000). *Oxford English Dictionary Online 2000288 Oxford English Dictionary Online*. Oxford: Oxford University Press 2000. online database www.oed.com.
Reference Reviews, 14(6). <https://doi.org/10.1108/rr.2000.14.6.20.288>

Johnstone, R. M. (2002). *Addressing 'the age factor': some implications for languages policy*. Strasbourg: Council of Europe.

Joubert, A., & Prinsloo, B. (2010). *Education law in South Africa*. Juta Publishers.

Kabir, S. M. S. (2016). *Methods of Data Collection*. ResearchGate.
<https://www.researchgate.net/publication/325846997>

Katz, E. & Wedell, G. (1977). *Broadcasting in the Third World: Promise and performance*. Harvard University Press.

Kauwar, P. (2012). *Understanding social media*. Bookboon.

Kerlinger, F. N., Lee, H. B., & Bhanthumnavin, D. (2000). Foundations of behavioral research: The most sustainable popular textbook by Kerlinger & Lee (2000). *Journal of Social Development Volume*, 13(2), 131-144.

Kieswetter, A. (1995). *Code-switching amongst African high school pupils*. Department of African Languages, University of the Witwatersrand.

Khati, T.G. (1992). "Intra-lexical switching or nonce borrowing: Evidence from SesothoEnglish performance". In R.K. Herbert (ed.), *Language and society in Africa: The theory and practice of sociolinguistics*. Johannesburg: Witwatersrand Press, 183.

Kivunja, C. (2015). *Teaching Students to Learn and to Work Well with 21st Century Skills: Unpacking the Career and Life Skills Domain of the New Learning Paradigm*. *International Journal of Higher Education*, 4(1).
<https://doi.org/10.5430/ijhe.v4n1p1>

Kivunja, C. (2018). *Distinguishing between Theory, Theoretical Framework, and Conceptual Framework: A Systematic Review of Lessons from the Field*.

International Journal of Higher Education, 7(6), 44–53.

<https://doi.org/10.5430/ijhe.v7n6p44>

Korneeva, A., Kosacheva, T. & Parpura, O. (2019). *Functions of language in the social context*. SHS Web of Conferences. 69. 00064. 10.1051/shsconf/20196900064.

Kramsch, C. (2020). *Language as Symbolic Power*.

<https://doi.org/10.1017/9781108869386>

Kumar, R. (2015). *Research methodology a step-by-step guide for beginners* (4th ed.). Los Angeles. Sage.

Kvale, S. (1996). *InterViews*. SAGE Publications, Incorporated.

Lafon, M., Webb, V. N. (2008). *The standardisation of African languages: language political realities: CentRePol and IFAS: proceedings of a CentRePol workshop held at the University of Pretoria on March 29, 2007, supported by the French Institute of Southern Africa. IFAS.*

MacNeil, A. (2005). *Leadership strategies for community development*. Oxford University Press.

Lee, J. (2014). *The Double-Edged Sword: The Effects of Journalists' Social Media Activities on Audience Perceptions of Journalists and Their News Products*.

Journal of Computer-Mediated Communication, 20(3).

<https://doi.org/10.1111/jcc4.12113>

Lee, P. S. N. (1994). *Mass communication and national development in China: Media roles reconsidered*. Journal of Communication, 44(3), 22-37.

Leedy, P. D. & Ormrod, J. E. (2014). *Practical Research: Planning and Design* (10th ed.). Edinburgh Gate: Pearson Education.

Lester, S. (1999). An introduction to phenomenological research.

Lewis, Jones , B., & Baker, C. (2013). *100 bilingual lessons: Distributing two languages in classrooms*. Bilingualism in a school setting, 107-135.

Li, W. (2008) Research Perspective in Bilingualism and Multilingualism. In: Li, W. and Moyer, M.G., Eds., *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multiculturalism*, John Willey & Sons, London, 3-17.

Li, Shaofeng. Li, S. (2018). *Data collection in the research on the effectiveness of corrective feedback: A synthetic and critical review*. In A. Gudmestad & A. Edmonds (Eds.), *Critical reflections on data in second language acquisition* (pp. 33-61).

- Liberman, M. (2016). *Morris Halle: an appreciation*. *Annual Review of Linguistics*, 2(1), 1-9.
- Lightfoot, C. & Daiute, C. (2004). *Narrative analysis: studying the development of individuals in society*. Sage.
- Lindgren, A. 2004. *Can Research on Vocational Education and Training (VET) still be Progressive? Social Competences in Vocational and Continuing Education*.
- Louw, D. A. (2015). The psychological impact of culture on learning. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(3), 302-318.
- Lowe, V. (2007). *International Law*. OUP Oxford.
- Luhmann, N. (2000). *The Reality of the Mass Media*. In *Stanford University Press eBooks*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503619227>.
- Lyons, J. (1981). *Language and linguistics*. Cambridge University Press.
- Lewis, P. (2000). *Private passion, public neglect: The cultural status of radio*. *International Journal of Cultural Studies*, 3(2), 160-167.
- MacFarland, D. T. (2016). *Contemporary radio programming strategies*. Routledge.
- MacNeil, B. (2015). Transcription factor activity mapping of a tissue-specific in vivo gene regulatory network. *Cell Systems*, 1(3), 152-162.

Makgai, S.M.C. (2015). *Essay Writing Skill: A concern in Sepedi Secondary Schools in the Bronkhortspruit Circuit, Gauteng Province*. Med. Thesis: University of Pretoria.

Makhanya, M. (2015). [Article on the marginalisation of African languages]. *City Press*.

Makoye, H. F. (2006). *Tale-telling tradition and popularity of radio soap opera in Tanzania: The case of Twende na Wakati*. *Utafiti Journal*, 7(1), 91–99.

Malepe, A.T. (1966). *A Dialect –Geographical Survey of the Phonology of the Central Eastern and Southern Dialects of Tswana*. (Unpublished M.A. Dissertation)
Pretoria: University of South Africa.

Malimabe, R.M. (1990). *The influence of non-standard varieties on the standard Setswana of High School pupils*. (Unpublished M.A. dissertation). Johannesburg: Rand Afrikaans University.

Maluleke, M. J. (2019). *Using code-switching as an empowerment strategy in teaching mathematics to learners with limited proficiency in English in South African schools*. *South African Journal of Education*, 391–9.
<https://doi.org/10.15700/saje.v39n3a1528>

Maluleke, N. (2019). *Bilingual literacy trajectories in the early grades: an exploration of the interface between pedagogy, texts, and classroom print environment*. Doctoral

dissertation, School of Education, Faculty of Humanities, University of the Witwatersrand.

Maree, J. G. (2012). *Research on life design in (South) Africa: a qualitative analysis*.

South African Journal of Psychology, 45(3).

<https://doi.org/10.1177/0081246314566785>

Maree, J. G. (2013). *Counselling for Career Construction. Connecting Life Themes to*

Construct Life Portraits: Turning pain into hope. Rotterdam: Sense Publishers.

Journal of Student Affairs in Africa. <https://doi.org/10.14426/jsaa.v1i1-2.29>

Maree, J.G. (2010). *Career story interviewing using the three anecdotes technique*.

Journal of Psychology in Africa, 20, 369–380.

Maree, K., & Bryman, A. (2004). *Research methodology: A practical guide for the social sciences*. Sage.

Mathebula, J. Z. (2022). *FET Teacher's Use of Social Media when Teaching Under*

Covid-19 Restrictions in Gauteng. University of Johannesburg (South Africa).

Mathers, N., Hunn, A., & Fox, N. (1998). *Trent Focus for Research and Development in*

Primary Health Care Using Interviews in a Research Project. ResearchGate.

<https://www.researchgate.net/publication/237719072>

May, T. (2011). *Social Research: Issues, Methods, and Process*. 4th Edition.

Maidenhead, Berks: Open University Press/Mc Graw-Hill.

Mcluhan, M. (1994). *Understanding media: the extensions of man*. The Mit Press.

McMillan, J. H., & Schumacher, S. (2010). *Research in Education: Evidence-Based Inquiry*, MyEducationLab Series. Pearson

McNeill, P. (1990). *Research Methods*. Abingdon-on-Thames: Routledge.

Meadows, M., Forde, S., Ewart, J., & Foxwell, K. (2008). *A quiet revolution: Australian community broadcasting audiences speak out*. Media International Australia, 129(1), 20-32.

Meso, T. P. (2016). *Language dynamism in English-Northern Sotho/Northern Sotho-English bilingual dictionaries: a case of translation equivalence*. Handle.net.
<http://hdl.handle.net/10386/1511>

Mkontwana, P., & Sundani, N. D. (2023). *The Role of South African Community Radio Stations in Promoting South African Indigenous Languages: A Systematic Review*. International Journal of Social Science Research and Review, 6(10), 179-189.<https://doi.org/10.47814/ijssrr.v6i10.1536>

- Mokgoko, B. D. (2019). *Teaching Setswana as a home language subject in secondary schools in a linguistically diverse community in North West*. University of Pretoria (South Africa).
- Mokgwathi, T.S. & Webb, V. (2011) *Role of Code-switching in Teaching and Learning in Selected Senior Secondary Schools in Botswana*. DPhil (Applied Linguistics). Pretoria, South Africa. University of Pretoria.
- Moletsane, M. & Phatudi, N. (2012). *Journal of Educational Studies*, vol.12, (1), pp.157.
- Moodley, V. (2007). *Codeswitching in the multilingual English first language classroom*. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 10(6), 9.
<https://doi.org/10.2167/beb403.0>
- Mooko, T. (2006). *Counteracting the Threat of Language Death: The Case of Minority Languages in Botswana*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 27(2), 109–125. <https://doi.org/10.1080/01434630608668543>
- Mosanako, S. (2014). *Television in Botswana: Development and policy perspectives*. (Doctoral dissertation, The University of Queensland].
- Motsepe, Q.M. (2016). *Seyantlo mo dikwalong tsa Setswana*: Unpublished M.A. dissertation. Pretoria: University of Pretoria.

Mouton, J. (2003). How to succeed in your master's and doctoral studies: A South African guide and resource book. Van Schaik Publishers.

Mugo, F. W. (2002). Sampling in research. University of Nairobi

Mutangadura, J., Mann, J. C., & Odendaal, L. (2018). *Analysis of the Complementarity and Clarification Captions Bring to Road Carnage Print Media Images: A Case of The Herald Newspaper*. Commonwealth Youth and Development, 16(2).
<https://doi.org/10.25159/2663-6549/5932>

Myers-Scotton, C., Giles, H., & Robinson, W. P. (1992). *Handbook of Language and Social Psychology*. *Language*, 68(4), 862. <https://doi.org/10.2307/416867>

National Indigenous languages. (2005). *National Indigenous Language Survey Report 2005*. Department of Communications, Information Technology and the Arts.

Nfila, B. I. (2002). *Nfila. B.I. 2002. Standard Setswana in Botswana*. Med. Thesis. Pretoria, South Africa. University of Pretoria.

Ngoasheng, C., Ngoepe, M., & Marutha, N. S. (2022). *Sounds like a broken record: preservation and access of audio-visual records at the South African broadcasting corporation radio*. *Global Knowledge, Memory and Communication*, 71(4/5), 383-397. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108>

Neuman, L. W. (1997). *Social research methods (3. ed.): Qualitative and quantitative approaches*. Allyn & Bacon.

Nieuwenhuis, J. (2010). *Conceptualizing Qualitative Research within emerging worldview*. First Steps in Research. K. Maree ed. 47-66. Pretoria. J.L. van Schaik.

Nishanthi, R. (2020). *Understanding of the importance of mother tongue learning*. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 5(1), 77-80.

Nordquist, R. (2019). *Making New Words with Affixation*.

<https://www.thoughtco.com/what-is-affixation-words-1688976>

Nsamenang, A. B. & Tchombe, T. M.S. (2011). *Handbook of African Educational Theories and Practices: A Generative Teacher Education Curriculum*

Obijiofor, L. (2011). *Public Service Broadcasting and Language Development: A Summary Report on the Situation in Five Countries*. Brisbane: University of Queensland.

Onyenakeya, K., & Salawu, A. (2023). Community radio acceptance in rural Africa: The nexus of language and cultural affinity. *Information Development*, 39(3), 567-580. <https://doi.org/10.1177/02666669211073458>

Oriyama, K. (2011). The effects of the sociocultural context on heritage language

literacy: Japanese English bilingual children in Sydney. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 14(6), 653-681.

Owen, D. (2018). *Who's talking? Who's listening? The new politics of radio talk shows.*

In Broken Contract? (pp. 127-146). Routledge.

Oxford University Press. (2008). *The Oxford English Dictionary*. Clarendon Press;

Oxford

Pandey, P., & Pandey, M. M. (2015). *Research Methodology: Tools & Techniques*.

Bridge Center.

Pertti A. (1998). *An Invitation to Social Research*. SAGE Publications Limited.

Phahlamohlaka, T. (2017). *Challenges of inclusive education in multicultural public*

primary schools. University of Pretoria.

Phajane, M. (2020). *Languages of learning and teaching in multilingual classrooms:*

educational use of the African languages. *Journal for the Education of Gifted*

Young Scientists, 10(1), 47-62. <https://doi.org/10.17478/jegys.1057028>

Piergiorgio Corbetta, & Patrick, B. (2003). *Social research: theory, methods and*

techniques. SAGE Publications.

- Pinnegar, S., & Daynes, J. G. (2007). *Locating Narrative Inquiry Historically: Thematics in the Turn to Narrative*. Handbook of Narrative Inquiry: Mapping a Methodology, 3–34.
- Polit, D. F., & Beck, C. T. (2004). *Nursing Research: Principles and Methods* (7th ed.). Lippincott Williams & Wilkins.
- Polly, D., Allman, B., Casto, A. R., & Norwood, J. (2017). *Sociocultural Perspectives of Learning*. *Foundations of Learning and Instructional Design Technology*.
- Poplack, S. (1980). *Deletion and Disambiguation in Puerto Rican Spanish*. *Language*, 56(2), 371. <https://doi.org/10.2307/413761>.
- Prah K. K. (2007). *Challenges to the promotion of indigenous languages in South Africa*. Cape Town, South Africa: The Centre for Advanced Studies of African Society.
- Qui, A. (2014). *Language and moral distinctions: A human trait*. *Journal of Human Linguistics*, 12(4), 123-134.
- Qutoshi, S. B. (2018). *Phenomenology: A Philosophy and Method of Inquiry*. *Journal of Education and Educational Development*, 5(1).
- Rakgogo, T. J., & van Huyssteen, L. (2018). *Exploring the Northern Sotho language name discrepancies in informative documentation and among first language speakers*. *South African Journal of African Languages*, 38(1), 79-86.

Ranasuriya, D. (2015). *Effects of radio and television media on language*. Journal of mass communication and journalism, 5(265), 1-6.

Rathando, M. G. (2022). *Representation of official languages on South African Broadcasting Corporation (SABC) television: A study of selected Tshivenda programmes* (Doctoral dissertation, Stellenbosch: Stellenbosch University).

<http://hdl.handle.net/10019.1/126093>

Republic of South Africa (RSA). (1993). *Independent Broadcasting Authority Act* (IBA Act), No. 153 of 1993.

Republic of South Africa (1996). *The Constitution of the Republic of South Africa* (Act 108 of 1996). Pretoria: Government Printer.

Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.

Rule, P., & John, V. (2011). *Your guide to case study research*. Van Schaik.

SABC. (2006). *South African Broadcasting Corporation Commission of Enquiry into Blacklisting and Related Matters Report*.

Salawu, A. (2002). *Essentials of Mother-tongue Newspapers to the UBE Scheme*.

Salawu, A. (2020). *Introduction: Towards the development and sustainability of African language media*. In *African Language Media* (pp. 1-12). Routledge.

- Scarino, A., & Liddicoat, A. J. (2016). Reconceptualising learning in transdisciplinary languages education. *L2 Journal*, 8(4), 20–35. https://escholarship.org/uc/uccllt_l2.
- Schuring, G.K. (1981). *Die Basilek van Flaaitaal. Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 21(2): 122.
- Sebate, P. M. (2011). *The role of teacher understanding in aligning assessment with teaching and learning in Setswana home language* (Doctoral dissertation), University of South Africa).
- Setati, M. (2008). *Access to mathematics versus access to the language of power: the struggle in multilingual mathematics classrooms*. *South African Journal of Education*, 28, 103-116.
- Setati, M., Molefe, T., & Langa, M. (2008). *Using language as a transparent resource in the teaching and learning of mathematics in a Grade 11 multilingual classroom*. *Pythagoras*, 67, a70. <https://doi.org/10.4102/pythagoras.v67i1.59>.
- Shabani, K. (2016). *Applications of Vygotsky's sociocultural approach for teachers' professional development*. *Cogent Education*, 3(1), 1–10.
- Silverman, D. (2004). *Qualitative research: theory, method and practice*. SAGE Publications.
- Simons, H. (2009). *Case study research in practice*. Los Angeles, Calif. [U.A.] SAGE.

- Singhal, A., & Rogers, E. M. (2001). *The entertainment-education strategy*. Public communication campaigns, 343.
- Sirbu, A. (2015). *The significance of language as a tool of communication*. *Scientific Bulletin "Mircea cel Batran" Naval Academy*, 18(2), 405.
- Sonderling, S. (2009). *Media, language, and discourse*. *Media Studies: Media Content and Media Audience*. Cape Town: Juta & Company, 116.
- South African Government. (1996). *National Education Policy Act 27 of 1996*. Government Gazette.
- Starks, H., & Brown Trinidad, S. (2007). *Choose Your Method: A Comparison of Phenomenology, Discourse Analysis, and Grounded Theory*. *Qualitative Health Research*, 17(10), 1372–1380. Statistics South Africa 2011. Census, Pretoria: Statistics South Africa.
- Strydom, P. (1998). *Review*. *European Journal of Social Theory*, 1(2), 280–285.
- Sutton, R. E. (2004). *Emotional regulation goals and strategies of teachers*. *Social Psychology of Education*, 7(4), 379–398.
- Swann, J., Pope, R., & Carter, R. (2017). *Creativity in language and literature: The state of the art*.

- Swanson, J. L. (2013). *Traditional and emerging career development theory and the psychology of working*. In D. L. Blustein (Ed.), *The Oxford Handbook of the psychology of working* (pp. 49–67). Oxford University Press.
- Taber, K. S. (2000) *Case studies and generalisability - grounded theory and research in science education*, *International Journal of Science Education*, 22 (5).
- Taprial, V., & Kanwar, P. (2012). *Understanding social media*. Bookboon.
- Taylor, B., & Francis, K. (2013). *Qualitative Research in the Health Sciences*. Routledge.
- Tektigul, Z., Bayadilova-Altybayev, A., Sadykova, S., Iskindirova, S., Kushkimbayeva, A., & Zhumagul, D. (2023). *Language is a symbol system that carries culture*. *International Journal of Society, Culture & Language*, 11(1), 203-214.
<https://doi.org/10.22034/ijsc.2022.562756.2781>
- Thamaga-Chitja, J., & Mbatha, T. (2012). *Enablers and barriers to multilingualism in South African university classrooms*. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, 30(3), 8. The Bill of Rights of the Constitution of the Republic of South African. (1996).
- Thobejane, T. (2017). *Probing language and patriarchy in South Africa*. *Journal of Social Sciences*, 53(1), 57-60.

Tshinki, A.M. (2002). *Code-switching in Setswana in Botswana*. Med. Thesis. Pretoria, South Africa. University of Pretoria.

Tuckett, A. G. (2005). *Applying thematic analysis theory to practice: A researcher's experience*. *Contemporary Nurse*, 19(1-2), 75–87.

Tyler, R. W. (1935). *Evaluation: A challenge to progressive education*. *Educational Research Bulletin, Elements of diagnosis*. *Teachers College Record*, 36(9), 113-129.

UNESCO. (2019). *World data on education, 2010/11* [163]

Upton, R. L. (2003). *Tswana*. Springer EBooks, 922–929.

van Wyk, E. B. (2023). *The concept “standard language.”* *South African Journal of African Languages*, 12(sup1), 25.

<https://doi.org/10.1080/02572117.1992.10586946>

Vygotsky, E. (1962). *Thought and language*. Cambridge: MIT Press and Wiley.

Vygotsky, L. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wagner, V. K., Ditsele, T., & Makgato, M. M. (2020). *Influence of Sepitori on standard Setswana of its home language learners at three Tshwane townships*. *Literator*:

Journal of Literary Criticism, Comparative Linguistics and Literary Studies, 41(1), 1-7.

Walliman, N. (2011). *Research Methods Basics*. New York: Routledge.

Wang, W., & Curdt-Christiansen, X. L. (2018). *Translanguaging in a Chinese–English bilingual education programme: a university-classroom ethnography*. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 22(3), 322–337.

Webb, V., Lafon, M., & Pare, P. (2010). *Bantu languages in education in South Africa: An overview. Ongekho akekho!–The absentee owner*. *Language learning journal*, 38(3), 273-292.

Welman, C., Kruger, F. & Mitchel, B. (2005). *Research Methodology*. Cape Town: Oxford University Press.

Wertsch, J. V., & Rupert, L. J. (2011). *The Authority of Cultural Tools in a Sociocultural Approach to Mediated Agency*. *Cognition and Instruction*, 11(3-4), 227–239.

Won-Lee, J.& Dovchin, S. (2019). *Translinguistics*. Routledge.

Wurm, S. A. (1996). *Indigenous lingua franca and Bilingualism in Siberia (Beginning of the 20th Century)*. *Atlas of languages of intercultural communication in the Pacific, Asia, and the Americas*, 975-978.

Yin, R. K. (2003). *Case study research: design and methods* (3rd ed., Vol. 5). SAGE Publications.

Yin, R. K. (2015). *Qualitative Research from Start to Finish*, Second Edition. Guilford Publications.

Zhogova, I & Kuzina, E. (2017). *Developing critical thinking skills in the professional education of higher school students*. *Yazyk i kul'tura*. 227-239.

10.17223/19996195/38/15.

Zohrabi, M. (2013). *Mixed method research: Instruments, validity, reliability and reporting findings*. *Theory and Practice in Language Studies*, 3(2), 254–262.

<https://doi.org/10.4304/tpls.3.2.254-262>

DIMAMETLELELO

Mametlelelo A: Lekwalotetla la Lefapha la Thuto la porofense ya Gauteng (GDE)

GAUTENG PROVINCE
EDUCATION
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Enq: Mary Majola
Tel: 012 725 1356
Ref no: 8/4/4/1/2

**TO: THE PRINCIPALS
MODIRI, KGATOENTLE AND NM TSUENE
SECONDARY SCHOOLS**

CC: CIRCUIT MANAGER

**FROM: MS YVONNE MOOKE
DISTRICT DIRECTOR
TSHWANE WEST DISTRICT**

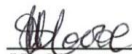
REQUEST TO CONDUCT RESEARCH: MOKGOKO BD

This letter serves to indicate that approval has been granted to Mokgoko BD to conduct research at your school in respect of the study indicated below.

Research Topic: **"Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba
Setswana puogae mephato 11 le 12."**

Because of the relaxation of COVID-19 regulations, researchers can collect data online, telephonically physically access schools, or may make arrangements for virtual meeting with principal. Request for such arrangements for Zoom with the school Principal. Requests for such arrangements should be submitted to the GDE Education Research and Knowledge Management directorate. The researchers are advised to always wear a mask, maintain social distance at all times, provide a vaccination certificate or negative COVID-19 test, not older than 72 hours, and sanitise frequently.

A copy of this letter must be forwarded to the chairperson of the School Governing Body (SGB). Teaching and learning should not be compromised.

Ms Yvonne Mooke
District Director
Date: 22/08/2022

"To New Beginnings"
Office of the Director – Tshwane West District
(Mabopane, Winterveldt, Ga-Rankuwa, Soshanguve, Kameeldrift, Rosslyn, Akasia, Pretoria North,
Mountain View, Roseville, Capital Park, Hercules, Pretoria West, Lotus Garden)
Private Bag X38, ROSSLYN 0200. Tel (012)725 1300 Fax. (012) 725 1346
Yvonne.Mooke@gauteng.gov.za; Web. www.education.qqa.gov.za

Mametlelelo B: Dipotsolotso tsa barutwana

DIPOTSOLOTSO TSA BARUTWANA (LEARNERS' QUESTIONNAIRES)

1. Ke eng se o se ratang ka serutwa sa Setswana? _____

(What is it that you like about Setswana subject?)

---

2. A o itemogela matsapa ka puo ya Setswana e e dirisiwang ke morutabana fa a ruta ka dinako dingwe?

(Do you perhaps at times experience difficulties with the Setswana language used by the teacher when teaching?)

---

3. Go reetsa seyalemowa sa Motsweding FM go thusa/ ama jang serutwa sa gago sa Setswana?

(How does listening to radio Motsweding FM benefit/affect your Setswana subject?)

---

4. Ke eng se o se akanyang se ka dirwa go tokafatsa puo ya Setswana e e dirisiwang mo kgasong?

(What is it that you think can be done to improve Setswana that is used on media?)

---

5. Thelevišene, seyalemowa le ditsala di tshwaetsa puo ya gago jang?

(How does television, radio and friends influence your language?)

---

6. Ke tshwaelo efe e o ka e neelang e e ka thusang mo go tokafatseng le mo go tlhabololeng puo ya Setswana e e dirisiwang metshamekong/diterameng tsa mo thelevišeneng?

(Which suggestion can you give that will assist in the improvement as well as developing the Setswana language which is used in the television soapies?)

Mametelelo C: Tepo ya mo phaposiborutelong (*Teacher's observation schedule*)

Sekolo (*School*): _____

Letlha (*Date*): _____

Nako (*Duration*): _____

Dintlha (<i>Aspects</i>)	Ee/Nnyaa (<i>Yes/No</i>)	Ditshwaelo (<i>Comments</i>)
1. A morutabana o tswakanya dipuo fa a ruta? <i>(Does the teacher code switch or code mix when teaching?)</i>		
2. A morutabana o phosolola barutwana fa ba sa bua puo e e tlhololo ya Setswana? <i>(Does the teacher correct the learners when speaking incorrect language?)</i>		
3. A morutabana o tlhalosa mareo a a thata? <i>(Does the teacher explain difficult concepts?)</i>		

Mametlelelo D: Dipotsotherisano tsa Barutabana

DIPOTSOTHERISANO TSA BARUTABANA (*TEACHERS' INTERVIEW QUESTIONS*)

1. Ke dithutego dife tse o nang le tsona mo serutweng sa Setswana?
(Which qualifications do you have regarding Setswana subject?)
2. Ke dingwaga di le kae o ruta Setswana?
(How many years have you been teaching Setswana?)
3. Go ya ka maitemogelo a gago, ke matsapa afe a barutwana ba itemogelang ona fa o ruta Setswana?
(In your experience, which challenges do learners encounter with regard to Setswana subject?)
4. Mananeo a seyalemowa sa Motswedding FM a ka ungwela jang barutwana mo serutweng sa Setswana?
(How can radio program on Motswedding FM benefit learners in the subject Setswana?)
5. Puo ya Setswana e e dirisiwang mo seyalemoweng sa Motswedding FM e ka nna le phokelelo efe mo barutwaneng ba ba dirang Setswana Puo ya Gae?
(What influence does the Setswana language spoken on the radio Motswedding FM might have on the learners that are doing Setswana HL as a subject?)
6. O akanya gore go ka dirwa eng go tokafatsa le go godisa Setswana mo seyalemoweng sa Motswedding FM?
(What do you think it can be done to improve and to develop Setswana on the radio Motswedding FM?)
7. O akanya gore go ka dirwa eng go tokafatsa le go godisa Setswana mo thelevišeneng?
(What do you think it can be done to improve and to develop Setswana on television?)

8. Puo ya Setswana e e dirisiwang mo mananeong a thelevišene e ka nna le phokelelo efe mo barutwaneng ba ba dirang Setswana Puo ya Gae?
(What influence does the Setswana language spoken on the television programmes might have on the learners that are doing Setswana HL as a subject?)

9. Go ya ka wena, kgaso e ka thusa jang barutwana go ipela le go tlhagisa dikakanyo tsa bona ka puo ya Setswana e e tloholo?
(In your opinion, what can media do to assist learners to be proud and be able to express their opinion in a standard Setswana?)

Mametlelelo E: Lekwalotetla la bagokgo

DEPARTMENT OF EDUCATION

Groenkloof Campus

Pretoria 0002

Republic of South Africa

Tel: +27 12 420 5564

Fax: +27 12 420-5678

<http://www.up.ac.za>

24 April 2022

Lekwalotetla: Mogokgo

Leina la sekolo: _____

Mogokgo

KOPO YA TETLA YA SEKOLO SA GAGO GO TSAYA KAROLO MO POROJEKENG YA TLHOTLHOMISO

Nna, Bodibadi Dorothy Mokgoko, ke moithuti wa dithuto tsa boNgaka (PhD) kwa Yunivesithi ya Pretoria, ke rata go kokoanya dinewa mo sekolong sa gago mo porojekeng ya tlhotlhomiso e setlhogo sa yona e leng; **“Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae: Mephato 11 le 12”**.

Maitlhomiso a tlhotlhomiso e, ke go thusa babui ba puo ya Setswana Puo ya Gae, go totilwe barutwana ba mophato wa bolesomenngwe, barutwana ba mophato wa bolesomapedi mmogo le barutabana go lemoga botlhokwa jwa go dirisa puo e e tshololo ya Setswana. Tlhotlhomiso e, gape e tlile go ungwela baagi ba Aforika Borwa ka bophara. Dipuo tsothe tsa Seaforika di tlile go ungwelwa mo tlhotlhomisong e ka gore babui ba dipuo tse tsa Seaforika ba tlile go simolola go nna le lerato la dipuo tsa bona le go di godisa.

Ka gore tlhotlhomiso e, e tlaa bo e kwadilwe ka Setswana, go tllie go nna bonolo go Maaforika Borwa a mantsi go e tlhaloganya mme e tlaa tsosolosa mowa wa gore mongwe le mongwe a batle le go rata go kwala ka puo ya gaabo. Ntlha e nngwe gape ke gore tlhotlhomiso e, e tlaa lemosa le go sedimosetsa bothati jwa kgaso ka mokgwa o puo e ba e dirisang e nang le phokelelo ka teng mo dithutong tsa barutwana le setšhaba ka kakaretso. Tlhotlhomiso e ka tswelela gape ka go thusa batlhatlhededi le barutegi ka tsela e ba tlaa e dirisang jaaka motswedi wa tshedimosetso mo dithutong mo isagong. Tlhotlhomiso e, e ka thusa go lemosa Lekgotla la Dipuontsi la Aforika Borwa (PanSALB) ka mokgwa o go leng botlhokwa go dirisa puo ya Seaforika e e tlhololo mo mefuteng ya tlhaeletsano.

Tlhotlhomiso e tlaa dirisa dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe mo barutabaneng ba ba babedi ba ba rutang serutwa sa Setswana Puo ya Gae mo sekolong sa gago. Ke gore, morutabana a le mongwe yo o rutang Setswana Puo ya Gae mo mophatong wa lesomenngwe le morutabana a le mongwe yo o rutang Setswana Puo ya Gae mo Mophatong wa lesomepedi. Dipotsotherisano di tlaa tsaya bonnye metsotso e le masome a mararo. Kwa ntle ga dipotsotherisano, mmatlisisi o tlaa dira tepo ya mo phaposingborutelong moo a tlaa bong a tlpile ka mokgwa o barutabana ba dirisang puo ya Setswana ka teng fa ba ruta mo phaposiborutelong le ka moo barutwana ba tlaa bong ba araba ka gona.

Ka yona nako e ya tepo ya mo phaposiborutelong, matlisisi o tlaa dira kgatiso ya lentswe fa kamuso e ntse e tswelletse pele. Se, se tlaa thusa mmatlisisi gore a nne le tshedimosetso yotlhe ya ka nako ya kamuso. Mo lethakoreng la barutwana, ba tlaa newa dipotsolotso go di araba ka nako ya bona e e sa ameng nako ya dithuto mme morago fa ba feditse go di araba ba di neela barutabana ba bona kgotsa mmatlisisi o tlaa itseela tsona mo barutwaneng. Dibuka tsa barutwana tsa go kwalela le tsona di tlaa dirisiwa jaaka karolo ya go kokoanya dinewa.

Ka ntlha ya go ata ga bolwetse jwa Khorona (Covid-19), tlhotlhomiso e tlaa fokotsa kamano ka namana le batho ba bantsi, mo mafelong a a farologaneng. Go ka dirisiwa diimeili kgotsa le dikopano mo mafaratlhatlheng. Mo dipotsotherisano di dirwang ka namana, diporotokolo tsa Covid-19 di tlaa salwa morago ka tsenelelo. Tsona di akaretsa dintlha tse di latelang; go nna le sekgala magareng, go tlhapa matsogo ka sethibela ditwatsi le go apara sebipasefatlhego ka nako ya kamano.

Diphithlelelo tsa tlhotlhomiso e, di ka tlhagisiwa kwa dikhonferenseng kgotsa tsa phasaladiwa mo dijenaleng. Fa go tlhokagala, mmatlisisi o tlaa nna teng go dira tlhagiso e khutshwane ka ga maitlhomiso, diphithlelelo le dikatlenegiso tsa tlhotlhomiso ya gagwe go baemedi ba Lefapha la Thuto mmogo le dikolo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong. Barutabana ba tlaa newa makwalo a a tlaa bong a kopa tetla ya bona mme mmatlisisi o tlaa simolola ka go kokoanya dinewa fa fela a sena go rebolelwa tetla. Maina a e seng a nnete a tlaa dirisiwa go netefafsa khupamarama ya barutabana.

Re ka rata gape go kopa tletla ya gago go dirisa dinewa, ka mokgwa wa khupamarama le go sa itsiwe, mo ditlhotlhomisong tse dingwe, ka gore didiriswa tsa dinewa ke thoto ya matlhale ya Yunivesithi ya Pretoria, le mo go tlhokagalang batshegetsisi ba matlole a porojeke. Dinewa tse di kokoantsweng di tlaa bolokiwa dingwaga di le lesome le botlhanano ka mo gare ga kabinete e e lotlelelwa mo Yunivesithi ya Pretoria. Ditlhotlhomiso tse dingwe di ka akaretsa tshetshereganyo ya dinewa tsa bobedi le go dirisa dinewa mo mabakeng a go ruta. Khupamarama le sephiri tse di akareditsweng mo thutong e di tlaa tlama ditlhotlhomiso tsa isago.

Go tsaya karolo go bewa taolong ke Komiti ya Boiphapho ka melawana ya Lefapha la Thuto la Yunivesithi ya Pretoria, mme go tlaa dirwa tse di latelang:

Leina la sekolo le boikitsiso jwa batsayakarolo di tlaa tsholwa e le sephiri mme di ka se ka tsa tlhagisiwa. Dipotsolotso, tepo le dipotsotherisano tse di kwadilweng di tlaa tsholwa e le sephiri. Ke mmatlisisi, Bodibadi Dorothy Mokgoko le mofatlhosi, Dr Connie Makgabo fela ba tlaa fitlhelang dipotsolotso, dikgatiso-lentswe le dinewa tse di kwadilweng. Ke mmatlisisi, Bodibadi Mokgoko fela, yo o tlaa itseng boikitsiso jwa nnete jwa barutabana ba ba dumetseng go tsaya karolo mo tlhotlhomisong. Leina le e seng la nnete la sekolo sa gago, maina a barutwana le barutabana botlhe a tlaa dirisiwa mo dipegelong tsotlhe tsa molomo le tse di kwadilweng. Tshedimosetso e e neetsweng ke barutabana e tlaa dirisiwa mo mabakeng a tsa thuto fela. Batsayakarolo mo tlhotlhomisong e ke ka boithaopo fela. Batsayakarolo ba na le tetla ya go ikogela morago nako nngwe le nngwe, le kwa ntle ga go gobeletwa. Barutabana ba ka se tlhagisiwe mo ditiragalong tsa thaelo mo tlhotlhomisong e. Barutabana ba ka se bewe mo kotsing ya mofuta ofe kgotsa ofe. Ga go na ditlhotlhetso tse di newang ope wa batsayakarolo ba ba mo tlhotlhomisong.

Tshwetso ya go amogela kgotsa go gana taletso e ka se nne le ditlamorago dipe tse di kgatlhanong le sekolo, barutwana kgotsa barutabana.

Lefapha la Thuto la Gauteng, Lefapha la Thuto le Komiti ya Boiphapho mo Yunivesithi ya Pretoria ba rebotse tetla ya boithutedi jo. Fa go na le dipotso, o amogelesegile go ka botsa mmatlisisi kgotsa mofatlhosi.

Tshegetso ya gago mo lebakeng le e tlaa itumelelwa.

BDMOKGOKO

Bodibadi Dorothy Mokgoko (mmatlisisi)

mokgoko.bodibadi@up.ac.za

Letlha:

MCM

Dr M.C Makgabo (mofatlhosi)

connie.makgabo@up.ac.za

Letlha:

Fa o dumela go ntetla go dira tepo le dipotsotherisano tswee tswee, saena foromo e e mametleleditsweng jaaka tumelelo ya gago ya maitlamo.

Nka rata gape go kopa tletla ya gago go dirisa dinewa, ka mokgwa wa khupamarama le go sa itsiwe, mo ditlhotlhomisong tse dingwe, ka gore didiriswa tsa dinewa ke thoto ya matlhale ya Yunivesithi ya Pretoria. Ditlhotlhomiso tse dingwe di ka akaretsa tshetshereganyo ya dinewa tsa bobedi le go dirisa dinewa mo mabakeng a go ruta. Ke a leboga go bo o tsere nako ya gago go buisa lekwalo le.

MAITLAMO

Nna, _____ (leina le sefane), ke neela tetla le tumelelo go mmatlisisi go kokoanya dinewa go tswa go nna go ya ka maemo a tlhotlhomiso go ya ka moo a tlhagisitsweng kwa godimo le go e dirisa go ya ka moo go tlhalositsweng mo lekwalong le.

Tshaeno

Letlha

Mametlelelo F: Lekwalotetla la Barutwana

DEPARTMENT OF EDUCATION

Groenkloof Campus

Pretoria 0002

Republic of South Africa

Tel: +27 12 420 5564

Fax: +27 12 420-5678

<http://www.up.ac.za>

24 April 2022

Lekwalotetla: Barutwana

Leina la sekolo: _____

Dumela Morutwana,

Goreng ke le fa?

Ka dinako dingwe fa re batla go fitlhelela sengwe, re botsa batho go tsenela sengwe se re se bitsang porojeke. Se le se rutiwang mo phaposiborutelong le ka mokgwa o barutabana ba rutang, ka gale go ikaegile mo tlhotlhomisong. Go tswela go tokafatsa mo go se le se rutiwang, go na le diporojeke tsa tlhotlhomiso go leba se se diragalang mo phaposiborutelong. E ke yona porojeke ya tlhotlhomiso e e ntseng jalo.

Porojeke e, e tlaa nnela tšhono ya go leba ka moo morutabana wa gago a dirisang puo ya Setswana fa a ruta mo phaposiborutelong. Se se tlaa nthusa go neela barutabana ba kamoso ba Setswana katiso le ditogamaano tsa go tokafatsa ka moo ba tlaa dirisang puo ya Setswana fa ba ruta.

Go tlaa diragala eng ka nna?

Go tlile go nna le kgatisolentswe mo dikamusong tsa ka gale tsa lona di le tharo. Ke tlaa bo ke reeditse puo ya Setswana e morutabana a e dirisang mo phaposiborutelong fa a ruta. O rotloediwa go tshwaela le go tsaya karolo ka nako ya kamuso.

A porojeke e tlaa nthusu?

Porojeke e, e tlaa thusa mmatlisisi go lemoga matsapa a a leng teng mo Setswaneng mme go ka tlhagisiwa ka ditogamaano tsa go tokafatsa ka moo go ka rutiwang mareo le bokgoni jwa puo ya Setswana botoka le mo kgodisong ya puo ya Setswana mo isagong.

Fa e le gore ke na le dipotso?

O ka botsa morutabana wa gago dipotso mabapi le porojeke e. Fa e le gore o ka nna le dipotso mo nakong e e tlang tse o sa di akanyeng ga jaana, o ka leletsa mmatlisisi, Dorothy Mokgoko mogala mo go (012 420 5643) kgotsa o ka mo romela lekwalo la maranyane mo go mokgoko.bodibadi@up.ac.za.

A batsadi/ batlamedi ba me ba a itse ka ga porojeke e?

Porojeke e, e tlhalositswe mo batsading/batlhokomeding ba gago mo lekwalong, mme ba dumetse gore o ka nna karolo ya porojeke e fa o batla. O ka bua gape le bona ka ga porojeke e, pele o tsaya tshwetso ya gore o batla go tsaya karolo mo porojekeng kgotsa nnyaa.

A ke tshwanetse go nna karolo ya porojeke?

O ka nna wa se nne karolo ya porojeke fa e le gore ga o batle. O ka se latlhegelwe ke maduo a serutwa sa Setswana le fa o sa tseye karolo mo porojekeng. Fa o ka fetola mogopolo morago, gore ga o sa tlhole o batla go nna karolo ya porojeke, go tswa mo go wena.

Go kwala leina la gago mo pampiring e, go raya gore o dumela go nna karolo ya porojeke le gore o a itse gore go tlaa diragala eng fa re tsena mo porojekeng. Fa o ka swetsa gore o tswa mo porojekeng nako nngwe le nngwe, se o ka se dirang ke go bolelela morutabana wa gago.

Tshaeno ya morutwana

BDMOKGOKO

Letlha

23/08/2022

Tshaeno ya mmatlisisi

MCM

Letlha

23/08/2022

Tshaeno ya Mofatlhosi

Letlha

Mametlelelo G: Lekwalotetla la batsadi

Faculty of Education

Fakulteit Opvoedkunde
Lefapha la Thuto

DEPARTMENT OF EDUCATION

Groenkloof Campus

Pretoria 0002

Republic of South Africa

Tel: +27 12 420 5564

Fax: +27 12 420-5678

<http://www.up.ac.za>

24 April 2022

Lekwalotetla: Batsadi

Leina la sekolo: _____

Motsadi

KOPO YA TETLA YA GO TSAYA KAROLO MO POROJEKENG YA TLHOTLHOMISO

Nna, Bodibadi Dorothy Mokgoko, ke moithuti wa dithuto tsa boNgaka (PhD) kwa Yunivesithi ya Pretoria, ke rata go kokoanya dinewa mo sekolong sa gago mo porojekeng ya tlhotlhomiso e setlhogo sa yona e leng; **“Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae: Mephato 11 le 12”**.

Maitlhomiso a tlhotlhomiso e, ke go thusa babui ba puo ya Setswana Puo ya Gae, go totilwe barutwana ba mophato wa bolesomenngwe, barutwana ba mophato wa bolesomepedi mmogo le barutabana go lemoga botlhokwa jwa go dirisa puo e e tshololo ya Setswana. Tlhotlhomiso e, gape e tlile go ungwela baagi ba Aforika Borwa ka bophara. Dipuo tsotlhe tsa Seaforika di tlaa ungwelwa mo tlhotlhomisong e ka gore babui ba dipuo tse tsa Seaforika ba tlaa simolola go nna le lerato la dipuo tsa bona le go di godisa. Ka gore tlhotlhomiso e, e tlaa bo e kwadilwe ka Setswana, go tlile go nna bonolo go Maforika Borwa a mantsi go e tshaloganya mme e tlaa tsosolosa mowa wa gore mongwe le mongwe a batle le go rata go kwala ka puo ya gaabo.

Ntlha e nngwe gape ke gore tlhotlhomiso e, e tlaa lemosa le go sedimosetsa bothati jwa kgaso ka mokgwa o puo e ba e dirisang e nang le phokelelo ka teng mo dithutong tsa barutwana le setšhaba ka kakaretso. Tlhotlhomiso e ka tswela gape ka go thusa batlhatlheledi le barutegi ka tsela e ba tlaa e dirisang jaaka motswedi wa tshedimosetso mo dithutong mo isagong. Tlhotlhomiso e, e ka thusa go lemosa Boto ya Dipuo (PanSALB) ka mokgwa o go leng botlhokwa go dirisa puo ya Seaforika e e tlhololo mo mefuteng ya tlhaeletsano.

Ngwana wa gago o tlaa kopiwa go tsaya karolo mo porojekeng e, ka go tlatsa foromo ya dipotsolotso e e ka tsayang bonnye metsotso e le lesome. Se, se ka se ame nako ya gagwe yadithuto. Fa ba feditse go di araba, ba ka di neela barutabana ba bona. Barutabana morago ga go amogela dipotsolotso tsotlhe go tswa mo barutwaneng, ba tlaa di neela mmatlisisi.

Tiragalo e, e ka se ame le go tsamaelana le maduo a gagwe a sekolo ka gope. Tiragalo e, e ka se tseye nako ya go ruta e bile ngwana (morutwana) a ka se gobeletse le go gateletse fa a sa tseye karolo. Ngwana (morutwana) a ka nna a kgaotsa go tsaya karolo nako nngwe le nngwe fa a batla. Maina a barutwana le barutabana a ka se tlhagelele gope mo dipatlisisong kwa ntle ga tetla kgotsa tumelano ya batsayakarolo.

Tlhotlhomiso e tlaa dirisa dipotsotsotherisano tse di sa rulaganngwang mo barutabaneng ba barataro mo dikolong tsa tharo tse di farologaneng, ke akaretsa le sekolo sa gago. Dipotsotsotherisano di tlaa tsaya bonnye metsotso e le masome a mararo. Kwa ntle ga dipotsotsotherisano, mmatlisisi o tlaa dira tepo ya mo phaposiborutelong moo a tlaa bong a lepule ka mokgwa o barutabana ba dirisang puo ya Setswana ka teng fa ba ruta mo phaposiborutelong le ka moo barutwana ba tlaa bong ba araba ka gona. Ka yona nako e ya tepo ya mo phaposiborutelong, matlisisi o tlaa dira kgatisolentswe fa kamuso e ntse e tswelletse pele. Se, se tlaa thusa mmatlisisi gore a nne le tshedimosetso yotlhe ya ka nako ya kamuso. Mo letlhakoreng la barutwana, ba tlaa newa dipotsolotso go di araba ka nako ya bona mme morago fa ba feditse go di araba ba bo ba di neela barutabana ba bona. Barutabana morago ga go amogela dipotsolotso tsotlhe go tswa mo barutwaneng, ba tlaa di neela mmatlisisi.

Ka ntlha ya go ata ga bolwetse jwa Khorona (Covid-19), tlhotlhomiso e tlaa fokotsa kamano ka namana le batho ba bantsi, mo mafelong a a farologaneng. Go ka dirisiwa

diimeili kgotsa le dikopano mo mafaratlhatlheng. Mo dipotsotherisano di dirwang ka namana, diporothokolo tsa Covid-19 di tlaa salwa morago ka tsenelelo. Tsona di akaretsa dintlha tse di latelang; go nna le sekgala magareng, go tlhapa matsogo ka sethibela ditwatsi le go apara sebipa-sefatlhego ka nako ya kamano.

Fa go tlhokagala, mmatlisisi o tlaa nna teng go dira tlhagiso e khutshwane ka ga maitlhommo, diphitlhelelo le dikatlenegiso tsa tlhotlhommo ya gagwe go baemedi ba Lefapha la Thuto mmogo le dikolo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong. Mmatlisisi o tlaa simolola ka go kokoanya dinewa fa fela a sena go rebolelwa tetla. Maina a e seng a nnete a tlaa dirisiwa go netefatsa bokhupamarama ka ngwana (morutwana).

Re ka rata gape go kopa tletla ya gago go dirisa dinewa, ka mokgwa wa khupamarama le go sa itsiwe, mo ditlhotlhomisong tse dingwe, ka gore didiriswa tsa dinewa ke thoto ya matlhale ya Yunivesithi ya Pretoria. Dinewa tse di kokoantsweng di tlaa bolokiwa dingwaga di le lesome le botlhano ka mo gare ga khabinete e e notlelelwang mo Yunivesithi ya Pretoria. Khupamarama le sephiri tse di akareditsweng mo thutong e di tlaa tlama ditlhotlhomiso tsa isago.

Go tsaya karolo go bewa taolong ke Komiti ya Boiphapho ka melawana ya Lefapha la Thuto mo Yunivesithi ya Pretoria, mme go tlaa dirwa tse di latelang:

Maina a dikolo le boikitsiso jwa batsayakarolo di tlaa tsholwa e le sephiri mme di ka se ka tsa tlhagisiwa. Dipotsolotso le tepo ya mo phaposiborutelong di tlaa tsholwa e le sephiri ke mmatlisisi, Bodibadi Dorothy Mokgoko, mofatlhosi, Ngaka Connie Makgabo le mothusamofatlhosi Ngaka Refilwe Ramagoshi fela. Ke bona fela ba ba tlaa fitlhelelang dipotsolotso, dikgatisolentswe le dinewa tse di kwadilweng. Ke mmatlisisi, Bodibadi Mokgoko fela, yo o tlaa itseng boikitsiso jwa nnete jwa bana ba ba dumetseng go tsaya karolo mo tlhotlhomisong. Maina a e seng a nnete a sekolo le a ngwana wa gago a tlaa dirisiwa mo dipegelong tsotlhe tsa molomo le tse di kwadilweng. Tshedimosetso e e neetsweng ke ngwana wa gago e tlaa dirisiwa mo mabakeng a tsa thuto fela. Ngwana wa gago a ka se tlhagisiwe mo ditiragalong tsa thaelo mo tlhotlhomisong e. Ngwana wa gago a ka se bewe mo kotsing ya mofuta ofe kgotsa ofe. Ga go na ditlhotlheletso tse di newang ngwana wa gago mo tlhotlhomisong.

Tshwetso ya go amogela kgotsa go gana taletso e ka se nne le ditlamorago dipe tse di kgatlhanong le sekolo kgotsa ngwana wa gago.

Lefapha la Thuto la Gauteng, Lefapha la Thuto le Komiti ya Boiphapho mo Yunivesithi ya Pretoria ba rebotse tetla ya boithutedi jo. Fa go na le dipotso tse dingwe gape, o amogelesegile go ka botsa mmatlisisi kgotsa mofatlhosi.

BDMOKGOKO

Bodibadi Dorothy Mokgoko (mmatlisisi)

mokgoko.bodibadi@up.ac.za

MCM

Dr M.C Makgabo (mofatlhosi)

connie.makgabo@up.ac.za

Tshegetso ya gago mo lebakeng le e tlaa itumelelwa.

Fa o ntetla go dira dipotsotsotherisano le tepo ya mo phaposiborutelong ke dirisa ngwana wa gago, ka kopo saena foromo e jaaka maitlamo a tumelelo ya me.

FOROMO YA MAITLAMO

Nna, _____ (leina le sefane), motsadi wa ga _____ ke neela tetla le tumelelo go mmatlisisi go kokoanya dinewa go tswa go ngwana wa me (morutwana) go ya ka maemo a tlhotlhomiso ka moo a tlhagisitsweng kwa godimo le go e dirisa go ya ka moo go tlhalositsweng mo lekwalong le.

Tshaeno

Letlha

Mametlelelo H: Lekgotlatsamaiso la sekolo

Faculty of Education

Fakulteit Opvoedkunde
Lefapha la Thuto

DEPARTMENT OF EDUCATION

Groenkloof Campus

Pretoria 0002

Republic of South Africa

Tel: +27 12 420 5564

Fax: +27 12 420-5678

<http://www.up.ac.za>

24 April 2022

Tshedimosetso go Lekgotlatsamaiso la sekolo

Leina la sekolo: _____

GO YO E MO AMANG

Nna, Bodibadi Dorothy Mokgoko, ke moithuti wa dithuto tsa boNgaka (PhD) kwa Yunivesithi ya Pretoria, ke rata go kokoanya dinewa mo sekolong sa gago mo porojekeng ya tlhotlhomiso e setlhogo sa yona e leng; **“Phokelelo ya kgaso mo barutwaneng ba Setswana Puo ya Gae: Mephato 11 le 12”**.

Maitlhomong a tlhotlhomiso e, ke go thusa babui ba puo ya Setswana Puo ya Gae, go totilwe barutwana ba mophato wa bolesomenngwe, barutwana ba mophato wa bolesomopedi mmogo le barutabana go lemoga botlhokwa jwa go dirisa puo e e tshololo ya Setswana. Tlhotlhomiso e, gape e tlaa ungwela baagi ba Aforika Borwa ka bophara. Dipuo tsotlhe tsa Seaforika di tlaa ungwelwa mo tlhotlhomisong e ka gore babui ba dipuo tse tsa Seaforika ba tlaa simolola go nna le lerato la dipuo tsa bona le go di godisa. Ka gore tlhotlhomiso e, e tlaa bo e kwadilwe ka Setswana, go tiile go nna bonolo go Maforika Borwa a mantsi go e tshaloganya mme e tlaa tsosolosa mowa wa gore mongwe le mongwe a batle le go rata go kwala ka puo ya gaabo.

Ntlha e nngwe gape ke gore tlhotlhomiso e, e tlaa lemosa le go sedimosetsa bothati jwa kgaso ka mokgwa o puo e ba e dirisang e nang le phokelelo ka teng mo dithutong tsa barutwana le setšhaba ka kakaretso. Tlhotlhomiso e ka tswelala gape ka go thusa batlhatlheledi le barutegi ka tsela e ba tlaa e dirisang jaaka motswedi wa tshedimosetso mo dithutong tsa isago. Tlhotlhomiso e, e ka thusa go lemosa Boto ya Dipuo (PanSALB) ka mokgwa o go leng botlhokwa go dirisa puo ya Seaforika e e tlhololo mo mefuteng ya tlhaeletsano.

Tlhotlhomiso e tlaa dirisa dipotsotherisano tse di rulagantsweng bontlhabongwe mo barutabaneng ba ba babedi ba ba rutang serutwa sa Setswana Puo ya Gae mo sekolong sa gago. Ke gore, morutabana a le mongwe yo o rutang Setswana Puo ya Gae mo mophatong wa lesome le bongwe le morutabana a le mongwe yo o rutang Setswana Puo ya Gae mo mophatong wa lesomepedi. Dipotsotherisano di tlaa tsaya bonnye metsotso e le masome a mararo. Kwa ntle ga dipotsotherisano, mmatlisisi o tlaa dira tepo ya mo phaposiborutelongng moo a tlaa bong a lepile ka mokgwa o barutabana ba dirisang puo ya Setswana ka teng fa ba ruta mo phaposiborutelong le ka moo barutwana ba tlaa bong ba araba ka gona. Ka yona nako e ya tepo ya mo phaposiborutelong, matlisisi o tlaa dira kgatiso lentswe fa kamuso e ntse e tswelutse pele. Se, se tlaa thusa mmatlisisi gore a nne le tshedimosetso yotlhe ya ka nako ya kamuso. Mo letlhakoreng la barutwana, ba tlaa newa dipotsolotso go di araba ka nako ya bona e e sa ameng nako ya sekolo mme morago fa ba feditse go di araba ba di neela barutabana ba bona kgotsa mmatlisisi o tlaa itseela tsona mo barutwaneng. Dibuka tsa barutwana tsa go kwalela le tsona e tlaa nna karolo ya go kokoanya dinewa.

Ka ntlha ya go ata ga bolwetse jwa Khorona (Covid-19), tlhotlhomiso e tlaa fokotsa kamano ka namana le batho ba bantsi, mo mafelong a a farologaneng. Go ka dirisiwa diimeili kgotsa le dikopano mo mafaratlhatlheng. Mo dipotsotherisano di dirwang ka namana, diporothokholo tsa Covid-19 di tlaa salwa morago ka tsenelelo. Tsona di akaretsa dintlha tse di latelang; go nna le sekgala magareng, go tlhapa matsogo ka sethibela-ditwatsi le go apara sebipa-sefatlhego ka nako ya kamano.

Diphitlhelelo tsa tlhotlhomiso e, di ka tlhagisiwa kwa dikhonferenseng kgotsa tsa phasaladiwa mo dijenaleng. Fa go tlhokagala, mmatlisisi o tlaa nna teng go dira tlhagiso e khutshwane ka ga maitlomo, diphitlhelelo le dikatlenegiso tsa tlhotlhomiso ya gagwe go baemedi ba Lefapha la Thuto mmogo le dikolo tse di tsereng karolo mo tlhotlhomisong.

Barutabana ba tlaa newa makwalo a a tlaa bong a kopa tetla ya bona mme mmatlisisi o tlaa simolola ka go kokoanya dinewa fa fela a sena go rebolelwa tetla. Maina a e seng a nnete a tlaa dirisiwa go netefafsa go nna khupamarama ka barutabana.

Re ka rata gape go kopa tletla ya gago go dirisa dinewa, ka mokgwa wa khupamarama le go sa itsiwe, mo ditlhotlhomisong tse dingwe, ka gore didiriswa tsa dinewa ke thoto ya matlhale ya Yunivesithi ya Pretoria, le mo go tlhokagalang batshegetsi ba matlole a porojeke. Dinewa tse di kokoantsweng di tlaa bolokiwa dingwaga di le lesome le botlhanano ka mo gare ga khabinete e e notlelelwa mo Yunivesithi ya Pretoria. Ditlhotlhomiso tse dingwe di ka akaretsa tshetshereganyo ya dinewa tsa bobedi le go dirisa dinewa mo mabakeng a go ruta. Khupamarama le sephiri tse di akareditsweng mo thutong e di tlaa tlama ditlhotlhomiso tsa isagwe.

Go tsaya karolo go bewa taolong ke Komiti ya Boiphapho ka melawana ya Lefapha la Thuto mo Yunivesithi ya Pretoria, mme go tlaa dirwa tse di latelang:

Leina la sekolo le boikitsiso jwa batsayakarolo di tlaa tshwarwa sephiri mme di ka se ka tsa tlhagisiwa. Dipotsolotso, tepo le dipotsotherisano tse di kwadilweng di tlaa tsholwa e le sephiri. Ke mmatlisisi, Bodibadi Dorothy Mokgoko le mofatlhosi, Dr Connie Makgabo fela ba tlaa fitlhelelang dipotsolotso, dikgatisolentswe le dinewa tse di kwadilweng. Ke mmatlisisi, Bodibadi Mokgoko fela, yo o tlaa itseng boikitsiso jwa nnete jwa barutabana ba ba dumetseng go tsaya karolo mo tlhotlhomisong. Leina le e seng la nnete la sekolo sa gago, maina a barutwana le barutabana botlhe a tlaa dirisiwa mo dipegelong tsothe tsa molomo le tse di kwadilweng. Tshedimosetso e e neetsweng ke barutabana e tlaa dirisiwa mo mabakeng a tsa thuto fela. Botsayakarolo mo tlhotlhomisong e ke ka boithaopo fela. Batsayakarolo ba na le tetla ya go ikogela morago nako nngwe le nngwe, le kwa ntle ga go gobeletsa. Barutabana ba ka se tlhagisiwe mo ditiragalong tsa thaelo mo tlhotlhomisong e. Barutabana ba ka se bewe mo kotsing ya mofuta ofe kgotsa ofe. Ga go na ditlhotlhetso tse di newang ope wabatsayakarolo ba ba mo tlhotlhomisong. Tshwetso ya go amogela kgotsa go gana taletso e ka se nne le ditlamorago dipe tse di kgatlhanong le sekolo, barutwana kgotsa barutabana.

Lefapha la Thuto la Gauteng, Lefapha la Thuto le Komiti ya Boiphapho mo Yunivesithi ya Pretoria ba rebotse tetla ya boithutedi jo. Fa go na le dipotso, o amogelesegile go ka botsa mmatlisisi kgotsa mofatlhosi.

Tshegetso ya gago mo lebakeng le e tlaa itumelelwa.

Bodibadi Dorothy Mokgoko (mmatlisisi)

mokgoko.bodibadi@up.ac.za

Letlha:

Dr M.C Makgabo (mofatlhosi)

connie.makgabo@up.ac.za

Letlha:

Fa o ikemiseditse go ntetla go dira tepo le dipotsotherisano tswee tswee, saena foromo e e mametleletsweng jaaka tumelelo ya gago ya maitlamo.

Nka rata gape go kopa tletla ya gago go dirisa dinewa, ka mokgwa wa khupamarama le go sa itsiwe, mo ditlhotlhomisong tse dingwe, ka gore didiriswa tsa dinewa ke thoto ya matlhale ya Yunivesithi ya Pretoria. Ditlhotlhomiso tse dingwe di ka akaretsa tshetshereganyo ya dinewa tsa bobedi le go dirisa dinewa mo mabakeng a go ruta. Ke a leboga go bo o tsere nako ya gago go buisa lekwalo le.

MAITLAMO

Nna, _____ (leina le sefane), ke neela tetla le tumelelo go mmatlisisi go kokoanya dinewa go tswa go nna go ya ka maemo a tlhotlhomiso go ya ka moo a tlhagisitsweng kwa godimo le go e dirisa go ya ka moo go tlhalositsweng mo lekwalong le.

Tshaeno

Letlha

Mametlelelo I: Dikao tsa barutabana ba ba bontshitseng puotswakanyo le puothefosano go gaisa ba bangwe ka nako ya tepo ya mo phaposiborutelong

SEKOLO B: Morutabana 2

Setlhogo: Lekwalo la semmuso la ngongorego

Lekwalo la semmuso le na le diaterese di le kae? (morutabana) tse pedi (morutwana) Lekwalo la semmuso le na le aterese di le pedi. Aterese ya ntlha ke ya mokwadi yona ke Lebokoso la poso 29 morago ga moo re tsenya teropo ya rona ke mang Brits, re tsenya teropo e leng Brits, re tsenya **code**, re tsenya **code** ya Brits ke 0250. Mo morago ro nna le letlha gore motho yo o mo kwalelang a itse gore o kwadile lekwalo leo ka letlha lefe. Letlha la gompiano ke dikae 20 Diphlane 2023.

Aterese ya bobedi ke ya motho yo o mo kwalelang. Setlhogo sa rona sa letsatsi ke “Ngongorego ka tlhokego ya metsi mo motseng wa Itsoseng”. Aterese ya bobedi go raya gore re kwalela mang, motsamaisi wa teropo ya Madibeng. O tlola mola e be re kwala aterese ya ntlha, ya bobedi re re Motsamaisi, Mmasepala wa Madibeng P O BOX 39 Brits 0250.

Re ngongorega mo teropong ya rona. Go tloga foo re nna le ditumediso, nna bagaetsho ditumediso tsa ka o **nkwalla** Motlotlegi, o tlola mola ga o fetsa go tlola gaufi le mola o **moshibidu** o kwala ditumediso tsa “Motlotlegi”. Morago o tlola mola, morago ga go tlola mola o kwala eng, setlhogo. Setlhogo sa rona ke eng.” Ngongorego ka tlhalelo ya metsi.” O **tla** bona gore o kwala **e feng**. Fa o fetsa o thalela setlhogo seo

Motho yo o mo **kwalleng** ga o mo itse ga **wa** tshwanela go mo dumedisa. **Ra** utlwana bagaetsho. Jaanong re tsena mo matsenong a lekwalo la rona. Ke ngongorega ka tlhokego ya metsi mo motseng wa rona wa Itsoseng. Ke kgale re kwala makwalo mme ga go nko e e tswang lemina. Go raya gore ga go sepe se se diragalang.

Go tloga foo re tlola mola ke **o na** matseno a rona **ga go a tshwanela go kwala matseno a magolo ga ke re**, o kwala fela mela e mene. Re tsena mo diteng, mo diteng tsa rona bagaetsho o simolola o tsena mo kgang. Go tlhokega ga metsi go dira gore, go dira gore bana ba sekolo ba ye sekolong ka diaparo tse di leswe. Seo ke tlhobaboroko mo barutabaneng. Kwa sekolong, kwa sekolong le gona, le gona go na le mathata a lenyora

mo barutwaneng, gape le mo baapeing fa sekolong. **Matloboithusetso** a barutwana a leswe e bile a nkg. Seo se ka tlholela barutwana malwetse. Re le baagi ba motse wa Itsoseng re kopa gore Motsamaisi a utlwe dilelo tsa rona. Morago o tlola mola, o ka kgaoganya- gabedi temana eo, wa e **e tsa** temana tse pedi **ga** ke re, **ra** utlwana bagaetsho e ka nna temana tse pedi. Re ya **ko** temaneng ya bofelo e leng taelano. Re ka itumela thata re le baagi fa o ka sekegela kopo ya rona tsebe.

Kwa bofelong ke bokhutlo jaanong. Bokhutlo ba ka ke batla o bo kwale jaana. Weno Lerato Molefe. Mo lekwalong le, kwa tlase ga go saeniwe, bagaetsho. Ke a leboga. Lekwalo la bobedi e leng lekwalo la botsalano. Lekwalo la botsalano le na le di aterese di le kae? (morutabana) Morutwana a emise letsogo re kgone go mo supa. Lekwalo la botsalano le na le di aterese di le kae? (morutabana) e le nosi (morutwana) e le nosi ra e kwala Lebokoso la poso 3938 Itsoseng mphe **code** ya Itsoseng ga ke e itse (morutabana) 0196.Ke yona **code** ya Itsoseng letlha la gompieno 2023.Setlhogo sa rona sa letsatsi “Kwalela tsala ya gago lekwalo morago, yo o latlhegetsweng ke batsadi, mo gomotse, batsadi ba gagwe ba tlhokafetse ka kotsi ya sejanaga ba le babedi mo gomotse.

Ga o simolola o mo gomotsa **ga** o simolola o kwala lekwalo o re dumela tsala ga ke re, mo ditumedisong o kwala tsala ka fa thoko fela ga mola o **moshibidu** o kwala tsala, ga o sa batle go kwala tsala o kwala leina la gagwe wa re Boitumelo **ga** ke re, ga o kwale sefane o kwala leina fela **ra** utlwana bagaetsho.

Morago o tlola mola re tsena kae re tsena mo matsenong. Ke kgale tsala ya me ya tlhogo ya kgomo re sa bue, dithuto di ntse di tsamaya jang. Ka kwano re samagane le go ipaakanyetsa ditlhatlhobo tsa bofelo jwa ngwaga. Ke matseno a gago, a e nne a a ngokang, **ske** ya nna matseno a lapisang motshwai **ga** ke re, ehe a nne matseno a ngokang, re ya ko temaneng ya bobedi, Temana ya bobedi ke mo o simololang dikgang tsa gago,utlwa gore ke rileng mo temaneng ya bobedi, araba setlhogo,phuthologa fa o araba potso, anela ditiragalo, ntsha mabaka a a utlwalang gore fa motshwai a go tshwaela a **ske** a lapisega a kgone go go neela maduo a o a diretseng ka thata **ga** ke re! Naya ditlamorago tse dintle le tse di maswe tsa go tshwara mathata go imelwa ke mathata o le morutwana, morutwana yo o **latlhegetswa** ke batsadi, o imetswe, mmolelele ditlamorago tsa go tshwara mathata a ka tsena ke bolwetse **ga** ke re, ntsha maikutlo a gago ga o mo thusa morutwana yo **ga** ke re.

Jaanong re tsenang mo temaneng ya bobedi, a re ntsheg mabaka gore ditlamorago e ka nna eng. Ke utlwile ka go **lathegelwa** ga gago ke batsadi ka kotsi ya sejanaga, tsala gomotsega Modimo o teng a ka se go lathe, khubama o rapele tsotlhe di **tla** siama. Re tsenang mo temaneng ya boraro o a mo gomotsa **ga** ke re, re ya **ko** temaneng ya boraro. Tsala ditlamorago tsa go sa bue ke tse di kotsi. O ka lwala jaanong ke go gakolola go ya go bona baitseanape jaaka ba ba dirang ka malwetse a kgatelelo ya maikutlo le badirediloago gore ba go thuse gore o se ke wa nna le kgatelelo ya maikutlo **ga** ke re e siame bagaetsho ke temana ya bobedi.

Re ya **ko** taelanong. Mo taelanong re tlola mola re tsenang mo taelanong. Dumedisa botlhe kwa gae, ke **tla** go go jela nala morago ga ditlhatlhobo. E be o tlola mola **ko** tlase bokhutlo o kwala tsala ya gago Lerato. Ke a leboga.

SEKOLO C_MORUTABANA 1

SETLHOGO: TEKATLHALOGANYO

Dumelang, gompiano re ya go lebelela tekatlhaloganyo le mokgwa wa go araba dipotso tse di fitlhelwang mo go yona. Jaaka ke setse ke tlhalositse e tsaya maduo a le some le boraro. Mo setlhangweng sa temana ya ntlha, mo setlhangweng sa A, o tlo fitlhela kgang e telele e kwadilweng ka mafoko e leng yona tekatlhaloganyo ya gago, mo setlhangweng sa B tlo fitlhela setshwantsho se se builweng mo setlhangweng sa A. Re ya go e buisa, wena o tshwanetse go e buisa gararo mo phaposiborutelong tsweetswee, e buise gararo ko 'exam centre', e buise gararo, o buise pele lantlha o e buise la bobedi o tsamaye o ntse o dira jalo, o thalela fa go na le maina, o note maina ao, o a tsenye mo kgopolong, fa go na le dingwaga o itse gore o ka bodiwa ka tsona, fa go na le puo ya malepa, go na le diane o kgone go bona gore seane se ga se a kwalwa sentle ba ka go botsa ka sona, ba ka go botsa tlhaloso ya sona, maele fa go na le maele, go adima ditsebe, o tsamaye o ntse o thalela, fa o ntse o thalela dilo tseo di a tsena mo tlhogong ya gago.

E ne e le ka Lamatlhatso fa Kgori a ne a fologa terena mo seteišeneng sa Draaiharis, e ne e se sebaka mosimane yo a ntse a dira fela o ne a tswelletse mo botshelong e seng motho wa go tshameka mmantlwane. Ntlo ya kwa gaabo e ne e le ntle e bile e galalela. O ne a ntshitse makgasanyana a rraagwe a neng a rekile mme a e kgabisa. Re kopana le wa ntlha, leina la ntlha Kgori. Leina la bobedi e leng lefelo Draaiharis. Wa thalelanyana fale ba sa go bone ga ke re ba gana re kwala, kwala mo pampiring mare fa ba ntse ba ya kwa morago wa thalelanyana, o thalele gore di tsene, o note mo tlhogong. Kopano, ke wa bobedi, motho wa bobedi yoo leina o ka bodiwang ka lona, gore ke mang o amana jang le mang, o dirile eng. Kopano wa le thalela. Kopano o ne a ipona e le monna yo lesego tota gore fa a na le morwa a tshwanang le Kgori jaana. O setse o ipona goreng Kopano ke mang, wa e bona o setse o na le karabo goreng Kopano ke rraagwe Kgori.

Gatwe o ne a ipela go bo o na le morwa a tshwana le Kgori jaana. Go raya gore Kgori ke ngwana wa ga Kopano. Ee ruri Kgori e ne e le sekai mo makolwaneng a motse wa Draaihart, wa ipotsa fa o ntse o buisa, makolwane ke eng, ba bua ka eng? (morutabana) basimanyana ba mo motseng oo (morutwana) Ga a ke a ineela mo phafaneng morago ga go fetsa lokwalo la gagwe la matiriki jaaka bontsi bo a tle ba dire. Nnyaya lefoko ke leo phafana, phafaneng hee wa ipotsa ke eng mare ke eng sose. Mafoko a ntse jalo,

sengwe le sengwe e ke teng se fitlhegile jaana mo tekatlhaloganyong ya gago ipolelele gore ba ka go botsa sona. A tabogela kwa Matikiring go ya go iphataphatela, go iphataphatela ke go dirang. Lebang wa bo kae wa boraro ga ke re leina la boraro. Lebang le Kgori e ne e le ditsala tsa **makgonthe** o e utlwile ke ditsala ga twe tsa **makgonthe**. Ditsala tsa **makgonthe** ke tse dintse jang, ba ka go botsa. Ba tsene sekolo mmogo le go fitlhela ko mophato wa bosupa mo Lebang a ne a rengwa ke selepe sa magagana gona. Wa utlwa leele go rengwa ke selepe sa magagana go ka ya eng fa ba ka go botsa **you just note those things** tse di fitlhegileng ke tsona tse di **tlo** agang dipotso tsa gago. Go tsweng foo ba siana ka mephato. Le gale ga ba a k aba kgaogana go fetsa fela Kgori a **utlwella** tiro kwa Matikiring mme a sianela gona.

Go raya gorenge fa Kgori ena a tswelela Lebang ena o ne a palelwa ga ke re ra rene a feilaga ke re, a retelelwa ke go tswelela go tswa mo mophatong wa bosupa ka jalo Kgori a mo sia, go fitlhela kwa matiriki ke fa Kgori a bona gore a ye go batla tiro fa a fetsa matiriki wa bona mme bona ga ba a kgaogana e ne e le ditsala tsa nnete ke re e ne e le ditsala tota. A mme e ne o a tlhaloganya tsala, ga a itlatsa makgasa ke fa a dirang (morutabana) Kana makgasa ke mantabole ga ke re makgasamakgasa jaanong **'imagine'** makgasamakgasa motho yoo o dirang, wa utlwa le fa o sa itse Setswana seo ra itse gore le Matshankane, maVenda le ma eng eng ga ke re, ra itse mare re tiisa selo seo.

Hee **'imagine'** gore ha lesela le le lekgasa go diragala eng ka lona ga ke re le le jaanong **gatwe** motho yoo o **irang** a ga a itlatsa makgasa naa wa bona go raya eng ga a itsenya mafongfonyana, fa o itsenya mafongfonyana ke fa o **irang** , a ga a ikgakatsa na , wa utlwa, ga a befelwa na, kana **bafutsana** ba malatsi ana o ka se ba tlhaloganye , nnyaya Kgori ga fetola Lebang e seng Keabetswe wa bo kae wa bone yoo ka buiwang ka ena, botlhe bao maina ao Phenyao maina ao otlhele ao wa **note** wa tsenya mo tlhogong gore yo ke maina o **irang** eng ba tlhalosa e le eng ba mo tlhalosa a ntse jang. Ke gore o eme ditsentsekwane hee o e letele potso ka motho yo fa ba ka mpotsa potso ke ya go mo tshwara. Ngwana yoo o botho, jo motho a palelwang ke go bo tlhalosa, e rile ke bua le ena ke fa a nkadimile ditsebe. Leele, wa le bona go adima motho ditsebe ke go dirang (morutabana) go utlwelela (morutwana) A ne fa reng e tlhalosa leele go adima ditsebe o simolola jang (morutabana) go (morutwana) le wena wa re ke go reetsa ga ke re kgotsa go utlwelela.

Fa Keabetswe a ka ntumela nka tlatsa lesaka la rraagwe ka dikgomo. O raya jang. Tlhagiso e e reng Glendah o ka **irang** (morutabana) a ka mo nyala ga ke re (morutwana) a ka mo nyala a ke re, tlhagiso e e reng, ke potso e e reng fa o tshwere 28 ngwana wa rona bogolo a ka palelwa ke potso e e reng tlhagiso e e reng e ka ya eng **ra** tlhaloganya gore bana ba rona ga ba itse Setswana ga ke re gongwe ke mafoko a thatanyana a kwa tengteng ga o kgone ke go relates le mo **passage** gore a reng . Bogolo o jewe ke tlhagiso eo mme tse dingwe tsela diteng o tla bona. Ga se gore ke mo rata fela gone a le montle, re bua ka eng kana fa motho a le montle, ponagalo e le re bua ka eng (morutabana) tshobotsi (morutwana) ga ke re tshobotsi a le montlenyana maitseo tsala re bua ka ga eng (morutabana) semelo (morutwana) maitseo le botho.

Go raya gore Keabetso o ne a le montle e bile a le maitseo a le botho ba ka go botsa neela dintlha di le pedi ka semelo sa ga Keabetso ka gore ba se beile foo. Phenyo ke e leng ke go kgalemela Phenyo. Mo maitseboeng ke fa Kgori le Keabetswe fa ba tshwaragane ka matsogo ka fa tlase ga setlhare, wa tlhaloganya go fitlha fa o ne a dirile eng. Go raya gore Lebang o ne a tshameketse Kgori ga ke re. Fa o e tlhaloganya ka puo re kgona go go e ba ya ka mokgwa o re o batlang ga ke re **eya** fa o **follower story** gore go **iragalang ohh** Kgori o ne a botsa yoo Lebang go raya gore Kgori o rata Keabetswe ga ke re gore Lebang a ye go mmolelela ko go Keabetswe awaa Lebang a bo a ya maitseboa a teng ke fa dilo tsotlhe di apere tshiamo.

Lebang mosimane yo o **majato** a be a setse a diretse tsala ya gagwe tiro tsotlhe di le mo tshiamong. Se se raya gore Keabetswe, go raya goreng Keabetswe. Ausie tlogela **mazimba** a beye fa fatshe, a latlhe, a latlhe, **'because'** a titaya tsebe wa bona **'your attention'** e ko **mazimbeng**. Go raya gore Keabetswe o ne a setse a rileng dilo tsotlhe di apere tshiamo. Ke ka mo o boneng ba tshwaragane ka diatla. Keabetswe o dumetse go ratana le kgori wa e utlwa e ya fa o ntse o buisa ga ke re **'digest', 'digest'** utlwella o followe o tla bona fa re re buisa dipotso go tlo nna simple yang, tsele ke fa o tlhalogantse **story** dipotso tlotla ka goreng o tlhalogantse di ka fa lo ba dirang Life Sciences di tswa kafa di tla kafa ga ke re. E rile fela moeka a ntsha lefoko ke fa mosetsana a setse a butse pelo ya gagwe mme a amogela tsotlhe ntle le go **jikajika**. Fa a dikadika ke fa a dirang (morutabana) ntle le go mo dikadika (morutwana) ntle le go isa kwa le kwa go mo potolosa a dumela ka bongwe fela jwa pelo a re e le nna ke a go rata ka gore Lebang o ne a setse a buile go le gontle ga ke re fa Thula a go roma kwa go Glendah o ya go bua Thula bontle

ga ke re Glendah o ya go dumela le fa a sa itse Thula gore ga twe motho yole eng eng ga ke re e ya go nna bobebe, bonolo gore batho ba bo ba ratana.

E ne e le ka letsatsi la Tshipi fa Kgori a na le mmaagwe e ne e le **kgale** mmaagwe a molelela fa e le monna jaanong mme a tshwanetse go simolola go dira tsa bonna. Morago ga go bua le go dumelana le Keabetswe a itse ka gangwe fa nako ya go dira tsa bonna e fitlhile mme tshwetso ya gagwe e le maleba. Ga ke re mmaagwe ke **kgale** a mo **opella** a re a dire tsa bonna ga ke re tsa bonna ke dife (morutabana) tsa bonna ke dife. Gore re o monna ke fa o gorositse e ya e seng o dira pele ga nako e be o ipitsa monna o **stoutu**. Mme mme ke ba tla go go tlisetsa segosametsi wa e bona bo segometsi mokwadi ga e beye **straight** a re ngwetsi kgotsa ga a re ke batla go nyala. Ka mafoko a ba ka botsa.

A bua a ntse a ngeba ao, Kgori ngwanaka tlogela go tshameka. Kana wena o ithaya o re nyalo ke motshamekwana. Seipone wa bo kae mmaagwe a bua a ntse a tshegatshega kana golo fa ke tiisitse mma ke bone lekgarebe le lentle e bile ke batla go le dira ngwetsi ya gago. Ke solofela fa le wena o itse fa Keabetswe e le ngwana yo maitseo e bile a le lerato mosetsana yoo wa re mang, mmaagwe a mo itaya molomo ke go **irang** (morutabana) go tseno ganong (morutwana) kgotsa go bua yo mongwe a bua. Keabetswe mma a bua ka phuthologo e bile a ntse a ngeba. O raya mang mmaagwe wa e boeletsa o raya mang ga botsa mmaagwe a rototse matlho. Maikutlo a le a mo dikhathunung a le reng **ko English** ga le a tlhaloganya ga ke re. Maikutlo a le le a bona mo dikhathunung a re a bona thata mo dikhathunung fa morutabana a bua le morutwana a rototse matlho ga twe ke maikutlo afe a tlhagisiwang a bontshwang a senolwang ke morutabana ga ke re. O ya goreng a tshakgalo ga e le gore o makaletse se ngwana a se dirileng a go Makala, o ga kgamadiwa, o kwatisiwa ke ga e le gore ke maikutlo a go **kwata**.

Go botsa mmaagwe a rototse matlho ke raya Keabetswe morwadie rre Baleseng ke Kgori. Morwadie rre Baleseng. A araba ka go makala a makatswa ke eng ke mmaagwe a rototse matlho fa a bua ka Keabetswe. Keabetswe morwadia Baleseng ke mmaagwe. A bua a roromela, fa a simolola go roromela matlho a simolola go nna mahibidu, le mofufutso o e lela mo phatlheng ya gagwe, go raya goreng go a senyega nee oa **kwata** jaanong o **kwatisiwa** ke eng. O opile kgomo lonaka ke Kgori, Kgori ga a itse gore ke eng mmaagwe a dira dilo tseo. O opile kgomo lonaka mma, ke leele, go opa kgomo lonaka ke go dira eng (morutabana) o bua nnete (morutwana) Ke ena ke batlang e nna ngwetsi ya

gago moeka a bua a ntse a tshegatshega, le fa tota a ne a lemoga fa kang ya gagwe e ka tsosa di letseng. Diletseng ke eng (morutabana) dilo tsa kgale (morutwana) dilo tsa kgale dilo tse di fetileng le fa a sa itse gore ke eng. Kgori o ne a itheile a re kang e tla itumedisa mmaagwe ka gore goreng Kgori a ne a nagana gore kang ya lenyalo e tla itumedisa mmaagwe, ka **gobo** mmaagwe o ne a tlhola a mo **oausie** fa e fetile o a e simolola ga ke re kgotsa ga e eme. E rile Kgori a bona mmaagwe a tlhakatlhakana o fo kae o fo kae e ne e setse e le mo go nna e fo kae. Le le go tshaba mo ntlong a simolola go itewa ke ditshikare go itewa k ditshikare letswalo ga ke re a bitsiwa ke letswalo fa o bidiwa ke letswalo ke fa o dirang eng o tshoganyetswa ke e nngwe se reng **seven sense**. Sengwe se re o se ke wa ya koo looto le ka swa bogatsu go sa re sepe, moriri o ka gogega, o ka oma magalapa. Ke gore ditshikare di ka tla ka ditsela tse di farologaneng mme letswalo leo le go raya le reng sengwe se se kotsi kwa pele

A itewa mmaagwe e bile o dira eng o siya mo ntlong ba tswa wa tshaba. Dipelaelo tsa aparela tlhologanya ya gagwe. Ka lotlatlana la lona letsatsi leo Dikgobe wa bokae wa bosupa malomaagwe Kgori wa utlwa e bile mokwadi yo o tsamaya a go neela botsalano jwa bona a go neela gore ke bo mang ba tsalana jang le Kgori. Dikgobe malomaagwe Kgori o ne a fitlha kwa gaabo wa e bona go raya gore mmaagwe fa a tswa a sia o ile kae, kwa ga rre Dikgobe wa e bona o mo fitlhetse a le nosi, Dikgobe o ne a tsaya setilo mme ba dula ka fa tlase ga setlhare sa mokala le motlogoloagwe, motlogoloagwe ka na kana ke mofuta ofe wa leina.

Motlogoloagwe mmaagwe, mmago, malomatso mofuta a re yeng ka bonako fa le ntse jana mofuta, leinaletswa le tswa kae mainamatswa tswa kae fa re le tsaya o tshwanetse o itse gore le tswa kae kwa dikarolo tse ke leina tswako (morutabana) ee ke leinatswako (morutwana) ke leinatswako ga ke re ee wa utlwa fa o e bua go na le motlogolo le eng selo se motlogolo ke motho mainatswako ke a le dirang **plus** ga ke re wa utlwa gore ke leina ke se o kile wa le bona mo lefatsheng, ke eng wa gagwe, ke lerui bongwanake dikutu tsele tsa marui ke hempe ya me, ga ke bua ka nna ga ke re ya me , ga ke bua le ena Lesego sa gago moriri wa gago fa re bua ka ena yole sa gagwe ke marui tse tharo tseo fela fa ba simolola ba reng wa sona malome wa tsona ga ke re mole ke wa tsona se ke eng **hae** wena , wena, wena , ena , ena , nna , nna ke leemedi ke maemedi , ka jalo re kwala leina le lerui ga gona thui fa. Thui ke fa go dirisitswe popego puo nngwe fela e seng leemedi tsweetswee, ke di lorile le le **dlozi** la me le nthaya le re gatelela thui le lerui ke di lorile maabane wa maabane.

Wa tsona ka jalo malome wa tsona ee malome ke motho ke leina, tsona ke leemedi malomatso ke setswana le be lere re re a le rogaka ke Setswana, mmaago ke Setswana, **good** Malomaagwe Kgori o mo fitlhetse a le nosi. Dikgobe o ne a tsaya setilo mme ba dula ka fa tlase ga mokala le motlogoloagwe. Dikgobe e ne e se motho yo o potologang kgang e bile a sa rate goboetsa. Fa o sa potologe kgang ka Setswana ra re o bua puo phaa. Wa tlhamalala ga ke re, o tshwana le nna fa o ntsholeka wa ntsholeka ke roga gore ke kgotsofale. Bona fa setlogolo mmaago le rraago ba nkopile go tla go bua le wena ke utlwile fa o ratana le Keabetswe morwadia Baleseng e bile o eletsa go monyala. Wa utlwa o tlhamalala **straight** ga a dikadike ga a re wena maloba mmaago eng eng o e baya jaaka e ntse. Sebe sa phiri, sebe sa phiri ke eng (morutabana) ka bomadimabe (morutwana) bomadimabe ga ke re. Ka go tlhoka lesego ka bomadimabe **'unfortunately'** sephiri ke gore wena le Keabetswe le a amana. Jaanong bagolo ba bone gore di tle go buiwa ke malome. Fa o ka bo e le wena mmaagwe Kgori o kabo o di gore wena o rile eng. Ga o re le nna ke ne ke tla bua le malome gore a tlo bua le eng ee e teng mo teng mo teng. Re batla e nngwe e e agang Mmolotsi. Ga o re nka mokgama, ga re bolaye ga ke re dira eng ra aga. Re tla ka ditiro tse di agang motho gore wena o le mme bana ba gago gongwe Kgori le Keabetswe fa setse ba fetile mo lebakeng lele mmm, ee ke mathata a bua jalo a tlhabile moeka ka mathata a bua jalo a tlhabile moeka ka matlho wa bona Mmolotsi fa ke bua le wena ke tlhomile/ke go **shebile** ke re ka go rata, ka go rata ga ke re o nna **shy** mme e leng gore ke go lebile o se ntse o dire eng o arabe. A bua a mo tlhomile matlho, o batla go bonang **'reaction'** ga ke re ijoo tsibogo, o batla go bona gore o ya go tsiboga jang ka gore nnete ke e, e mo lebile mo matlhong.

Malome fa o re nna le Keabetswe re a amana o raya jang. E bile ga a bua jalo o bua ka mafega le go fela pelo nna ke e beile sentle ee o fedisiwa pelo ke eng, o nnelanang mafega ga ke re, ga ke re Keabetswe ke mokapelo gore a ruri ke dife tse a go a kgonagala. Kgori e rile mmaago a nyalwa ke Kopano o ne o le dingwaga di le tharo ka segaeno kgomo e gapiwa le namane. Go ra goreng, motho o tsamaya le ngwana wa mang, bua ka baanelwa mmaagwe Kgori o nyetse ke Kopano ka jalo Kopano ga se rraago Kgori. Baleseng o tlogetse mmaago go godisa a le nosi. Wa nnete ke mang, ke Baleseng wa e bona e rile go boa a tla le mosadi yo mongwe a mo nyala moragonyana ba tshegofadiwa ka ngwana wa mosetsana e bong Keabetswe ke ka mo ba **irang** ba amanang ke bana ba ga mang ka bobedi (morutabana) ba ga Baleseng (morutwana) Phakathi a le bua ka Kgori ka bobedi le se ke la dira jalo, le batla go bontsha batho. Ke

bana ba mang, (morutabana) Baleseng (morutwana) ijoo morago ba tshegofadiwa ka ngwana. Wa tlhaloganya bana le madi a le mangwe.

Malome tota wa reng, a botsa a geletse dikeledi e bile a roromela. Kgori, Baleseng ke rraago wena le Keabetse le bana ba madi e be ka mafoko a mangwe le bana ba motho ga ke re ka se seka sele se sele palelang sa 'paper' 3 ga ke re kgaitsadie ga ke re Keabetswe ke Kgaisadie Kgori, Kgori ke kgaisadie Keabetswe. Ke gore malome o setse a re Keabetswe ke kgaisadio fa a bua le ena wa gago wa bona wa gagwe wa e bona wena fa o mmita a setse a le fa o tla reng kgaisadi. Jaanong nna ke re fa mafoko a ntse jaana bontsala ba le o ba bo ne ga ke re lona ke tsala ke 'cousin' ne Fa ba re kwalela ntsalaago le nagana gore mofe leina 'at least' kwa godimo o e tshware e kampa ya go ja kwa tlase ga go na ke nna fa ba buile ka masika kwa tlase o tshwanetse go kwala lesika le le siameng ga ke re ntsala, ntsalago, lefa o fetsa o fetsa o 'tlo' reng ntsalaago Neo. 'Good'. Malome selogolo sa gago kgotsa motlogolo fa kwalela malome fa o fetsa setlogolo ga ke re fa ntshitse wa gago fa e le rre e le motsadi o tla reng wa gago o reng ngwana. 'Nee ok' Baleseng ke rraago e rile Dikgobe a ise a fetsa go bua Kgori a itagana fa fatshe a idibala jaanong Phenyo wena o tla bo o e buisitse gararo l e fa go twe o tshwene wa lebala. Ke yona e lebalang thata le fa gotwe o sethoto o ka se lebale wa utlwa fa o e buisitse o tsamaya o ipotsa dipotso jalo. Ke mang go diragalang eng le bobedi bona yo tsena ka fa e ne e se re se batlang e go leka gore o tlhalogantse go le kana kang. Ke ka moo o bodiwang dipotso di karabo di le mo teng. Ka go raya 90% Ya tsona dikarabo di mo temaneng. A re yeng 'ro' buisa dipotso fela o utlwe ga re 'without looking' dikarabo tse re di fileng tsona tswala dikarabo ba ya pampiri mo o tla utlwa di mo ga dikarabo di ya go tla ka gore ke di thalositse.

1.1.1 Tlhopha karabo e maleba yo simolola jaana. A, B, C, D. Rre Lehobye o buile phakela a re sentse o re (a) ya gago e ntse so ba 'ira' jalo. Nna ga ke e leba ka matlho a bogolo ke nagana gore ke D. Ga go na mokwalo o tshwanang a kwale. Ke nagana gore ke D wa gago o e kgabisitse a e nne A,B,C D.Gape e bile ga o kwale mafoko a le next time ba 'tlo' go tshwaele wrong.'Ga' e le C'' ke 'C' ga o kwale mafoko a le 'malomeagwe'.Ka Setswana ke mang yo o romiwang go rera magadi (morutabana) le fa mo temaneng malome a sa tla go rera bogadi ga ke re mme re a itse gore 'general knowledge', ke kitsokakaretso .Re a itse gore bogadi bo isiwa ke malome.

Mametlelelo J: Mafoko le dipolelwana tsa Setswana se se sa kanwang tse di nopotsweng ke mmatlisisi le dithanolo tsa tsona go tswa mo kgatisong ya thelevišene: 'the queen'

1. Goodbye hector stuff. - tsamaya sentle, Hector.
2. Why are you burning uncle Hector's stuff? - Goreng/ke ka ntlha ya eng o fisa dilo tsa ga malome Hector?
3. Can't you o di tlogele? -A o ka se kgone go di tlogela?
4. Just in case... gongwe fela...
5. You can't burn his things before cleansing ceremony - o ka se kgone go fisa dilo tsa gagwe pele ga moletlo wa go itshekisiwa
6. Cleansing ceremony= moletlo wa go itshekisiwa
7. I just want to be done with this part of my life-Ke batla fela go fetsa karolo eno ya botshelo jwa me
8. What are we going to tell his family? Re tlile go bolelela balelapa la gagwe eng?
9. They are his family though...- Le fa go ntse jalo, ke balelapa la gagwe
10. She didn't even come to bury him. -Ga a tla go mo fitlha
11. They should have been here. - Ba tshwanetse ba ka bo ba le fa.
12. Instead, o romela text message. - E fela o romela molaetsa ka mogala wa letheka
13. Can't you keep some of these things for yourself, just to remember him. -A o ka se kgone go tshola dilo tse dingwe tsa gagwe, gore o kgone go mo gopola.
14. I don't want to remember him. -Ga ke batle go mo gopola.
15. Rakgadi please! Rakgadi tsweetswee!
16. Uncle B! Malome B!
17. Condone seo...-O rotloetsa seo...
18. That's not okay, right? Seo ga se a siama, a ga go jalo?
19. What about rakgadi in this case? - Go tweng ka rakgadi mo kgannyeng eno?
20. What if she's still in shock? Fa e le gore o sa ntse a gamaregile?
21. What if she's pretending to have it all together when she doesn't? - Go tweng fa e le gore o itira e kete o na le sengwe le sengwe fa tota a se na sone?
22. Uncle Brutus is going to crush at any moment. Malome Brutus o tlile go thubagana motsotso mongwe le mongwe.
23. I had to do all the work. Ke ne ka tshwanelwa ke go dira tiro yotlhe.
24. In this case. Mo kgannyeng eno
25. Uh sorry. Tshwarelo

26. Mhm why? Mhm goreng?
27. Look I have accepted there's no right or wrong to real grieve. Bona, ke amogetse gore ga go na tsela e e maleba ya kutlobotlhoko
28. That's sweet, but I'm fine. Seo se monate, mme ga ke na mathata.
29. There's nothing wrong with taking time to heal and processing everything you are going through. Ga go na sepe se se phoso ka go inaya nako ya go fola le go akanya dilo tsothe tse di go diragalelang.
30. I have processed everything I have to. Ke sekasekile sengwe le sengwe se ke tshwanetseng go se dira.
31. You haven't, I mean. ke raya gore ga o ise o dire jalo,
32. The sacrifices you made. Matsapa a o a tsereng
33. As proof of your love=jaaka bopaki ba lerato la gago
34. How could you say that? O se buang jang seo?
35. My baby girl I appreciate your concern, I really do=Mosetsanyana wa me ke itumelela go tshwenyega ga gago, ka nnete
36. I want to forget the past and focus on the future, our family. Ke batla go baya mogopolo wame mo go tse di tlang, ke lebale ka tseo di fitileng, ke lebe lelapa la rona.
37. Uncle hector was your family as well rakgadi. Malome Hector le ene e ne e le wa lelapa la gago rakgadi.
38. But- fela/mme
39. No buts – ga gona 'mme'/'fela'
40. Hector's gone; you need to accept that. Hector o sule, o tshwanetse go amogela seo.
41. How can you say that? O se bua jang seo?
42. Why do you and Uncle Brutus have the same dismissive attitude? Goreng wena le malome Brutus le na le maikutlo a le mangwe a go kgapela kwa thoko?
43. Okay, just let it go! Go siame, e tswa mo go yone!
44. She's not grieving. Ga a hutsafala.
45. She feels like Uncle Hector let her down. – O ikutlwa e kete malome Hector o mo swabisitse.
46. It's like she's angry and trying to wipe him out of her life E kete o befetswe mme o leka go mo ntsha mo botshelong jwa gagwe.
47. You know. – O a itse.
48. I felt the same way after – ke ne morago ka ikutlwa ka tsela e e ntseng jalo

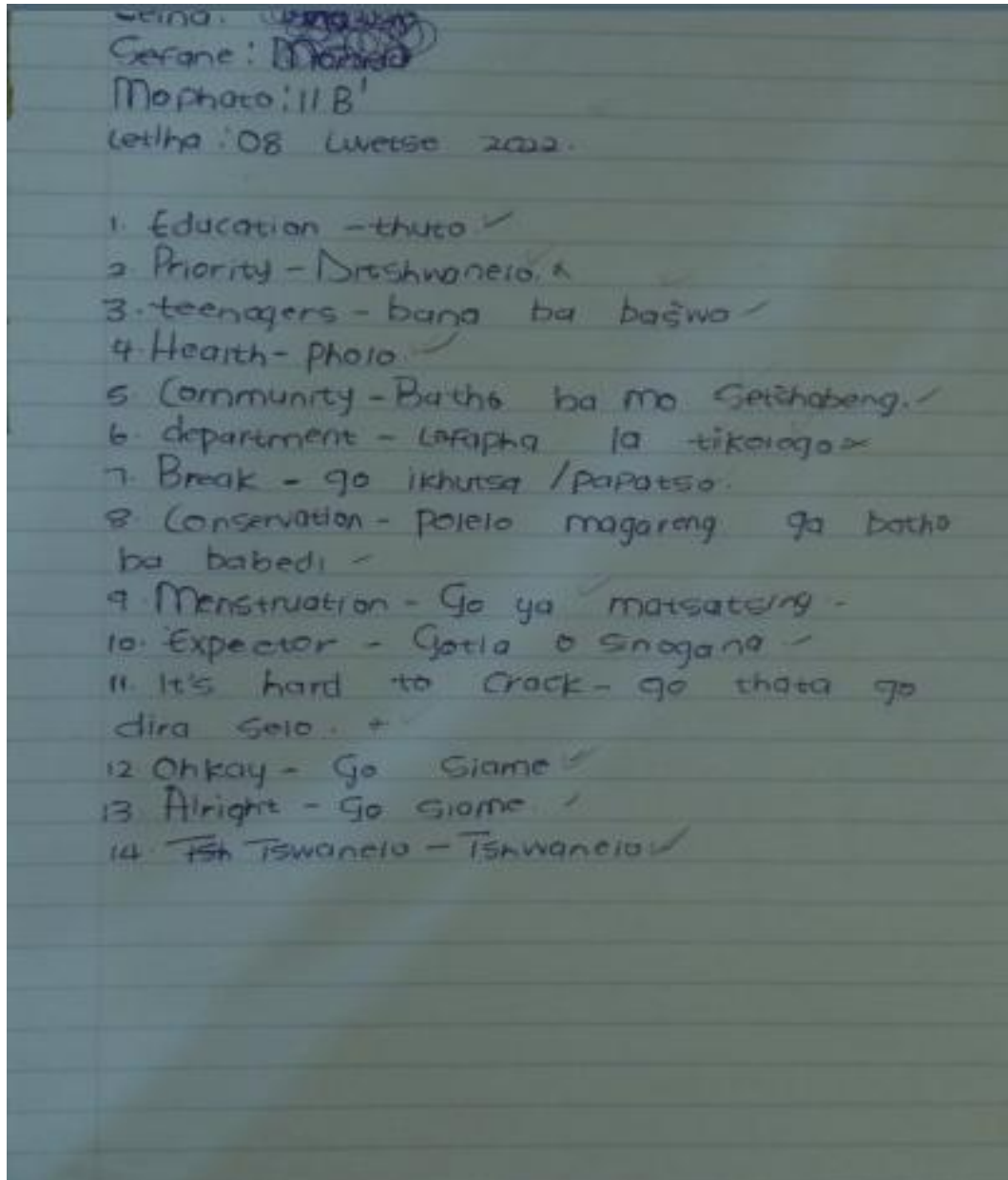
49. That's really frightening, just trying to get rakgadi to sit down and open up. Go a tshosa ka nnete, ke ne ke batla rakgadi a nne/dule fatshe mme a bue.
50. Hi rakgadi – dumela rakgadi.
51. What are you doing? Can we have two minutes of your time? – O dira eng? Re kopa metsotso e le mebedi fela ya nako ya gago
52. Sure, what's up? – Gosiname, go diragalang?
53. This is Aus Hlengiwe, she is a grievance councillor. – Yo ke mme Hlengiwe, ke mokhanselara yo o hutsafetseng.
54. I'm sorry what? – Boeletsa gape= Maitshwarelo, boeletsa gape, ga ke a utlwa?
55. I know what a grievance councillor is. - Ke itse gore mokhanselara yo o hutsafetseng ke eng.
56. And now this – Jaanong ke se
57. I said get out of my house. –ke rile tswa mo ntlong ya me.
58. Rakgadi please! I just really... - Rakgadi tthe! ke ne ke...
59. Okay that's your place. Go siame ke bodulo ba gago

Mametlelelo K: Mafoko le dipolelwana tsa Setswana se se sa kanwang tse di nopotsweng ke mmatlisisi le dithanolo tsa tsona go tswa mo kgatisong ya seyalemowa 'thagamoso'

1. šupa- supa
2. tšhwanelo x2- tshwanelo
3. skolo- sekolo
4. felletsa- feleletsa
5. o tšwa- o tswa
6. tšweetšwee- tsweetswee
7. le ha- le fa
8. tšhotse- tshotse
9. Setšwana- Setswana
10. ad break-papatsong
11. lebella- lebelela
12. mafapha a pušo/different departments- mafapha a puso
13. lefapha la health- Lefapha la Boitekanelo
14. lefapha la education- Lefapha la Thuto
15. ba etse priority- ba se dire botlhokwa
16. from an ad break- go tswa kwa papatsong
17. teenagers- bašwa
18. harologaneng- farologaneng
19. ba prioritise- go nna botlhokwa/go tlaa pele
20. ha re boa- fa re boa
21. ha department ya education le ya health- fa Lefapha la Thuto le la Boitekanelo
22. community at large- morafe/setšhaba ka kakaretso
23. deprive- go tima/amoga
24. what are we depriving- ke eng se re se amogang/timang
25. alright x2- go siame
26. dignity- serithi
27. okay x2- go siame
28. we are going to an ad break- re ya kwa papatsong
29. conversation ya di menstruation- puisano ka ga go ya kgweding/ngweding
30. community ya rona- morafe/ setšhaba sa rona

31. especially- segolobogolo
32. conversation is hard to crack-go thata go emisa mmuisano
33. menstruation-kgwedi/ngwedi
34. stigma- letshwao/lenyatso/matlhabisaditlhong
35. ne ke sa di expecta- ke ne ke sa di solofela
36. ne re lebelletse- re ne re lebeletse

Mametlelelo L: Sekao sa karabo ya morutwana go tswa mo kgatisong ya 'Thagamoso'

**Mametlelelo M: Sekao sa karabo ya barutwana go tswa go kgatiso ya thelevišene
'The Queen'**

<p>~~Q: ...~~</p> <p>~~Q: ...~~</p> <p>n't want to remember him. fine. ant to forget about the E. it go.</p>	<p>~~Q: ...~~</p> <p>You can't do this. Ceremony. Part of my life. Your his family. R...</p>
--	---